Бн.
22616

171/2В

1908

Петръ Завоевъ.

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

Писма отъ Македония.

(Пжтни бѣлѣжки, наблюдения и впечатления).

1916

Л760/916

Петръ Завоевъ.

1712/23

Писма отъ Македония

СОФИЯ
Печатница „Либерални Клубъ“
1916

На васъ легендарни юнаци отъ бойното поле, достойни чада на майка България, които разсипахте Сърбия и върнахте мечтаната свобода на Македония, посвещавамъ тая книга.

Автора.

Прѣдговоръ.

На 11 юли 1908 година свѣтътъ бѣ изненаданъ отъ едно чудо, което на пръвъ погледъ бѣше почти невѣроятно: „Султанътъ освободи Македония“.. Още на другия день тая земя, прѣживѣла най-безобразнитѣ ужаси, които умътъ побира и оросена съ праведната кръвь на хилядитѣ загинали за свободата ѝ мѫченици, се прѣвърна на театрална сцена, кѫдѣто се разиграха голѣми комедии. Македония, която до 11 юли бѣше почти непристѫпна, за кратко врѣме стана най-свободната страна на свѣта. Охотници, които до тогава мечтаеха само хубоститѣ ѝ, тутакси я изпълниха и разлѣха изъ нея смѣхъ и удивление. Нейнитѣ гори и поля екнаха отъ пѣснитѣ на ликуещитѣ, градоветѣ ѝ се съживиха и изъ улицитѣ имъ почна да се диша свободно. Червеният фесъ и европейската шапка се съединиха и окото виждаше пъстри и весели картини, които ставаха по-изразителни при възторженията кликъ на ощастливенитѣ.

Между тия, които пожелаха да опитатъ по-отблизо сладоститѣ на „хуриета“, бѣхъ и азъ. Цѣли два мѣсеца се лутахъ изъ Македония, кръстосахъ я на длъжъ и ширъ, любувахъ се на божествената ѝ хубость. Моята професия и личното познанство съ страната и героитѣ ѝ ми дадоха възможность да присѫтствувамъ на всички по-важни тържества, станали тамъ слѣдъ провъзгласяването на конституцията. Азъ бѣхъ зритель на мили и внушителни сцени, които ме трогваха и изненадваха.

И подъ прѣснитѣ непосрѣдствени впечатления и видѣния пишехъ тия писма, които изпращахъ на приятеля си Златанъ. Съ негово позволение сега ги поднасямъ на читателя. Не трѣбва да крия, че ако не бѣше „хуриета“, нѣмаше да има и тая книга. Описанията въ нея се дължатъ на стихията му. И сега, когато отъ тоя „хуриетъ“ остава само единъ водевиленъ споменъ, а изъ Македония се шири гордия българинъ побѣдитель, струва ми се, че върша дългъ на гражданинъ, като я давамъ въ ржцѣтѣ на любезния читатель. Въ тая книга всѣкой ще види Македония въ нейната първична хубость, прѣди свирѣпитѣ сърби да бѣха я разорили и развратили.

София, 28. IX 1916 год.

Петръ Завоевъ.

Скопие, 23 юли 1903 год.

Любезни Златане,

Моето вълнение да влѣзна часъ по-скоро въ Македония бѣше много по-голѣмо, отколкото ти подозираше. Отъ 11 юли до моментътъ, въ който стжпихъ въ тренътъ, изживѣхъ тежки минути, които, ако се бѣха продължили, щѣха да се отразятъ на здравето ми. Както знаешъ, спокойствието ми изчезна. Весь день се лутахъ като сѣнка и броехъ минутитѣ, които ме спираха въ столицата. Всѣка нова вѣсть изъ Македония, всѣко пошушнато събитие, ме трѣвожеше и вълнуваше. Столицата ми се видѣ тѣсна и омърлушена. Носенъ на златнитѣ крилѣ на мечтитѣ и въображението си, азъ влѣзнахъ въ вълнитѣ на новия животъ, който тъй неочаквано настжпи въ Македония, прѣдъ менъ се мѣркаше сиянието на хубавото бждаще и струваше ми се, че наедно съ моитѣ братя и азъ викамъ „яшасънъ“!... Нощитѣ ми носѣха нови страдания. Сънътъ избѣгна отъ мене. Прѣкарвахъ буденъ до зори. Сѣкашъ на другиятъ день щѣха да ме бѣсятъ.

Най-сетнѣ мечтата ми се осжществи. На 22 того трѣбваше да замина за Македония. Ти и всички ония, които дойдохте на софийската гара да ме изпращате, видѣхте въ какво оживление кипѣше тя. Новонастжпилата ера въ Македония бѣше примамила живущитѣ въ България македонци, които си отиваха... А когато, стисналъ ржката ти на прощаване, стжпвахъ въ тренътъ, чувствувахъ се като полубогъ, радость озаряваше душата ми и ми се струваше, че ти оставашъ въ пъкъла, кждѣто ще наслѣдишъ моитѣ страдания.

Тренътъ потегли на полунощь. И прѣзъ блѣдия свѣтликъ на нѣколкото ламби, които огрѣваха перона на гарата, за послѣденъ пжть видѣхъ твоята висока осанка, която се скриваше задъ група изпращачи.

Лѣтната нощь, матово-прозрачна, бѣше прострѣла своя плащь надъ земята. Бѣше топло и хубаво. Прозорцитѣ на нашето купе бѣха отворени и прѣзъ тѣхъ ние, пжтницитѣ, ясно виждахме сивото поле, отрупано съ купи и кръстци. На лѣво високо прѣдъ насъ се очъртаваха снажнитѣ плѣщи на Витоша, огрѣна отъ лжчитѣ на луната и облечена до рамѣнѣтѣ съ гжста зеленина. И струваше ми се, че челото и се цѣлуваше отъ криворогата луна, която вече надничаше задъ него. Не-

бето бѣше чисто и блѣдо. Сѣкашъ зората настжпваше. И по него трѣпкаха ония голѣми лѣтни звѣзди, които ти уподобяваше на игриви момински очи. Право прѣдъ насъ се губѣше въ мътната синевина китния Люлинъ и скърбѣше за унижението си. А отъ дѣсно се простираше моровината на Стара Планина, която ту блѣднѣеше, ту пъкъ поимаше цвѣта на луната: матовъ като езерна вода, хладенъ като отмъщение.

Тренътъ се носѣше надъ софийското поле. Прѣзъ прозореца нахлуваха ароматитѣ на лѣтото, примѣсени съ облегчителния планински лъхъ. Въ купето бѣхме трима: азъ, г. С. и войводата В. Чакаларовъ. Първиятъ съ едно младенческо упоение бързаше къмъ Македония. Той бѣше оставилъ спокойствието си въ Софип и отиваше въ Македония, кждѣто съ такова нетърпение се очакваха услугитѣ му. В. Чакаларовъ, който въ миналото бѣше нанесълъ страшни поражения на турцитѣ, отиваше въ своя роденъ край да го поздрави съ свободата. Макаръ и нощьта да бѣше напрѣднала, на никого отъ насъ не се спѣше. И какъ можеше това! Не ли новоститѣ на утрѣшния день бѣха по-значущи отъ спокойствието на сънътъ! Ние прѣкарвахме въ разговори или по редъ висѣхме на прозорцитѣ. И не можехме да вдигнемъ очитѣ си отъ тѣхъ. Летящиятъ тренъ ни донасяше все нови и нови картини, които въ лѣтната нощь бѣха чудно хубави — едно широко, разлѣто поле, а близо до насъ тъмни и неопрѣдѣлени сѣнки, които изпъкваха и въ мъгновение изчезваха.

Нѣколкото малки станции незабѣлѣзано минахме. Въ съсѣдното до нашето купе се бѣха настанили нѣкакви чужденци, които сладко хъркаха, когато тренътъ влѣзна и спрѣ на царибродската гара.

Какво може да се очаква отъ една лѣтна нощь! Когато тръгнахме отъ столицата струваше ми се, че още се не бѣше стъмнило добрѣ. И ето, слѣдъ два часа незабѣлѣзанъ пжть, ние видѣхме заритѣ на юлското утро: едно хубаво сияние на изтокъ, увито отъ ясно-червенъ ореолъ. Царибродската гара бѣше съживена. Ранобуднитѣ хлѣбари бѣха приготвили симити и ги поднасяха на пжтницитѣ. Единъ тютюнопродавецъ подаваше главата си изъ гишето на една бутка и съ дебелъ, дрезгавъ гласъ, проточено викаше:

— Сарафъ, сарафъ! . .

Пжтницитѣ, по-вечето македонци, въ мигъ обиколиха бутката и размѣняха злато срѣщу турски пари. Сѣкашъ щѣха да сторятъ грѣхъ, ако влѣзеха въ турско съ български монети.

По перона на гарата се разхождаше мечтателно единъ сръбски желѣзничарь, който щѣше да поеме кондукторската

длъжность при нашия тренъ. г. С. го забѣлѣза и го отрупа съ въпроси:

— Све е лепо, да боме . . У турско садъ е лепо . . . — чувахъ го когато отговаряше.

Звънецътъ би трети пѫть и тренътъ се понесе къмъ Сърбия. Право да си кажа, азъ влизахъ нерадостно въ тая дива страна. Теророътъ и насилията, които сърбитѣ вършѣха надъ пѫтницитѣ македонци при минаването имъ прѣзъ Сърбия ми бѣха доста добрѣ извѣстни. Въ моето въображение тая мръсна страна се мѣркаше като оплътотворенъ порокъ, който ме плашеше. За Сърбия си бѣхъ съставилъ едно обидно мнѣние, впрочемъ не безосновно; защото по-късно се убѣдихъ въ него. Въ нашето купе зацари мълчание. Изглеждаше, че и съпѫтницитѣ ми не се очароваваха отъ свободното кралство. г. С. отиде въ едно първокласно купе да поспи, като ни замоли да го събудимъ когато ще прѣглеждатъ багажа ни, а ние съ Чакаларова взехме мѣрки за всѣкой случай . . .

Гаритѣ една по друга минаваха, изтокъ все по-блѣднѣеше и почна да става студено. Отъ Сливница до Пиротъ тренътъ минава прѣзъ една гиздава и поетична мѣстность. Отъ двѣтѣ страни на желѣзния пѫть се възвишаваха високи, на мѣста отвѣсни планини, покрити съ хубава гора. Около насъ се извиваше сребристата лента на Нишава, а по брѣга ѝ, сгушени изъ диплитѣ на планинитѣ и увити отъ хубость и зеленина, се мѣркаха безпретенциозни села, които изчезваха слѣдъ бързо въровящия тренъ или се спотайваха подъ упорититѣ кълба на сутрешната мъгла. Ала ние, вдълбочени въ мислитѣ си, малко внимание обръщахме на природнитѣ хубости. Насъ ни очакваха други такива и ние при едно изключително настроение, създадено отъ свойственото на българина недовѣрие, градѣхме къмъ тѣхъ.

Тренътъ изпищѣ и спрѣ. Слѣдъ минутка въ купето ни влѣзе единъ митнически чиновникъ, послѣдванъ отъ двама стражари и съ принудителна вѣжливость продума:

— Молимъ васъ, давайте багажъ.

— Коя е тази гара? — запитахъ чиновника.

— Пиротъ, господине — отговори учтиво той.

Багажътъ ни бѣ прѣгледанъ внимателно. Ние и тримата сѣкашъ се бѣхме съгласили въ едно: куфаритѣ ни бѣха пълни съ разни книги, вѣстници и списания. Въ това отношение се отличавахъ най-вече азъ. Бѣхъ събралъ почти цѣлата наша революционна литература: единъ отдавнашенъ мой блѣнъ се изпълняваше.

— Лепо, лепо! . . — смънка ядовито чиновника и освободи купето ни, за да продължи работата си другадѣ.

На четири часътъ напуснахме Пиротъ. Навънь се разведри. Около насъ всичко се виждаже ясно : безкрайнитѣ росни поля, хубавото небе, посипано съ прѣлеститѣ на зората и тамъ далечъ планинитѣ, по които лазеха мъгли. г. С. напусна покоя си и зае мѣсто въ нашето купе, Чакаловъ разправяше епизоди изъ своя хайдушки животъ, а азъ се занимавахъ съ една сериозна работа : отгатвахъ ребуси. Дъскитѣ на купето бѣха буквално издраскани и нашарени съ разни фигури и обидни за България изрази. Каруцата, съ която пѫтувахме, бѣше българска. На едно мѣсто съ моливъ бѣше написано : „Бугари су варвари!“ До него съ тебиширъ, малко отъркано, бѣше надраскано : „Долу Бугарска!“, а по-нататъкъ нѣкакъвъ художникъ бѣше нарисувалъ мѫжъ, който коли една жена. Въ срѣдата на мѫжката фигура бѣше написано „Бугарска“, а въ женската — „Славна Србия“ . . Нѣма съмнѣние, че това дѣло бѣше на сърбитѣ. Тия кучета блъскаха самара и издаваха своята вонеща душа. . . .

Сетнѣ окончателно съмна и лѫчитѣ на юлското слънце събудиха природата. Вече чувствувахъ силна умора. Миналъ безпокойно нѣколко нощи, чувствувахъ себе си отпадналъ. Но не се трѣвожехъ. Не ли отивамъ въ Македония ? Ето хубавия Нишъ съ своитѣ червени покриви и прашни улици. Ето и Лесковецъ съ прѣкраснитѣ моми. Ние вече напрѣдваме къмъ Враня и турската граница! Вълнението ми се усилва, а наедно съ него заражда се и страхъ. Страхъ прѣдъ неизвѣстността, която ни очаква. И почнаха да се мѣркатъ прѣдъ очитѣ ми турскитѣ ужаси, часть отъ които съмъ прѣживѣлъ! Ами ако телеграфа не казва истината ?

Слънцето почна да пали. Сърбия се бѣше събудила, но ми се видѣ пуста и тиха. Нѣма оная хубава мълва, която се слуша по нашитѣ желѣзни пѫтища. Сръбскитѣ гари сѫ груби и безлюдни. Само меланхолния началникъ ни посрѣща и изпраща съ своя звънецъ. Отъ Лесковецъ се покачи една група пѫтници и зае мѣсто въ нашето купе. Между новодошлитѣ имаше и двѣ жени съ увѣхнала хубость. Мѫжетѣ ни поздравиха на сръбски и ни запитаха кѫдѣ пѫтуваме

— За Солунъ — отговорихме му.

— Ехъ . . . И ние тамъ . . .

Ние вече наближаваме къмъ Зибевче. Сега тренътъ летѣше изъ една котловина, потънала въ разкошъ и зеленина. Край насъ изпъкваха възвишения и тутакси се изгубваха ; едвамъ успѣвахме да видимъ кариеритѣ въ тѣхнитѣ поли и мълчали-

витѣ работници, които къртѣха камъни. Сетнѣ минахме въ едно поле. То бѣше погорѣло отъ сушата. Тукъ-тамъ, по брѣга на единъ потокъ, се ширѣха на гжсти огнища ормани, изъ които пасѣха стада овци. Азъ бѣхъ излѣзналъ на коридора и гледахъ прѣзъ прозореца Прѣшовскитѣ планини, които се вече разтилаха прѣдъ насъ. До мене стоеше единъ отъ новодошлитѣ пжтници, човѣкъ доволно пълничъкъ, съ малка глава, на която блѣщукаха двѣ лукави очи. Той ме запитваше за нѣщо, но азъ отговаряхъ неохотно. Друго вълнуваше душата ми. Ами ако свободата не е такава, каквато я описватъ? А моитѣ книги въ куфара?

— Ристовецъ, Ристовецъ! — обърна вниманието ми моя съпжтникъ.

Погледнахъ. Ние вече бѣхме на сръбската граница, Обаче, тукъ тренътъ не стоя много. Той потегли и слѣдъ двѣ минути изпищѣ и спрѣ на станцията Зибевче. Ние се струпахме на прозорцитѣ и се смаяхме.

Една многочислена тълпа, въ която прѣодоляваше фесътъ, смѣеше се гласно и ржкоплѣскаше. Това бѣше първото доказателство, че ние идваме въ една прѣобразена страна Турскитѣ чиновници тичаха по перона на гарата и съ радостни лица услужваха на пжтницитѣ. Въ дъното на гарата двама турски войници, въоржжени съ маузерки, стоеха на пость. А около тѣхъ сновеше народа. Въ нашето купе дойде единъ турски чиновникъ и, слѣдъ като ни поздрави учтиво, помоли ни да отворимъ куфаритѣ си.

— Сега не би трѣбвало да правимъ това — продума той — но митница, знаете . . . Една формалность. . .

Когато отворихъ моя куфаръ и книжниятъ складъ се разсипа по него, чиновникътъ се изсмѣ своеобразно и прошушна:

— Само такава стока до скоро не пропущахме.

— А сега?

— О — о! . . Олуръ, олуръ! — Завърши ефендието.

Той видѣ въ джоба ми единъ снопъ вѣстници и пожела да ги разгледа. Разтворихъ ги прѣдъ него и го помолихъ да си вземе единъ. Чиновникътъ съ интересъ се зарови изъ вѣстницитѣ. Единъ отъ тѣхъ бѣше далъ карикатурата на султана. Легендата подъ нея бѣше крайно обидна за всесилния монархъ. Чиновникътъ я забѣлѣза и разшири устата си въ непритворенъ смѣхъ.

— Хай, хай! . . какъвъ станалъ — заговори той — това е славно! . .

И дръпна такива дебели псувни по адресъ на дворцовата камарила, които ме слисаха.

Сетнѣ турна вѣстника въ джоба си и каза :

— Съ ваше позволение тоя брой ще взема. Ще го пазя за споменъ. . .

Деньтъ напрѣдваше. Слънцето се бѣше покачило високо на небето и жулѣше немилостиво съ лѫчитѣ си. Зибевче е малка и вехта станция. Ние отидохме въ бюфета, пихме кафе и закусихме. При насъ дойдоха двама турски офицери и пожелаха да се запознаятъ. Когато узнаха, че въ компанията има и журналисти, станаха крайно вѣжливи и услужливи. Тѣ ни почерпиха съ цигари и ни описаха въ кратци новото положение.

— Ние сме вече свободни граждани. Тукъ сега е хубаво — казваше единия отъ тѣхъ. — Камарилата сразихме и се отървахме отъ мѫкитѣ. Въобразете си: ние ще живѣемъ всички като братя. Защо да се колимъ, когато можемъ да се погодимъ. Не ли е глупаво да се биемъ за дребулии? Молимъ ви, пишете изъ вѣстницитѣ да се върнатъ изъ България нашитѣ съграждани македонци. И тукъ е вече като по васъ...

Обѣщахме на офицерина да сторимъ това и слѣдъ като се разпростихме, заехме мѣстата си въ трена.

Ние вече пѫтувахме къмъ Скопие. Неспокойствието все по-вече и по-вече ни обвладаваше. Когато минахме нѣколко станции, при насъ дойде паспортния приставъ, едно младо момче, и ни повърна пасапортитѣ.

Сетнѣ сѣдна при насъ и на чистъ български езикъ ни запита:

— Какъ ви се вижда нашата свобода?

— Още не знаемъ, господине... Ние толкова малко видѣхме отъ нея...

— Ахъ, вѣрвайте! — продължаваше пристава — това е чудо!... Ние вече сме свободни граждани... Ние вече имаме свобода! Ето — завърши той — и днесъ ще замине отъ Скопие за Солунъ увеселителенъ тренъ. Народътъ ликува ..

Стана ми скучно въ купето. Горещината стана нотърпима. И за да се разхладя, излѣзнахъ въ коридора, кѫдѣто Чакаларовъ. единъ турски офицеръ и кѫсото човѣче, което се качи отъ Ристовецъ, водѣха разговоръ.

— Та ти си отъ Македония, а?

— Отъ тамъ съмъ, бе брате, отъ Костурско... — заекваше човѣка. — Какъ може иначе?

— А защо по-рано говорѣше сръбски?

— Охъ, тия сърби! Бѣше ме страхъ, за туй.

Сега почнаха опознаванията.

— Като си отъ Костурско — питаше войводата — ти слушалъ ли си нѣщо за Чакаларова?

— За Чакаларовъ? За оня, войводата? Па какъ да не! Азъ го и познавамъ.

— Познавашъ ли го?

— Разбира се... Той е идвалъ у наше село... Спалъ е въ кжщата ми. Когато той се биеше, азъ си бѣхъ у дома.

— Та познавашъ го, а?

Чакаларовъ каза това и погледна втренчено събесѣдника си. Послѣдниятъ тоже разтвори очи и зийна отъ очудване. Настана една мила сцена. Добриятъ македонецъ позна Чакаларова и като стискаше ржцѣтѣ му, въ захласъ викаше:

— Море, Василе... Ти си бре! Ей, жено, ела тукъ да видишъ Чакаларова...

Офицеринътъ, който до тогава гледаше и слушаше всичко, приближи къмъ войводата и като му подаде ржката си, запита:

— Вие сте Василъ Чакаларовъ, а?

— Да, господине...

— Приятно ми е да ви цѣлуна... Азъ съмъ много слушалъ за васъ. Вашето геройство ми е извѣстно .. Да живѣете...

Ние вече наближавахме къмъ Куманово. Слѣдъ четвъртъ часъ града се показа: легналъ въ една котловина, изложенъ на немилостивитѣ слънчеви лжчи. Колкото пжти минавахъ край тоя македонски градъ, винаги изпъкваше прѣдъ мене единъ познатъ пейзажъ. Куманово и Плѣвенъ си приличатъ по всичко: и по мѣстоположението, и по височинитѣ, и по праха, и по самиятъ желѣзенъ пжть, който лъкатуши и се свлича надъ него.

Наближаваме плѣвенъ. Ние сме вече на станцията Аджарларъ — послѣднята до Скопие. И тя, както всички други гари, е окичена съ червени флагчета и зеленини. И на нейния перонъ, както на всички други, стои на постъ войникъ. Разглеждамъ околностьта и се радвамъ като дѣте. Всичко, което виждамъ, ми е познато. Тамъ, въ жгъла на полето, лежи селото съ сжщото име, кждѣто много пжти въ миналото съмъ нощувалъ. Надъ него се възвишава плоския „Драганъ байръ", съ своитѣ голи плѣщи. Намирамъ го малко опустялъ и снишенъ. Вѣроятно врѣмето го е отъркало. На дѣсно прѣдъ насъ се шири винаги зеленото скопско поле, изъ което сж разхвърляни малки, гиздави селца. Далече-далечъ въ мъглитѣ се бѣлѣе дивия Шаръ, по-насамъ сж ржбоветѣ на скопска „Църна-гра", а подъ нейнитѣ поли пжшка въ старостьта си Скопие . . . Нѣговитѣ укрѣпления лъщатъ на слънцето. Минаретата му се губятъ въ вълни отъ прахъ Единствено полусрутеното кале стои величествено и чисто надъ него . . . Боже, колко е хубаво всичко това! Въ съзнанието ми се повръщатъ стари видѣния.

Слѣдъ дългогодишно изгнание, връщахъ се въ отечеството си не вече като покоренъ и безмълвенъ робъ, а като свободенъ и пълноправенъ гражданинъ. И въ ония мѣста, прѣзъ които въ миналото ходѣхъ съ белегчета на ржцѣ, сега се връщахъ честитъ и сияющъ отъ радость . . .

О, Златане! Влѣзни въ радоститѣ ми! . . . Азъ вече стжпихъ въ Скопие, въ това хубаво Скопие, капризно като невѣста, великолѣпно и прѣлѣстно като цъфналъ макъ.

24 юли.

Въ Скопие пристигнахъ на пладнѣ. Пожелахъ добъръ пжть на другаритѣ си, които щѣха да пжтуватъ за Солунъ, а азъ се приготвихъ да влѣзна въ града, Скопската гара гъмжеше отъ народъ. Перонътъ ѝ бѣше пъстъръ като поникнала ливада. Червениятъ фесъ разкошно се съединяваше съ европейската капела. Наредъ съ хубавитѣ офицерски униформи, лъщеха множество дамски рокли, които фъфлеха и се мушѣха между народа. Това по-късно узнахъ, – бѣха любопитни жени-чужденки и ония „прѣлетни пеперуди", които нахлуха тукъ по стжпкитѣ на свободата.

Като пушеченъ залпъ екнаха ржкоплѣсканията на събралия се народъ. А когато тренътъ спрѣ, едно живо и продължително възклицание: „Яшасънъ хуриетъ ве миллетъ"! се разлѣ надъ гарата. Народътъ се смѣеше и тържествуваше.

Едйнъ хамалъ влѣзна въ купето ми и нарами моя багажъ.

— Кждѣ обичате да идете, господине? — запита ме той.

— Кажете да ме заведатъ въ нѣкой хотелъ.

— Отъ гдѣ идвате?

— Отъ България.

— Тогава въ хотелъ „Балканъ"...

Народътъ продължаваше да шуми, когато азъ, слѣдващъ хамала, се мушѣхъ на зигъ-заги изъ салонитѣ и си пробивахъ пжть. Скоро стигнахме до една кола. Излизането изъ гарата не бѣше съпроводено съ ония обиди и митарства, които сжществуваха тукъ въ миналото. Никакъвъ стражарь не забѣлѣзахъ, никакъвъ „нуфузчия" не се мѣрна прѣдъ очитѣ ми.

Когато пристигнахъ до файтона, спрѣхъ се да разгледамъ познатиятъ ми площадъ. Сѫщиятъ прахъ, сѫщитѣ сгради, съ разсипанитѣ основи на едно недоправено здание на лѣво, съ спящитѣ кучета подъ пешкюнитѣ и стрѣхитѣ... Само гарата се гордѣеше. Множество червени и бѣли знамена се развѣваха надъ нея и ѝ придаваха тържественъ видъ. Прѣди да се покача на файтона, бидохъ обкръженъ отъ множество любопитни българи, които почнаха да ме разпитватъ за България и за впечатлението, което е направила конституцията. Макаръ да бѣхъ капналъ отъ умора, отговаряхъ на въпроситѣ съ охота. Драго ми бѣше да говоря съ добродушнитѣ македонци, които вече не се страхуваха отъ наблюденията на афиетата.

Потеглихъ съ колата къмъ града. Силниятъ пекъ бѣше прогонилъ гражданитѣ на сѣнка. А и умората отъ продължителното веселие слѣдъ обявяването на конституцията ги бѣше посѣтила. И възбуждението до нѣгдѣ бѣше поутихнало. Само града бѣше запазилъ тържествения си видъ. На 100 метра отъ гарата бѣше въздигната една скромна триумфална арка, която била построена въ честь на нѣкакви екскурзианти. Тя бѣше увита въ червенъ и бѣлъ платъ. Цвѣтътъ и гирляндитѣ по нея още бѣха прѣсни. Сѫщитѣ и магазинитѣ отъ двѣтѣ страни на главната улица тоже бѣха разкрасени съ флагове. А на много мѣста надъ улицата висѣха дълги гирлянди, изъ които надничаха живи цвѣтни китки. Близо до гарата е хубавия хотелъ „Турати", открить и поддържанъ отъ сръбската държава. Той взима първо мѣсто въ разкрасяването. Надъ покрива му се вѣеха широки двуцвѣтници. Надъ входната му врата висѣха десятки знамена, а до нея на два стълба бѣше разпната широка лента, на която се четѣше:

„Хотел Слобода".

Това бѣше новото име на хотела. 11 юли го бѣше прѣкръстилъ. До тая лента имаше друга една, на която пропагандиститѣ бѣха написали съ червени букви:

„Живела слобода!..."

Още нѣколко крачки и ние спрѣхме прѣдъ хотелъ „Балканъ". Когато влѣзнахъ въ кафенето подъ него, намѣрихъ го почти праздно. Едно момче се въртѣше около тезгяха и единъ турски офицеръ-кавалеристъ приеха поздрава ми. Даде ми се стая въ първия етажъ, омихъ се слѣдъ това и легнахъ да поспя. Спахъ като кѫпанъ, спахъ дълбоко и унесено. Азъ бѣхъ вече въ Скопие. Моята мечта се осѫществи... И сънувахъ засмѣни лица, червени фесове, викове: „Яшасънъ хуриетъ!..."

25 юли,

Градъ Скопие, на турски *Искюпъ*, е разположенъ на двата брѣга на рѣката Вардаръ, въ дъното на една подковообразна долина, която се притиска отъ всички страни съ невисоки планини. Тъй наречената планина „Църна гора" е въ прямо съсѣдство до него. На изтокъ отъ града се възвишаватъ тъмни планини, по които сж накацали множество села. На западъ е възвишението „Водно", съ селата горно и долно Водно, подъ които блѣщатъ голѣми турски укрѣпления. На югъ се разтилатъ аджарларскитѣ ридища, съ своитѣ голи и мъртви плѣщи, а на сѣверъ високо въ облацитѣ се възвишава гигантския Шаръ, съ своя връхъ Люботрънъ. Той и сега е покритъ съ снѣгъ. И въ тая примамлива прѣмѣна грѣе като елмазъ всрѣдъ безбрѣжната чернота.

Скопие е много старъ градъ. Неговитѣ основи, струва ми се, датиратъ отъ врѣмето на Юстинияна. До като турската тирания злѣ се е отразила на останалитѣ македонски градове, на Скопие тя малко е повлияла. Като търговски центръ, находящъ се на три граници и шесть друма, той и сега се намира въ цвѣтущо състояние. Точна статистика нѣма, но отъ *беледието* казватъ, че града ималъ 40 хиляди души население. Болшинството сж турци, около 20 хиляди души. Слѣдъ тѣхъ идатъ българитѣ — 17 хиляди души. Има около двѣ хиляди власи, цигани и евреи и около 1000 души чужденци, между които 200 души гърци и 50 души сърби.

До ржкополагането на Фирмилияна за сръбски митрополитъ въ Скопие, тамъ нѣмаше никакви сърби. Имаше наистина, но тѣ до единъ бѣха надошли отъ Бѣлградъ: всевъзможни келнерици, хотелиери, бръснари и сръбски проститутки. Слѣдъ коронясването на Фирмилияна, сърбитѣ взеха да изявяватъ лакоми претенции надъ Скопие. Тѣ отвориха гимназия, основно училище, откупиха отъ гърцитѣ една черква и усилиха пропагандата изъ околията.

Благодарение на терора и убийствата, които биваха насърдчавани отъ турската власть, въ кратко врѣме сърбитѣ спечелиха нѣколко български села и по тоя начинъ се признаха официално за отдѣлна нация въ Скопие.

Градътъ е изпъстренъ съ много старини. На първо мѣсто личи „калето", което виси надъ лѣвия брѣгъ на Вардара. Забѣлѣжителенъ е каменния мостъ, който съединява двѣтѣ части на града. Старинно нѣщо е доскорошната тъмница „Куршумлиханъ", еднообразенъ съ оня въ Пловдивъ, кждѣто изгниха и измрѣха толкова много борци за македонската свобода. Забѣ-

лѣжителенъ въ архитектурно отношение е Юстиниановия водопроводъ, който се намира на изтокъ отъ Скопие. Той е една гигантска постройка, по която още личатъ пръстенитѣ водоотводи. Прѣданието казва, че по него е минавала водата, която е снабдявала високата крѣпость. Сега въ тая крѣпость се помѣщаватъ казармитѣ.

Въ Скопие има много войска. По нѣкой пжть достигатъ до 10 хиляди души войници отъ всички родове оржжие. Скопие е стратегически пунктъ.

По настоящемъ (1908 г.) въ Скопие има нѣколко български основни училища, едно срѣдно учебно — педагогическо училище и дѣвическа гимназия. Гърцитѣ иматъ основно училище, власитѣ прогимназия, а сърбитѣ мжжка и дѣвическа гимназии. Турцитѣ иматъ едно идадие и исляхане (занаятчийско училище) което се помѣщава въ великолѣпна сграда.

Конституцията бѣше сварила Скопие съвсѣмъ неприготвено. Властьта, халтава въ тъмното минало, продължаваше все тъй да нехае. Градътъ е планиранъ, но улицитѣ сж занемарени. Даже днесъ Скопие нѣма и кметъ.

Тукъ горещинитѣ сж невъобразими. Прахътъ е пословиченъ. Градскиятъ съвѣтъ е снабдилъ улицитѣ съ вода отъ Вардара и сегизъ-тогизъ ги полива съ маркучъ. Но веднажъ полети, тѣ се обръщатъ на трѣсавище. Лепкавата каль се изкачва чакъ на шапката . . . И най-живата фантазия не може да си прѣдстави внушителното количество на скопскиятъ прахъ и каль. Кжщнитѣ покриви приличатъ на воденици, покрити съ дебела паспалъ. Когато изъ улицитѣ има по-силно движение, облаци витаятъ около кжщитѣ и увиватъ всичко. Вечернитѣ часове сж най тежки. Когато слънцето отива на занигъ, надъ града пада тежка червено-жълта мъгла. И подъ нея човѣкъ до човѣкъ се не вижда. Коситѣ и мустацитѣ побѣляватъ, дишането става тежко. Това сж облацитѣ прахъ, които долитатъ отъ полето наедно съ чардата добитъкъ и се приковаватъ надъ стихналото Скопие. Но при все това, въ Скопие никакви епидемически болести не сжществуватъ. Това е наистина чудно! Ако тукъ тифуса можеше да вирѣе — прѣзъ лѣтниятъ сезонъ живъ човѣкъ нѣмаше да остане.

Това е днешното Скопие.

* * *

Случаятъ най-първо ме натъкна на тоя офицеръ. Видѣхъ първо него, за да си съставя обидно мнѣние за турското офицерство и за лишенъ пжть да се увѣря, колко то на врѣмето бѣше халтаво, дезорганизирано и безволно . . .

Първиятъ човѣкъ, когото видѣхъ въ кафенето на хот. „Балканъ", бѣше тоя офицеръ. Той сѣдѣше на една маса до единъ отъ прозорцитѣ на кафенето и мислѣше. Продълговатото му лице, което завършваше съ малка брада, бѣше изпито и блѣдно. Очитѣ му бѣха голѣми, изразителни, черни и хлътнали въ орбититѣ Тѣ изпускаха тежъкъ и отчаянъ погледъ, който много говорѣше за страданията на тоя човѣкъ. Когато влѣзнахъ въ кафенето, офицерътъ ме изгледа дружелюбно и продължително, насмѣ се измѫчено и като минавахъ край него, приповдигна се, хвана кавалерийскиятъ си калпакъ и ме поздрави. Тоя маниеръ, никакъ не отговарящъ на турския нравъ, ме изненада. За да получа първитѣ необходими свѣдѣния за офицера, запитахъ момчето отъ хотела, което ми донесе въ стаята вода за омиване.

— Долу въ кафенето сѣди единъ офицеринъ. Какъвъ е той?

— Единъ чуденъ човѣкъ — отвърна момчето, което прѣди менъ бѣше дошло отъ София. — Боса команда...

— Отъ кѫдѣ е той?

— Отъ Щипъ дойде завчера.

— А гдѣ живѣе?

— Тукъ, въ сѫщия хотелъ.

Омихъ се, легнахъ и заспахъ. Слѣдъ четиричасовъ сънь се събудихъ бодъръ и подмладенъ. Облекохъ се и застанахъ прѣдъ отворения прозорецъ, който гледаше на улицата и далечъ по планинитѣ. Лѣтниятъ день прѣваляше. Гѫсти прашни мъгли литаха отъ полето и бавно падаха надъ кѫщнитѣ покриви. Въ стаята ми нахлуваше прохлада. Подъ мене бѣше градинката при хотела. Маситѣ изъ нея почнаха да се заиматъ отъ гражданитѣ. Офицеритѣ и тукъ взимаха първо мѣсто. Изъ улицитѣ се движатъ весели лица. Нѣкои старци сѫ изтръпнали. Българитѣ въ опиянение блуждаятъ изъ улицитѣ. Сѣкашъ тѣ още не могатъ да се окопитатъ слѣдъ помпознитѣ тържества, съ които посрѣщнали тукъ конституцията. Увѣренъ съмъ, че мнозина отъ тѣхъ се двоумятъ да ли това е сънь или дѣйствителность. Гледамъ на това оживление и се чудя. Тамъ вѣстникопродавчета тичатъ и продаватъ съ смѣхъ софийскитѣ вѣстници. Единъ полицейски приставъ спира едно отъ тѣхъ, купува си вѣстникъ и разглежда карикатурата му. Сетнѣ съ високъ смѣхъ се скрива въ една улица.

Азъ се съмнѣвамъ да ли съмъ наистина въ Скопие... До завчера тукъ вѣрлуваха ужаситѣ. За единъ безобиденъ български вѣстникъ извънредния скопски сѫдъ наказваше съ тригодишенъ аресть, а за една султанска карикатура — и главата отиваше. А сега!

Нагледахъ се до нàсита на новото Скопие, притворихъ прозореца и слѣзнахъ въ кафенето. Офицеринътъ сѣдѣше на сѫщото мѣсто. Спрѣхъ се до една маса и почнахъ да разглеждамъ нѣкои карикатурни и турски хумористични вѣстници. Когато се занимавахъ съ шарилкитѣ, забѣлѣзахъ, че офицерътъ ме гледа любопитно и скрито се насмива. Слѣдъ това нетърпеливо стана отъ стола и приближи къмъ мене.

— Ефендимъ — рече ми — вие днесъ пристигнахте отъ нѣгдѣ. Елате, моля ви, да си поприказваме.

Тутакси оставихъ вѣстницитѣ и отидохъ на неговата маса. Сѫщеврѣмено размѣнихме картичкитѣ си. На неговата картичка прочетохъ на френски: „Исанъ бей, сувари мюлязимъ-евелъ.“ Когато вече сѣдѣхъ срѣщу него, той извади табакера съ хубавъ „качакъ“ тютюнъ и ме покани да си свия цигара. А сетнѣ поржча и шише мастика, която, впрочемъ, изпи самъ. Когато прочете моята картичка и узна, че съмъ журналистъ, Исанъ-бей още по-вече се настрои и съ чувство почна:

— Значи журналистъ отъ България! Ахъ, колко ми е приятно, колко много се радвамъ! Ние тукъ напълно дивѣемъ и много рѣдко виждаме лични хора. Та това животъ ли е...

— Нима? — запитахъ азъ — живота, струва ми се, навсѣкждѣ е еднакъвъ.

— О о!.. не, не! Вие тамъ въ България живѣете въ свобода. А ние се душимъ тукъ... Тиранията ни умъртвява...

Исанъ-бей заекваше при говора и все по-вече се разгорещаваше:

А защо не отидохте въ Цариградъ? Тамъ сега е много интересно. Щѣхте да видите и втория секретарь на Н. Величество Императора, Изетъ-паша, който бѣга, и Таксинъ-паша и самия царь баща, който сега е по-младотурчинъ и отъ насъ.! . О — о!.. нашиятъ любезенъ султанъ, когото много обичаме и за когото плачемъ...

Когато говорѣше това, Исанъ-бей почти лудѣеше. Очитѣ му пръскаха огънь, бузитѣ му се зачервиха и вѣждитѣ му почнаха да трѣператъ. Той жестикулираше съ ржцѣ и по-вече заекваше.

— Защо тъй, ефендимъ? — запитахъ азъ — нима и за султана...

— Та страхъ ли ви е, или що? Сега е конституция. Па вънъ отъ това азъ кръвно мразя тая мръсна камарила и не искамъ да зная за нищо...

— А причинитѣ?

— Ахъ, причинитѣ! Не виждате ли? Половина човѣкъ съмъ станалъ. Болести ме разяждатъ, неврастения ме съсипва.

Тиранията и неправдитѣ ме смазаха . . . Какво мечтаехъ азъ, а какво излѣзе! . .

Слѣдъ туй Исанъ-бей съ внимание ми разправи тѣлата си.

Дошелъ отъ Щипъ, кждѣто служилъ напослѣдъкъ, да се цѣри тукъ. Когато тиранията сжществувала, на него никой не обръщалъ внимание. Сега, обаче, билъ доволенъ. Въ болницата го приели и цѣрили. Скоро щѣлъ да замине въ отпускъ за Цариградъ, кждѣто били родителитѣ му. Той ималъ и съпруга, но я оставилъ нѣкждѣ въ Арабия.

Прѣдставете си какво е моето положение. 11 години служа въ турската армия. Не ми липсватъ нито познания, нито юначество. Обаче, още съмъ поручикъ. Изглежда, че съмъ заличенъ отъ офицерскитѣ списъци. Моитѣ другари отъ цариградското училище сега сж полковници и паши. Но тѣ иматъ или хубави сестри и жени или сами сж красиви . . . Ахъ! . . .

Събесѣдникътъ стисна юмрукъ и го вдигна заканително нагорѣ. Не зададохъ никакъвъ въпросъ. И понеже мислѣхъ, че имамъ прдъ себе си една интересна личность, обтегнахъ фотографическия апаратъ и се наканихъ да фотографирамъ офицерина.

— А-а! — съпротиви се той, като видѣ апарата. — Искате картина за вѣстника ли?

— Не, моля! Само за споменъ . . .

— Да вѣрвамъ ли? Тогава може. Но почакайте една минута.

Исанъ-бей бръкна въ вжтрѣшния джебъ на палтото си, извади изъ него чифтъ еполети и ги покачи на рамѣнѣтѣ си.

— А защо носите въ джеба еполетитѣ си? — запитахъ изуменъ. — Това може ли?

— Че азъ — забѣлѣза усмихнатъ офицерина—отъ 4 мѣсеца съмъ ги свалилъ. *По тоя начинъ протестирамъ противъ неправдитѣ и безобразията.* И каква полза отъ еполити? Може и безъ тѣхъ . . .

Сетнѣ, като го фотографирахъ, сѣднахме повторно на масата и той поржча ново шише мастика. Азъ все още го гледахъ изуменъ.

—Вие се чудите, не ли? — запита ме Исанъ-бей. — О, разберете . . . Азъ съмъ officier simple — опростотворенъ офицеръ . . .

За голѣмо съжаление, фотографическата плака съ ликътъ на Исанъ-бей при проявяването се развали. Фотографирахъ го втори пжть, но стъклото пакъ не излѣзе чисто. Най-скжпоцѣнната картина азъ изгубихъ: защото Исанъ бей не бѣше само клетникъ; той бѣше настоящъ оригиналъ, говорѣше отлично и даже мислѣше на френски.

Съ Исанъ бей прѣкарахъ нѣколко весели дни въ Скопие. Обикнахъ тоя човѣкъ отъ душа. А сѫщеврѣмено и той ме дирѣше. Когато се губѣхъ нѣгдѣ, той питаше зя мене. А явѣхъ ли се слѣдъ продължително отсѫтствие, разтваряше ржцѣ, тичаше къмъ мене и трѣвожно питаше:

— Нереде сънъ, яху!

Нощьта напрѣдна. Надъ Скопие облацитѣ прахъ все по се сгѫстяваха. Градинката при хотела, бѣла и нечиста, се бѣше изпълнила съ публика, която пиеше мастика. Любителитѣ на послѣднята бѣха по-вече. На малкитѣ триножни масички се слагаха отъ прислужницитѣ дълги шишета съ ракия, а около тѣхъ се оставяха множество паници съ мезе: разтритъ хайверъ съ сини патладжани, салата отъ домати, малки рибки и кашкавалъ. Турцитѣ, по вечето офицери, висѣха надъ маситѣ и тихо се разговаряха. Тѣ пиеха ракия и ядеха хлѣбъ. Това бѣше тѣхниятъ „Ракж кефи".

Когато минахъ въ градината, публиката почна да ме пронизва съ очи; тя ми отдаваше внимание като на чужденецъ. Обаче, по-късно научихъ, че съ самото ми слизане въ хотела скопяни вече знаяли за мене. И за това слушахъ да се шушне по маситѣ:

— Вѣстникарьтъ, вѣстникарьтъ . . .

Намѣрихъ познати хора и сѣднахъ при тѣхъ; тѣ бѣха мои стари учители и съученици. Лека полека нашата маса почна да се трупа съ новодошли. Скоро маситѣ почнаха да се съединяватъ една съ друга, а слѣдъ четвъртъ часъ нашата компания нарастна и зае въ коло половината градина. Тукъ бидохъ запознатъ съ мнозина офицери, съ водителитѣ на скопския младотурски комитетъ и съ нѣколцина първенци граждани. До мене сѣдѣше полковникъ Нисанъ бей, съ когото водѣхме разговоръ върху новото положение. Изказвахъ съмнѣнията си въ искреностьта на младотурцитѣ и описахъ състоянието на духоветѣ въ столицата на България, когато я оставихъ.

— Да ви увѣрявамъ въ нашата искроность не ми прилича. Вие съ очитѣ си ще видите и ще се увѣрите.

— Но ако това е нѣкакъвъ капанъ и за васъ? — запитахъ азъ.

— Ахъ, недѣйте вѣрва! Ние сме силни и никой не може да ни съкруши.

И като накваси уста съ чашка ракия, допълни:

— Ако нѣкои алчаци (подлеци) се опитатъ да направятъ смущения или контра-прѣвратъ, ние ще се боримъ до послѣдни сили за запазване на конституцията.

Скопие граничи съ Албания. Всѣкой знае, че албанцитѣ винаги до сега сж идвали на помощь на реакцията и сж ú указвали услугитѣ си. За да узная какво е мнѣнието на младотурцитѣ по тоя въпросъ, запитахъ полковника:

— На какво сте мнѣние за арнаутитѣ? тѣ ще мируватъ ли или що?

— Елбете ще мируватъ. Тѣ сж, знаете, страхливци. Мекушавостьта и отстжпкитѣ на султанската власть ги направи юначни и легендарни. Единъ примѣръ, моля.

Нисанъ бей ми разправи слѣднето:

Прѣди два деня една група арнаути, на брой по-вече отъ 500 души, въоржжени съ мартини, дошли надъ Скопие и искали да влѣзнатъ въ града, за да извършатъ насилия. Младотурскиятъ комитетъ, обаче запазилъ хладнокръвие. Изпратени били до албанскитѣ главатари пратеници да имъ извѣстятъ да си отидатъ по селата. Но понеже албанцитѣ не се покорили, всички орждия отъ калето били насочени къмъ тѣхъ. Арнаутитѣ се пръснали като пилци.

— И така — завърши полковника — ние побѣдихме. До сега всички арнаути идваха въ града въоржжени. Ние забранихме това. Никакъвъ въоржженъ турчинъ не може да ходи изъ улицитѣ.

Нѣкои отъ българитѣ, които сѣдѣха около мене, ми се видѣха особено мълчаливи:

— Защо не говорите и вие — запитахъ едного. — Не се ли радвате на свободата?

— Нека се радватъ сърбитѣ и гърцитѣ — каза ми той. — Всичко това се дължи на насъ. И безъ това ние щѣхме да бждемъ свободни. . . .

Веселието се разширяваше. Топлата юлска нощь вече лежеше надъ Скопие. Прѣшнитѣ мъгли почнаха да се вдигатъ и надъ насъ се показа едно чисто синьо небе, по което почнаха да трѣпкатъ звѣздитѣ. Голѣмата ламба „Луксъ", която висѣше надъ градината, се запали и ни огрѣя съ сива свѣтлина. При мене идваха българи и се надпрѣварваха да ми съобщаватъ новини.

— Снощи ни викаха въ мезлиша — говорѣше ми единъ отъ тѣхъ — кждѣто ни съобщиха, че положението е много спокойно.

— Само васъ ли викаха? — запитахъ.

— Не, по 10 души отъ всички народности.

— А друго какво ви съобщиха?

— . . . . та ако стане прѣвратъ, комитета ни подкани да се съединимъ съ тѣхъ и съ дружни усилия да дадемъ отпоръ на враговетѣ.

— Е, какво казахте вие?

— Още нищо. . . Но ние се страхуваме, че има лоши извѣстия.

— Като какви, напримѣръ?

— Какви. . . Зная ли азъ. . . Тукъ е турско. . .

Ракията бѣше подѣйствувала. Нѣкой отъ компанията, бившъ четникъ, приповдигна се на стола и запѣ високо и проточено:

„Не жали майко не плачи,
Че станахъази хайдутинъ,
Хайдутинъ, майко, бунтовникъ!!..

Гласътъ на пѣсеньта се извиваше около насъ, вълнуваше се и се ширѣше по улицата. Тя привлече тълпа любопитни, които се натрупаха прѣдъ вратитѣ на градината и гледаха „джумбуша". Когато четника спрѣ, гръмъ отъ ржкоплѣскания заглуши околностьта. Турцитѣ само по единъ начинъ знаятъ да изказватъ своя възторгъ: чрѣзъ ржкоплѣскания, които тукъ идватъ до съвършенство. Ржкоплѣскането бива нѣколко вида: подъ тактъ, на отдѣлни прѣкжсвания и разбъркано.

Поржча се нова ракия, която скоро се унищожи. Въ това врѣме въ градината настана всеобща радость. Публиката се изправи на крака и наедно съ ржкоплѣсканията викаше: „Яшасънъ хуриетъ!" „Яшасънъ Муксимъ-бей" . . . Едноврѣмено съ това отъ вратата влѣзна единъ дрипавъ турчинъ, който държеше въ ржката си шише ракия. Косата му бѣше разрошена, бѣлата му брада се развѣваше надъ голитѣ му почервенѣли гърди, а устата му съчетаваха първитѣ думи на рѣчьта.

Публиката се размърда и му отвори мѣсто. Дрипавиятъ турчинъ мина прѣзъ срѣдата на градината, отправи се въ дъното ú и, като се покачи на единъ столъ, държа една дълга патриотическа рѣчь. Той говорѣше на арабски, та слабо го разбирахъ. Обаче, неговитѣ жестове, които правѣше съ ржката, въ която държеше шишето съ ракия, вниманието на слушателитѣ, плюсъ това на новитѣ шишета ракия, които се поставяха до краката му, даваше ми да разбера, че тоя дриплю не е обикновенъ човѣкъ.

— Кой е той и какво говори? — запитахъ седящия до мене офицеръ.

— Ахъ, вие трѣбва да го знаете; той е именития нашъ философъ Муксимъ-бей, той е славата на Скопие и героя на деня. Даже ние се съмнѣваме да ли той не провъзгласи конституцията у насъ.

— А какъвъ е той?

— Сега, както виждате, е обикновенъ пияница. Но е отъ голѣмъ родъ и нѣкога е билъ богатъ. По-късно се влюбилъ въ поезията, която го пропи. И ето до какво *дередже го* докара. Въ миналото той съчинявaше революционни книги и ги пръскаше между народа. За тоя грѣхъ той много пѫти бивaше арестуванъ. Слѣдъ 11 юли една негова мечта се осѫществи. Сега е яръкъ защитникъ на конституцията. Въ нея той вижда спасението на отечеството. Отъ 11 юли и до сега не е изтрѣзнѣлъ. Държалъ е, може би до 100 ,рѣчи и кѫдѣто се яви, образува митингъ. Ние го обичаме и подържаме, защото разсѫждава умно. И сега говори на тая тема. Той ни дава наставления да пазимъ конституцията, защото султана билъ влъкъ, който дебнѣлъ жертвитѣ си.

Муксимъ-бей свърши своята рѣчь, която биде съпроводена съ трѣскави ржкоплѣскания, глътна ракията отъ шишето и се отпусна на стола.

Обаче, той турна началото на оная буря, която се разрази въ страшни талази. Градината при хотела се привърна на площадъ, кѫдѣто се държаха най-разпаленитѣ рѣчи. Ораторитѣ бѣха случайни хора, но умѣеха да настройватъ публиката. Тѣ се редѣха единъ по другъ. Слѣдъ българина, говорѣше турчинъ и пакъ той по редъ. Това бѣше единъ хубавъ нощенъ митингъ, станалъ безъ покани и завършенъ безъ резолюция. Градината се вълнуваше. Публиката вече буйствуваше А когато рѣчитѣ завършваха, ржкоплѣсканията и виковетѣ : „Яшасанъ" се подемаха отъ хилядитѣ гърла на натрупалата се на улицата тълпа и се разнасяха изъ града . . .

И тъй до полунощь . . .

— Хайде, яху! . . .

Обърнахъ се и видѣхъ до себе си Исанъ-бей.

— Какво желаете? — запитахъ го.

— Че нѣма ли да вечераме?

— Ахъ, вечера . - . да . . .

— А слѣдъ туй да поизлѣзнемъ малко . . . Тукъ има много вариетета . . . Веселие има тукъ . . .

Похапнахме на-двѣ на-три и, придружени отъ друга група офицери, излѣзнахме на улицата.

Бѣше свѣтло и топло. Уличнитѣ фенери мъждѣеха и хвъргаха червеникава свѣтлина надъ праха. Шумъ и оживление царуваше вънъ. Макаръ и полунощь, народа още бѣше на улицата. Конституцията бѣше облекчила страдащитѣ. Гражданитѣ, възползувани отъ новата ера, бързаха да я използуватъ.

Шумно минахме по улицата и се отправихме за хотелъ „Англетеръ". Нощно врѣме кафенето му се привръща на кафешантанъ Когато влѣзнахме въ голѣмия салонъ, остръ тютю-

невъ пушекъ ни засрѣкна. Шантанътъ бѣше пъленъ съ посѣтители, по-вечето офицери и чиновници. Въ дъното, на едно дъсчено възвишение сѣдѣше музикантска група, която свирѣше грубо и грапаво. Отъ врѣме на врѣме отъ тамъ се кълчеха, пѣейки, обитателкитѣ на шантана, едни полуголи млади момичета. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха красиви и пъргави, а въ по-голѣмата си часть приличаха на болесть. Едно оплътотворено отвращение, което додѣваше, противорѣчеше и омаломощаваше. Всички тия жени бѣха сръбкини и гъркини. По тѣхнитѣ чела бѣха изписани позора и пороцитѣ на душата имъ. Първата и обичната отъ офицеритѣ пѣсень бѣ марсейлезата. Тѣ изпразватъ кесиитѣ си за нея. А когато тя се свири слушатъ я стоешкомъ. Отъ всѣкиго и на всѣкждѣ искатъ тая пѣсень: на улицата, въ шантана, изъ казармитѣ — на врѣдъ тя и се слуша съ унесъ и вълнение! . . .

Когато разгледахъ по-добрѣ салона, видѣхъ въ единия му жгълъ сгушени нѣколцина свещеници, които пиеха бира и гледаха съ сладостни погледи голитѣ крака на пѣющето на сцената момиче. Азъ се вцѣпенихъ.

— Нима тукъ нѣма митрополитъ? — запитахъ едного отъ офицеритѣ. — Нима властьта . . .

— Ахъ, не се трѣвожете — прѣкжснаха ме. — Тукъ е така. Тия сж сръбски попове. Аслж тѣхната работа е да кискатъ изъ шантанитѣ . . .

— Знаете какво? — проточи другъ офицеръ. — Нѣкой пжть ще поканимъ и владиката имъ . . .

А другъ отъ компанията допълни:

— Важното е, че свещеницитѣ ни конкурираатъ; тѣ взематъ по-голѣми заплати отъ насъ и ни надмогватъ . . .

Слѣдъ това пакъ се почнаха пѣсни и ние минахме на другъ разговоръ.

Тукъ научихъ, че въ града имало осемь кафе-шантана, които се посѣщавали отъ турци и българи. Чистоплътностьта на града била нарушена. Прѣди 10 години Скопие стоеше високо въ морално отношение. Сега, обаче, развратa цъфти. Нѣкои казватъ, че пороцитѣ тукъ дошли наедно съ Фирмилияна. Тоя сръбски владика развратилъ града. Въ своята безумна пропаганда си служилъ съ млади сръбкини . . .

Нощьта напрѣдваше, а и салона почна да се изпразднува. Освободени отъ пѣснитѣ, шансонеткитѣ почнаха да се трупатъ около насъ и да се кискатъ истерично. Между шестима турски офицери, имаше единъ съ шапка. Сигурно, мислѣхъ си, смѣха се отнася до мене. Но като погледнахъ Исанъ-бей, намѣрихъ го въ печално положение: бѣше омърлюшенъ, съ клюмнала

глава, съ ожидающе изражение на лицето и плахо гледащъ на женитѣ.

— Какво има, ефендимъ? — запитахъ го.

— Оставете се... Всички жени си приличатъ. Азъ ги намразихъ...

А момичетата на ново почнаха да се кискатъ...

По-късно Исанъ-бей нищо не скри. Прѣди една нощь гулялъ въ шантана. Момичетата му изпили 170 гроша, като му обѣщавали блаженство, сладострастни пригръдки, удоволствие... Обаче, на края го измамили. Слѣдъ два часа взели подъ ржчка любовницитѣ си и си отишли, а добриятъ Исанъ-бей останалъ на улицата да подсмърча надъ праздната си кесия...

Сега тѣ го подиграваха, а той добродушно имъ се усмихваше...

Бѣше много късно, когато се прибрахме въ хотела. Отъ изтокъ зората надничаше. А когато се прострѣхъ на леглото си, единъ снопъ лунни лжчи нахлу прѣзъ прозореца и се разсипа по пода.

Тая нощь спахъ отлично.

26 юли.

Драги мой,

Въ минути на всеобща радость мжчно е да се познае къмъ кого клонятъ даванитѣ симпатии или омраза. Ала отъ наблюденията ми по всичко си личи, че българитѣ сж на особена почеть. Турцитѣ сж признателенъ народъ. Четвъртъ вѣковната упорита борба на българина му е спечелила заслуженъ респектъ и голѣми похвали. Турцитѣ признаватъ само една значителна и могжща нация въ Македония; тя е българската. Героитѣ тукъ се уважаватъ. И струва ми се, не лицемѣрно; защото нѣколкото случки, станали тукъ, идватъ да усилятъ у мене вѣрата въ турската искреность.

На 10 юли, когато скопяни провъзгласиха конституцията безъ официално разрѣшение на Портата, българския хотелъ „Балканъ" е послужилъ като театръ на революционнитѣ дѣйствия. Тукъ, въ неговата прашна градина, сж се държали и продължаватъ да се държатъ всички ония пламенни рѣчи и проповѣди, които настроиха и завладѣха тълпата, които уни-

щожиха султанската власть. За всѣка по-важна акция, младотурския комитетъ взима съгласието на българскитѣ първенци. На турцитѣ е много приятно да дружатъ съ българитѣ.

— Ние знаемъ — казваха ми нѣкои отъ тѣхъ — че българитѣ сж силни и че не си поплюватъ на ржцѣтѣ. Тѣхната дългогодишна революционна борба ги калѝ, укрѣпи вѣрата имъ въ честитото бждще и направи отъ тѣхъ истински юнаци. Ако не ги привържемъ къмъ себе си, ще рече да ги направимъ наши врагове. Па и не бориха ли се само за свободата, която имаме вече?

— А сърбитѣ? — запитахъ азъ.

— Ахъ, оставете! Това е една подла нация. Свобода съ пари и жени се не сдобива. Печалбитѣ въ зададени моменти може да сж на страната на тия, които си служатъ съ подобни срѣдства, но въ края всичко ще рухне като картонна кула. Искренностьта е могжща и тя печели . .

Наистина, сърбитѣ тукъ сж за съжаление. Тѣ наново и много рано почнаха стария си занаятъ: подлоститѣ и конспирациитѣ. Двѣ вечери подъ редъ на разноски на тукашното сръбско консулство се даватъ въ прѣименования сръбски хотелъ „Слобода“ пищни банкети, на които се канятъ само членоветѣ на младотурския комитетъ. Скопие е пълно съ паднали сръбкини и бѣлградски вѣстникари.

Послѣднитѣ сж цѣла дузина. Нѣкои отъ тѣхъ тръгнаха изъ градоветѣ на вилаета, а други разпрѣдѣлятъ женитѣ. Тѣ всички живѣятъ на смѣтка на бѣлградското външно министерство. Женитѣ, за очи, минаватъ за учителки, други ставатъ бръснарки, а трети отиватъ като хубави подаръци изъ харемитѣ. . . Прѣди малко ми казаха, че и снощи пристигнали въ хотелъ „Слобода“ нова дузина момичета, прѣдназначени за сжщитѣ цѣли. Ще провѣря това! Не бива да излагамъ жената и Сърбия на поругание. . .

Това, което ме много радва, е обстоятелството, че тукъ и въ цѣлата Турска империя българскитѣ книги и вѣстници влизатъ и се продаватъ свободно. Въ Скопие има вѣстникарски настоятель и вѣстникопродавачи. Когато ходя изъ улицитѣ, отъ всѣкждѣ до ушитѣ ми достигатъ проницателнитѣ викове на момчетата, които продаватъ софийскитѣ вѣстници. Тѣхниятъ пазаръ е голѣмъ; тѣ се четатъ отъ всички.

Нѣкои отъ нашитѣ издатели сж се много ухитрили. Така напр. „Балканско Ехо“ станало на „Македонско Ехо“. Македонцитѣ не разбиратъ вѣстникарскитѣ уйдурми; тѣ четатъ вѣстницитѣ, които имъ харесватъ по име.

Въ бързината да слѣдвамъ впечатленията си, въ вчерашното си писмо не смогнахъ да ти опиша оня скандалъ, който се произведе на 24 того на тукашната гара.

Бѣхъ сѣдналъ да обѣдвамъ, когато единъ приятель дотърча при мене и ми съобщи, че на гарата има любопитно тържество, което ще ме интересува много. Взехъ файтонъ и тутакси се отправихъ за гарата. Тукъ една тълпа отъ 2000 души, насърдчавана отъ офицеритѣ, ругаеше единъ генералъ. Работата се състои въ слѣдното:

Музаферъ-паша, бригаденъ командиръ въ Митровица и прѣдседатель на турската комисия по постройката на митровичката желѣзница, на нѣколкократнитѣ покани на младотурцитѣ да възприеме тѣхнитѣ идеи, не желаялъ да се съгласи. За да се отърве отъ него, младотурския комитетъ въ Митровица го арестувалъ и подъ силенъ конвой го довелъ до трена, който билъ готовъ да отпжтува за Скопие и Солунъ.

Пристигнахъ малко късно, та не можахъ да видя какъ биде посрѣщнатъ генерала. Музаферъ-паша сѣдѣше самичъкъ въ едно купе. Видѣхъ го, когато самичъкъ прѣнасяше багажа си при прѣмѣстването му отъ митровицкия въ солунския тренъ. И когато това вършеше, оскърбленията и дюдуканията като градъ валѣха върху него. Нѣколко минути прѣди да потегли тренътъ за Солунъ, Сали-ефенди, подпоручикъ въ Скопие, отиде при пашата и за послѣденъ пжть го покани да се присъедини къмъ движението. Пашата гласно и твърдо отказа. Тогава другъ единъ мюляазиминъ влѣзна въ купето на генерала и го покани да стане на крака, което послѣдния покорно извърши. Настана една сцена крайно жестока. Офицеринътъ отвори вратата на купето и като сочеше съ пръстъ генерала, викаше:

— Другари, това е единъ прѣдатель!

— Прѣдатель!... — повтаряше гръмко народа.

— Това е едно султанско мекере, единъ илджзски плъхъ!

— Вѣрно-о-о-о.!. — дереше се тълпата.

— Заплюйте го тогава....

И запрати пръвъ храчка въ лицето на генерала, който примигна и се обърса съ ржкава на мундира си.

Въ мигъ вратата на купето се омърси отъ храчки. Музаферъ-паша се усмихваше загадъчно и се заканваше:

— Ахъ... ще видите...

Спрѣлъ се бѣхъ близо до трена и наблюдавахъ тая сцена, въ която единъ турски генералъ бѣше уподобенъ на мечка. И когато гледахъ заплюванията и псувнитѣ, които се отправяха противъ тоя довчерашенъ тиранинъ, струваше ми се, че виждахъ уломкитѣ на сломения деспотизмъ. Тъй приятни и, тъй

печални едноврѣмено бѣха тия сцени. Музаферъ-паша е билъ малъкъ султанъ до вчера. Прѣдъ него всички сж трѣперали. Думата му е била законъ. Ходилъ е изъ улицитѣ и когато е срѣщалъ офицери, биелъ ги е съ камшикъ. Единъ неговъ погледъ е билъ въ състояние да смрази на мѣстото и змията. И тоя звѣръ видѣхъ днесъ да се покорява на заповѣдитѣ на единъ мюляазимъ, да мига когато го плюватъ и да заплашва при това ... Да заплашва! ...

Слѣдъ като се подиграха съ генерала, офицеритѣ го оставиха да продължи пжтя си за Солунъ. Въ това врѣме приближи къмъ мене единъ познатъ офицеръ и ме заговори:

— Приятно ми е, че сте тукъ ... Ето какво можемъ да направимъ ние.

И като пристжпи по-близо до менъ, додаде:

— Какво още има да види той! За неговото интернирване сж прѣдупрѣдени всички приятели надолу. Въ Велесъ му се готви блѣскава срѣща.

— Нима? — усъмнихъ се азъ.

— Ще чуете ...

Не слушахъ вече офицерина. Отидохъ на гишето и се снабдихъ съ пжтнически билетъ до Велесъ и обратно. Слѣдъ двѣ минути бѣхъ въ трена, а още толкова и той потегли къмъ Велесъ. Изпратиха ни съ виковетѣ: „У а-а-а! ... и съ подсвиркванія. Когато напуснахме града, подадохъ чрѣзъ кондуктора на трена картичката си на генерала, но той отказа да ме приеме. Ала азъ упорствувахъ. Измислихъ хитрость и влѣзнахъ при бѣглеца.

Музаферъ-паша бѣше много изплашенъ, но въпрѣки това се държеше достойно.

Въ своя разговоръ положихъ на остра критика досегашното турско управление, осждихъ илджзската камарила, която позореше империята и изказахъ надѣжда, че при новото управление Турция ще заживѣе честито и спокойно.

Пашата ме изгледа подозрително и ме запита разсѣяно:

— Вие какъвъ сте?

— Журналистъ.

— Отъ кждѣ?

— Отъ България.

— А—а ... за туй и вие като тѣхъ ...

И като стана на крака, разпалено заяви:

— Чувайте! Младежьта ще погуби империята. Тукъ ще господствуватъ крайнитѣ елементи, тия, които и въ Бога не вѣрватъ. Тукъ ще стане опасно за живота ви. Бѣгайте отъ тукъ.

— Но има конституция, ваше прѣвъзходителство и азъ ще стоя.

— Както обичате, но азъ не признавамъ изтръгнатата съ насилие конституция. Вѣренъ съмъ на султанътъ и отечеството и прѣдпочитамъ да умра, отколкото да стана орждие въ рѫцѣтѣ на измѣнницитѣ.

Тренътъ се носѣше изъ прохладната вардарска долина, а въ него единъ българинъ и единъ паша политиканствуваха.

Нѣкакви остри дюдюкания достигнаха до ухото ми. Надвѣсихъ се надъ прозореца и видѣхъ, че бѣхме пристигнали на велешката гара. Едно пъстро множество, развълнувано и свирѣпо, бѣше задръстило широкия перонъ на гарата и се бунтуваше. Виковетѣ: „алчакътъ пристига“ и „долу султанскитѣ кучета“, кънтѣха около трена. Музаферъ-паша приблѣднѣ, челюститѣ му почнаха да трѣператъ. Звѣрътъ се плашеше.

Тренътъ бавно спрѣ и азъ благоразсждихъ да слѣзна отъ него. Тутакси едно множество отъ 2000 души обгради първокласното купе, а единъ подпоручикъ отвори вратата му и извика по име пашата. Тържеството почваше. Подпоручикътъ, безъ да отдаде честь, дързостно запита пашата:

— Вие още ли нѣма да се съгласитѣ съ насъ?

— Не! — отвърна Музаферъ паша. — Азъ съмъ вѣренъ на монархията и ви прѣзирамъ.

Околностьта утихна. Съ отворени уста народътъ очакваше края на драмата. Подпоручикътъ постоя нерѣшително нѣколко минути, сетнѣ изгледа свирѣпо генерала и крѣсна:

— Подлецъ!

Гръмъ отъ обиди се отправи къмъ генерала. Народътъ лудѣеше. И кой знае коя сила го спираше да не се хвърли върху безащитния войникъ и го разкжса на парчета...

Въ това врѣме излѣзе изъ тълпата единъ левентъ капитанъ и като тигъръ полетѣ къмъ пашата. Той се хвърли върху него и въ мигъ отдѣли пагонитѣ отъ рамѣнѣтѣ му.

— Подлецъ! Не сте достоенъ да ги носите вече! — каза разярено офицерина, като запрати сърмата на страни.

Викове „браво“!, „яшасънъ хуриетъ!“ и трѣскави рѫкоплѣскания се понесоха въ околностьта.

Въ тоя моментъ единъ четникъ излѣзна прѣдъ народа и държа пламенна рѣчь. Той сочеше съ пръсть трѣперящия генералъ и викаше:

— Ето кои ни обираха и упразлявяха... Ето противъ кои бѣхме възстанали ние...

Народътъ по-вече се ентусиязира, хвана четника и го понесе на рѫцѣ. Тоя хжшъ изживѣваше своя триумфъ...

Слѣдъ четвъртъ часъ тренътъ, изпратенъ съ подсвиркванія, се понесе къмъ Криволакъ.

Върнахъ се въ Скопие съ солунский тренъ сѫщия часъ. Тукъ научихъ, че въ Гевгели Музаферъ-паша е билъ подложенъ на страшни изпитни. Тълпата хвъргала по него развалени яйца. По лицето му шарили съ мастило думатма „шпионинъ". Пашата плакалъ и се молилъ:

— Смилете се, правовѣрни!.. Азъ съмъ невиненъ...

Сѫбота, полунощь.

Радость озарява душата ми, Злятане! Вълнението ми е безкрайно. Отдѣлихъ се отъ компанията, която продължава да шуми долу и се прибрахъ въ стаята си да ти пиша. Ти трѣбва всичко да знаешъ, а толкозъ по-вече за едно друго тържество, което още продължава да ме вълнува.

Вчера изживѣхъ честити минути отъ своя животъ. Тукъ, въ Скопие, кѫдѣто до скоро царуваха неправдитѣ, суровия фанатизъмъ и арнаутската жестокость, азъ присѫтствувахъ на единъ народенъ триумфъ, пъленъ съ сърдечность, съ източенъ блѣсъкъ и едно топло братско чувство. Изживѣхъ минути, които извикаха у мене чувства на безкрайно удовлствие. И ако се наема да пиша за това тържество, то е само да изпълня обѣщанието си; иначе, какъ може да се пише за работи, които те карать да се забравяшъ, които те унасятъ и прѣнасятъ въ сфери пълни съ блаженство, сияние и блѣсъкъ? И ако не трѣбваше да те увѣдомявамъ за това, което тукъ става, бихъ прѣдпочелъ да се нося на златнитѣ крилѣ на мечтитѣ си, отколкото да се ровя въ дѣйствителностьта, която може да развали настроението ми съ песимистичнитѣ заключения.

Въ Скопие живѣя отъ три деня насамъ и ми се струва, че не живѣя като до сега: единъ кинемотографъ, въ който се редятъ все нови и нови картини: топли, сърдечни, мили и свѣжи; една безкрайна прѣлесть, която ме трогва; едни неопитани до сега усѣти.

Вчера сутриньта се пръсна новината, че нѣколцина войводи, на чело на Христо Матовъ, ще минатъ прѣзъ Скопие на пѫть за Солунъ. Вѣстьта мълниеносно се разнесе изъ гражданитѣ и града тутакси се съживи. Офицерското тѣло се събра на засѣдание и взе рѣшение да се устрои блѣскава срѣща на горскитѣ царе.

Жаркото слънце печеше въ силата си. По цѣлото небе, отъ величествения Шаръ, който на сѣверъ грѣеше въ моровото си облекло и до далечнитѣ мориховски планини, се простираше една безкрайна синева, бездънна и трѣптяща. Обаче, пладнешката горещина, която тукъ достига до неимовѣрни размѣри, вмѣсто да обезлюди улицитѣ, сѣкашъ ги съживяваше. Народътъ празднично прѣмѣненъ, на групи се точеше къмъ гарата. Понеже бѣше петъкъ, всички чиновници и офицери, съ червени ленти на гърдитѣ (червенитѣ ленти служеха за отличителенъ знакъ на младотурцитѣ; тѣ украшаваха гърдитѣ на всички) още къмъ 11 часа прѣди пладнѣ изпълниха гарата. Тукъ бѣха заели мѣстата си всички български първенци, мнозина отъ освободенитѣ затворници и часть отъ дипломатическото тѣло. Къмъ 12 часа гарата се прѣпълни до толкова съ народъ, че ж.-пжтнитѣ чиновници съ мжка вършеха работата си. Украсената съ знамена и зеленини гара грѣеше въ хубостята си. На всѣкждѣ весели и усмихнати лица, отъ всѣкждѣ шумъ, запознавания, мили и сърдечни ржкувания. Тукъ бидохъ прѣдставенъ на мнозина офицери, съ които не се познавахъ. Младитѣ забити, съ широкитѣ си униформи, украсени съ червени ленти, ме изненадаха съ любезноститѣ си. Тѣ се кланяха, стискаха сърдечно ржката ми и се произнасяха много ласкаво за България. На гарата въ това врѣме освѣнъ единъ паспортенъ приставъ, никаква друга полиция не се мѣркаше. Видѣхъ нѣколцина войници, които откачваха червенитѣ знамена отъ външнитѣ прозорци на гарата и ги поставяха надъ врѣтитѣ на бюфета.

Тренътъ пристигна съ малко закъснение. Когато се зададе отъ къмъ моста на Вардаръ, единъ трѣскавъ викъ, смѣлъ и продължителенъ, се разлѣ наоколо и се понесе надъ полето. Народътъ хвърляше въ вздуха фесоветѣ и шапкитѣ си, ржкоплѣщеше и се вълнуваше. Слѣдъ минутка тренътъ изпищѣ и спрѣ прѣдъ гарата. Виковетѣ: „да живѣе отечеството и свободата", произнасяни на турски и български, отекваха и се разбиваха въ околностьта. Мъгновено тренътъ биде обграденъ. Навалицата около него стана невъзможна. Слънцето печеше, облаци прахове лазеха надъ главитѣ ни и обилни бразди поть се точеха по лицата. Но тая неприятность сѣкашъ не се забѣлѣзваше. Народътъ все по-вече и по-вече се ентусиазираше.

Пръвъ слѣзна отъ трена Матовъ, а по редъ слѣдъ него войводитѣ Тане Николовъ и П. Даскаловъ. Дошлитѣ бѣха изненадани отъ срѣщата, която имъ се устрои тукъ. По лицата имъ се четѣше вълнение. На перона на гарата станаха взаимнитѣ запознавания. Г. Матовъ и другаритѣ му бидоха обиколени отъ членоветѣ на младотурския комитетъ. Македонскитѣ

дѣйци и турскитѣ водители на движението се прѣгърнаха и разцѣлуваха. Тоя моментъ бѣше най-тържествения. Народътъ, който до тогава необуздано рѣвеше, сега млъкна и онѣмѣ. Слѣдъ запознаванията нѣкой извика, „вървете въ буфета“ и множеството, като се люлѣеше, въ мигъ го изпълни. Тукъ биде сервирана закуска съ напитки. При виковетѣ „да живѣятъ войводитѣ“, Матовъ се покачи на една маса и произнесе кратка рѣчь, която стопли на всички сърдцата. Рѣчьта му се съпроводи съ бурни ржкоплѣскания. На неговата рѣчь отговори Юсуфъ-бей, единъ нѣмски възпитаникъ и крайно интелигентенъ офицеръ. Неговата рѣчь, произнесена на говоримъ турски езикъ, направи силно впечатление.

Въ тоя моментъ въ дъното на бюфета се повдигна глъчъ. Нѣкой викаше:

— Па защто не мора? . . . И я ку говорити. . .

Нѣкакъвъ сърбинъ се мжчеше да си разтвори устата и да покаже сжществуването на сръбската нация въ Скопие.

— Олмазъ, яху! — възразяваха му двама турци, като го изтикваха изъ бюфета. . — Ще ни развалишъ настроението. . .

Вториятъ звънъ отдавна бѣше билъ и на поканата на чиновницитѣ, че е врѣме тренътъ да отпжтува, никой не обръщаше внимание. Изглеждаше, че никому не бѣше желателно да се турне край на това съдечно тържество. Би и третиятъ звънецъ и чакъ нѣколко минути слѣдъ това войводитѣ заеха мѣстата си въ купето. Когато тренътъ потегли, нови викове и ржкоплѣскания, по-могжщи и възторжени, разтърсиха гарата:

— „Да живѣе свободата“! „Да живѣятъ македонскитѣ войводи“! . . .

Къмъ 1 и половина часа подиръ пладнѣ по площада прѣдъ гарата и по главната улица се проточи едно пъстро множество, което дишаше свободно и отъ сърдце се смѣеше. . .

Тази вечерь въ градината при „Балканъ“ сѣдѣха група офицери и се черпѣха. До тѣхъ единъ арменецъ дрънкаше на канонъ и звуцитѣ му се носѣха въ топлотата на нощьта. На единъ стълбъ до тѣхъ се развѣваше голѣма карикатура, която изобразяваше бѣгството на Изетъ-паша отъ Цариградъ. Единъ познатъ турчинъ ме съзрѣ и ме извика при себе си. Бидохъ посрѣщнатъ съ ржкоплѣскания и викове: „яшасънъ хуриетъ“.

Като сочеше карикатурата, турчина ми викаше.

— Погледнете, моля: това е вчерашния всесилникъ Изетъ-паша, втори секретарь на султана. Ето каква е сждбата на угнѣтителитѣ. Вземете карикатурата и я пазете за спомень.

Другъ единъ офицеръ ми показваше български вѣстникъ, който бѣше помѣстилъ портрета на султана. Подъ портрета бѣха написани всички титли на султанъ Хамидъ, съ които той обичаше да се укичва. Тѣ бѣха много: Н. И. В. Султанъ Хабдулъ Хамидъ Ханъ, Елъ-Гаази, Халяфетъ-пенахъ, Шефкетъ-меабъ, Зилъ-ул-Яхъ, Алемъ-пенахъ и пр.

— Какъ може това! — гнѣвѣше се турчина. — Тия титли вече не притежава султана. Ахъ, това трѣбва да се опровергае! . . .

Управлението тукъ е въ рѫцѣтѣ на младотурския комитетъ. Властьта на валията е суспендирана. Комитетътъ „Обединение и напрѣдъкъ“ се състои отъ 6 члена, неизвѣстни никому. Въ града има 35 тайни наблюдателни постове, които сѫ пръснати на разни мѣста. Работата на тия постове е да бдятъ за спокойствието на гражданитѣ. Младотурската организация е особена. За нея слушамъ баснословни подробности.

Много села отъ околноститѣ на Скопие, Велесъ и Куманово, които по-рано съ насилие станаха сръбски, днесъ се върнаха къмъ екзархията.

Затворитѣ сѫ празни. Тежкитѣ врата на „Куршумлиханъ“ сѫ широко разтворени и въ него пладнуватъ кучетата. . .

Научихъ, че тукашниятъ австро-унгарски консулъ издалъ една заповѣдь. Постановилъ е всички шансонетки, австрийски поданички, които пълнятъ тукашнитѣ шантани, часъ по-скоро да напуснатъ града. Новината е трѣвожна. Не зная кѫдѣ ще прѣкарватъ врѣмето си сръбскитѣ свещеници и моя приятель Исанъ-бей. . . .

Зората се сипва, Златане. Венера блѣсти като рубинъ надъ Водно и се оглежда въ прозореца ми. Врѣме е да си почина. А утрѣ ме очаква пѫть. Ще отпѫтувамъ за Велесъ и Щипъ. Моето родно мѣсто! Моето родно мѣсто!

Велесъ, 25 юни 1908 г.

Прѣлестно е лѣтното утро въ Скопие! А особено когато се събудите прѣди изгрѣвъ. Гърдитѣ се ширятъ и поиматъ миризливия лъхъ на въздуха, който долита отъ долината на Вардара и отъ гиздавото „Тахталидже“. Сутрешната роса овлажнява почвата и праха се губи. Въздухътъ, синъ и то-

пълъ, на вълни обгражда тѣлото и освѣжава душата. Небето е чисто и прозрачно и по него примигватъ на угасване лѣтнитѣ звѣзди, които тлѣятъ въ гордостьта си. А всичко около тѣхъ се кжпи въ чудни сини и розови цвѣтове! И изведнажъ по небето се протяга огромна червена брѣзда. Сетнѣ се разширява и обхваща цѣлия небосводъ. Изтокъ пламва въ пурпуръ и сияние и ето надъ „Черна Гора" се показва бавно слънцето: голѣмо колкото гумно, игриво и неспокойно. Природата се събужда. Свободнитѣ граждани сж вече изъ улицитѣ, а тамъ въ близката градина, между зеленитѣ гранки на дърветата е отпочнатъ дивенъ птичи концертъ, който весели и омайва.

Не зная защо, но сѣкашъ сънътъ ми е избѣгналъ. Завчера прѣзъ нощьта писахъ до късно и пакъ рано се събудихъ. Новоститѣ и разнообразията на тукашния животъ ме държатъ въ възбуждение. Жждѣя за него, желая всичко да видя и да зная...

Не ли трѣбваше да пжтувамъ! А и кждѣ: за моето родно огнище, кждѣто първи пжть видѣхъ хубоститѣ на природата, кждѣто прѣкарахъ най-честитѣ си дѣтски години... И това слѣдъ десеть годишно изгнание, слѣдъ единъ нанизъ оть дълги дни, отживѣни далече.

Тоя день бѣхъ особено бодъръ. Обѣдвахъ съ приятелитѣ си и се отправихъ за гарата. Тя бѣше все тъй оживена. Червенитѣ фесове грѣеха наредъ съ хубавитѣ европейски костюми и лекитѣ дамски рокли. Пристигна слѣдъ малко тренътъ отъ Митровица и гарата неочаквано се оглуши отъ ржкоплѣсканията и виковетѣ на публиката.

Тренътъ потегли и ме понесе къмъ Велесъ. Въ купето бѣхме двама: азъ и една дама англичанка, която пжтуваше за Египетъ. Нейната душа не се трогваше отъ очарованието, което се разкриваше отъ двѣтѣ страни на хвърчащия тренъ. Тя се бѣше навела надъ една книга и унесено четѣше. Мѣстѣхъ се отъ прозорецъ на прозорецъ и жждно гледахъ картинитѣ, които се рѣеха прѣдъ очитѣ ми. Ето брашнената фабрика край Скопие. До нея циганската махала съ своитѣ ниски и мръсни катуни, а отъ тукъ нататъкъ обширното скопско поле, по което лъкатуши Вардара. Тежка омара лежеше надъ него. Закованото на зенита слънце изпращаше пламъцитѣ си и изгаряше всичко. Движението на тренътъ облегчаваше до нѣгдѣ горещината. Скоро минахме полето и настжпихме въ вардарската клисура. Тая мѣстность, която почва отъ Зелениково*) и свършва до Велесъ, е много гиздава. По всичко тя ми наумѣва искърската тѣснина.

*) Това *Зеленикозо* е географическата точка на приснопамятната „спорна зона".

И тукъ желѣзния пѫть се вие и виси надъ пропасти, въвира се въ дълги тунели, пълзи по мостове и се наклонява подъ отвѣсни стѣни, увѣнчани по върховетѣ съ гигантски скали. Цѣлата вардарска клисура прѣдставлява разкошна дѣвствена градина, въ която топора и мотиката още не сѫ влизали Азъ висѣхъ надъ прозореца на купето и се любувахъ на картинитѣ. Ето желѣзенъ мость, а до него постови войници, които го пазятъ. Тамъ се мѣрне черната дупка на тунелъ, а по нататъкъ тренътъ пакъ увисва надъ бучещия Вардаръ. И при това разнообразие моята съпѫтничка англичанка не се мръдваше отъ мѣстото си. Чудно английско хладнокръвие!

Тренътъ спрѣ на станцията Зелениково. Тя е забулена отъ гѫстъ орманъ и винаги прохлада я оживява. Отъ тукъ се качи при насъ единъ турски офицеръ — майоръ, съ когото влѣзнахъ въ разговоръ. Той бѣше крайно любезенъ старикъ и една грациозна усмивка никога не се махваше отъ мургавото му лице.

Хамди-бей — тъй се казваше офицерина — като узна, че съмъ български публицистъ, стана нѣкакъ си интименъ и си развърза езика.

— Чудно, наистина! Кой вѣрваше, че единъ день въ София ще се издава вѣстникъ. . . . А сега. . . .

— Защо мислѣхте така? — запитахъ.

— Азъ съмъ отъ София, та знаехъ. . .

Слѣдъ това Хамди-бей описа всичкитѣ страдания, на които бѣха подложени и българи и турци въ империята и допълни:

— Вашитѣ четници биваха явно избивани. Изъ планинитѣ; тѣ се сражаваха юначно и умираха съ думата „Свобода“. А насъ ни арестуваха нощно врѣме, закарваха ни въ Цариградъ и ни хвърляха въ морето. . . .

Хамди-бей погледна прѣзъ прозореца, отъ гдѣто се ширѣше гиздавата околность, изъ която Вардара простираше сребърната си снага и въздъхна:

— А сега е хубаво, да! И балканитѣ се очистиха и морскитѣ риби ще измратъ гладни. . . .

Сетнѣ, като ми подаде цигара, каза:

— Знаете ли, че отъ София ще ни дойдатъ гости съ увеселителенъ тренъ?

— Зная — отговорихъ.

— Ще дойдатъ много ваши офицери. Казватъ, че щѣли да дойдатъ и министри.

Тренътъ спрѣ на велешката гара и азъ трѣбваше да се раздѣля съ любезния офицеръ и очарователната англичанка,

която слушаше бесѣдата ни и се усмихваше грациозно.

Безъ всѣкакво митарство излѣзнахъ на външния площадъ на гарата и, като наехъ кола, поспрѣхъ се да се налюбувамъ на познатата ми околность, която ми се видѣ опустяла, унижена и страдаща. Обаче, трѣбваше да бѣгамъ по-скоро къмъ града. Една група просяци, дѣца и жени, на брой по-вече отъ 30 души, ме обиколиха и настояваха за милостиня. Тия гладни хора налитаха къмъ мене; тѣ бѣха дързостни и упорити. Изпититѣ имъ лица, въ които се четѣше ужасъ и отчаяние, се виехa въ безобразни гримаси. Дългитѣ имъ криви лица като шипове се протакаха подъ очитѣ ми, дрипитѣ имъ се опираха о мене. И понеже не ми бѣ възможно да дамъ милостиня на всички, часть отъ тѣхъ литна слѣдъ моя файтонъ. Тия, които поставаха отъ умора, съ клетви ме съпровождаха. . . . .

Ж.-пжтната линия се плъзга тукъ по дѣсния брѣгъ на Вардаръ и минава прѣзъ срѣдата на града. Обаче, гарата е половина часъ далечъ отъ града.

— Кждѣ ще нощувате? — запита ме на чисть български езикъ файтонджията турчинъ.

— Заведете ме въ нѣкой хотелъ.

— Хотелъ, май, тукъ нѣма, но ще видимъ — каза ми се.

Минахме дългото прашно шосе, извихме край казармитѣ и навлѣзохме въ града. Файтонътъ се люшкаше надъ неравния калдъръмъ. Слънцето печеше и ме обливаше въ поть, която вече накваси дрехитѣ ми. Слѣдъ малко спрѣхме прѣдъ едно прашно почернѣло и окапало здание, кждѣто трѣбваше да нощувамъ. Надъ входнитѣ му врата висѣше една дървена червена плака, която претендираше да е фирма. На нея бѣше запазена само думата „странноприемница“. Тукъ, въ хана, намѣрихъ двама мои съграждани, дошли сжщия день отъ Солунъ. Установилъ се бѣше да нощува тукъ и единъ освободенъ отъ „Куршумли-ханъ“ затворникъ-революционеръ. Омихъ се, почистихъ се отъ праха и излѣзнахъ съ другаритѣ да поразгледамъ града.

Велесъ бѣше и може да бжде прѣкрасенъ. Разположенъ въ една хубава долина на двата брѣга на р. Вардаръ, граничащъ съ обширни плодородни поля, изъ които сж пръснати богати села и въ съсѣдство до други населени центрове, той има всички изгоди да напрѣдва. Разположенъ е амфитеатрално. Особено е красива махалата, която виси надъ дѣсния вардарски брѣгъ. Тя на всичко наподобява на В.-Търново: и по нискитѣ гърбави кжщици, които се кланятъ една на друга и по древнитѣ развалини, които надничатъ надъ тѣхъ. Сега, обаче, Велесъ се намира въ окаяно положение. Турската власть и тирания бѣше разнебитила живота му и бѣше обърнала отъ тоя

гиздавъ нѣвга македонски градъ купище развалини... Околнитѣ ржтлини сж голи и скучни; нито едно дръвче не се съзира по тѣхъ. Нѣкога тѣ сж били залѣсени, но по-късно унищожението е било немилостиво. И весдень тукъ слънцето пече въ силата си. Никаква прохлада, никакво спасение. Облаци прахъ и жарь се носятъ надъ кжщнитѣ покриви. А когато камънитѣ се напечатъ, сѣкашъ кълба пламъци изпуска земята и рисковано е да се ходи тогава изъ улицитѣ... Ето какво е направила немарливостьта на турската власть—тая власть, която знаеше само да гони „комити“...

Велесъ имаше около 23 хиляди жители. Но нѣма съмнение, тѣ сега сж по-малко. Болшинството отъ населението е българско. Сетнѣ идятъ турцитѣ и циганитѣ. Българитѣ въ Велесъ сж крайно патриотични. Тѣхната мощь тукъ е чувствителна. И нито страданията, нито повседневнитѣ убийства и арести не сж сломили духътъ имъ. Тукъ всички говорятъ български. Може да се рече, че официалниятъ езикъ е българския. Правителственитѣ разпореждания се афиширатъ на турски и български, обявленията на ж. пжтната компания, които висятъ въ велешката гара, *сж напечатани на френски и български.* Какво не сж направили народнитѣ ни врагове да се пишатъ тия обявления на френски и сръбски. Велешани знаятъ, че Сърбия давала нечетно злато да изхвърли компанията българския езикъ. Нищо, обаче, не е помогнало.

Сърбитѣ претендиратъ да иматъ нѣщо въ Велесъ. Но само претендиратъ. Тѣ наистина иматъ нѣщо въ мѣстностьта „Азотъ“ и въ близкото „Башино село“, но това „нѣщо“ е добито съ подлости, тероръ, злато и жени... Въ центра на града, на най-видното мѣсто до самата ж.-пжтна линия има хубаво бѣло здание, на което съ голѣми букви е написано:

„Сърбска православна школа“.

Но отъ провѣрката, която направихъ, се оказа, че нито единъ велешанинъ не е изпратилъ дѣтето си въ тая школа, при всичкитѣ изгоди, давани отъ сърбитѣ. Бѣднитѣ българчета боси и по нѣкога гладни, сж посѣщавали българскитѣ училища. И винаги съ прѣзрение сж гледали на тия чудовища, които съ подлости и пари искаха да печелятъ сърби.

Впрочемъ, дългото и несносно тегло бѣше напослѣдъкъ сломило гражданитѣ. Едни отъ първенцитѣ българи бѣха заточени, други избити и избѣгали. Останали и безъ добри водители, гражданитѣ се бѣха разнищили и клонѣха къмъ пропадане. Но конституцията се мерна и възроди града.

Слизахме отъ височинитѣ на красивата църква „св. Спасъ“ и наближавахме нашата „гостоприемница“. Слънцето се бѣше

наклонило на западъ и скоро щѣше да легне хубавата лѣтна нощь. На главната улица срѣщнахме нѣколцина велешани, единъ отъ които ми бѣше познатъ отъ България и ни поканиха да идемъ въ хукюмата, понеже щѣло да има любопитни нѣща.

— Какви? — запитахъ.

— Ще биятъ Муратъ-ага, убийцата на Четковъ.

Заинтересувахъ се за тоя Муратъ-ага и научихъ слѣднята история:

Прѣзъ 1907 год. тоя турчинъ билъ подкупенъ отъ нѣкого и убилъ въ срѣдъ чаршията единъ българинъ патриотъ на име *Четковъ*. Муратъ на врѣмето билъ арестуванъ и осѫденъ. Но при общата амнистия, наедно съ другитѣ арестанти, и той билъ освободенъ отъ „Куршумли-ханъ". Понеже Муратъ убилъ единъ патриотъ, обичанъ и отъ турцитѣ въ Велесъ, за да угодятъ на българитѣ, младотурскиятъ комитетъ на ново го арестувалъ и всѣка вечерь го подлагалъ на публиченъ побой.

Бѣхме пристигнали до хукюмата и се присъединихме къмъ тълпата, която бѣше напълнила двора. Скоро Муратъ биде изведенъ изъ затвора. Двама стражари го доведоха до лобното мѣсто, кѫдѣто бѣха поставени снопъ тояги. Сетнѣ навиха му врата, разголиха го и почнаха боя. До двайсетата тояга Муратъ пищеше, молѣше се и се извиваше. Но по-нататъкъ спрѣ: сѣкашъ ударяха пънъ. Къмъ седемдесетата тояга задницата почернѣ като разтопенъ асфалтъ, а слѣдъ туй швирна черна кръвь, която потече по краката на страдащия. Картината бѣше поразителна. Нѣкои отъ публиката се мръщеха, а по-вечето се смѣеха.

— Тъй се слѣдва на такъвъ подкупникъ, тъй!

— А бе тѣ мене да оставятъ да го бия . . . Ще видимъ колко ще живѣе — викаше другъ зритель, който спокойно си пушеше цигарата.

Между това, стотѣ тояги се удариха и нѣколцина души стражари повдигнаха отплѣсналия се въ безчувствие на земята лешъ и го хвърлиха въ затвора . . .

Единственото наказание, което налагаше младотурския комитетъ, бѣше боя. И за най-малкитѣ простѫпки биеха. Размѣрътъ на тоягитѣ бѣше отъ 50 — 100. И благодарение на това турцитѣ мируваха. Думата „гявуръ" веднага слѣдъ 11 юли почна да се не слуша. Съ боя комитета изплаши „баба-ититѣ" и ги застави да го почитатъ.

Стъмваше се, когато се клатѣхме по главната улица и отивахме къмъ хотела. Близо до дървения мость, който съединява двѣтѣ части на града, видѣхъ групи народъ, който се

трупаше около приготвени за пжть файтони. Скоро узнахъ, че войводата Тане Николовъ, съ своята чета, който прѣди единъ день останалъ въ Велесъ, се готвилъ да си отпжтува.

Тане и четата му, въ пълно боево снаряжение, тържествуваха. И какъ нѣмаше да тържествуватъ! Подъ дърво и подъ камъкъ до вчера ги дирѣха да ги избиятъ. А сега, въ комитеския си кояфетъ и съ кжситѣ мэнлихери на рамо, се ширѣха изъ велешкитѣ улици . . .

Четницитѣ ми казаха, че били поканени отъ младотурския комитетъ на гуляй. Вечерата щѣла да се приготви въ близкото село Ораховецъ. Слѣдъ малко четницитѣ заеха мѣстата си въ файтонитѣ и се отправиха на пжть. Народътъ ги изпрати съ ржкоплѣскания. При всѣкой четникъ бѣше аташиранъ по единъ офицеръ, а при Танета сѣднаха двама. За забѣлѣзване бѣше, че нито единъ българинъ не придружи четата. Велешани се отнесоха много хладно спрѣмо юнацитѣ. Това обстоятелство обърна вниманието на войводата, който ми каза съ тжга:

— По-вече отъ 15 гроба съмъ оставилъ надъ тоя градъ за свободата му . . .

Черпехме се съ ракия на чардака на „странноприемницата". Нощьта бавно лазеше. Надъ града легна прохладата. Скоро звѣздитѣ една по друга затрѣпкаха. На изтокъ се появи Венера, която шедствуваше като царица. Въздухътъ взе моровъ цвѣтъ. Подъ насъ изъ улицата се точеха групи народъ, а тамъ, на брѣга на Вардара се кжпѣха дѣца.

Когато разговора ни ставаше интересенъ, при мене дойде момчето отъ хана и ми съобщи на ухото, че ме викатъ.

— Кой ме вика?

— Не зная — отговори ми.

Слѣзнахъ долу и бидохъ посрѣщнатъ отъ група граждани, между които имаше единъ младъ, красивъ четникъ. Това бѣше свети-николския войвода *Миланъ Юруковъ*, който бѣше сложилъ оржжието си сжщата вечерь. Въ Велесъ скоро бѣха научили отъ гдѣ идвамъ. Миланъ пожелалъ да ме види и да се запознае съ мене.

Любезноститѣ прѣкратихме и се отправихме въ една хубава гостилница на вечера. Тя бѣше по-рано поржчана и се състоеше отъ онния деликатеси, които се слагатъ на турската трапеза. Минахме я въ разговоръ за миналитѣ геройски подвиги на Милана. Въ компанията имаше двама офицери, които бѣха участвували въ едно сражение съ него. Тѣ го гледаха съ почитание и се напрѣгаха да разбиратъ думитѣ му. Миланъ бѣше много популяренъ тукъ. Неговитѣ юначни подвиги го бѣха направили легендаренъ. Офицеритѣ гледаха младостьта

му, чудѣха се на кжсия му ржсть, здравъ и набитъ, и клатѣха глава.

Слѣдъ вечерата минахме въ една малка градина, увиснала надъ рѣката. Тукъ ни се сложи кафе. Скоро тя почна да се изпълня отъ граждани и гражданки. Тѣ вече ходѣха свободно изъ улицитѣ и не се страхуваха, че ще закъснѣятъ. Въ миналото тукъ никой безъ фенеръ слѣдъ мръкнало не можеше главата си да подаде на улицата.

Полунощь наближаваше. Събралиятъ се народъ се въодушеви отъ невижданата идилия и запѣ. Напѣвитѣ на революционнитѣ пѣсни се носѣха въ околностьта и стихваха надъ бѣлата повърхность на Вардара. Тамъ далечъ се чуха гърмежи: нѣкой веселякъ тържествуваше. . .

Прибрахъ се въ „гостоприемницата" късно. Момчето запали газева ламба и като излѣзе прѣдъ мене, заведе ме въ една низка задушна стая. Вжтрѣ имаше четири кревата. На тритѣ се бѣха изтегнали моитѣ другари и унесено хъркаха, а четвъртия бѣше празенъ и ме очакваше. Момчето, сочейки го, каза:

— Тука ви е мѣстото.

Когато влѣзнахъ въ стаята, напития съ мирисъ отъ поть и избити дървеници въздухъ ме засръкна. Узнахъ, че и тукъ лѣтния човѣшки врагъ изобилствува. Извърнахъ се къмъ момчето и го запитахъ:

— Има ли дървеници?

— Нѣма, господине. Богъ да ме убие, ако лъжа! . . .

— Защо се кълнешъ!

— Тъй ние знаемъ . . . нѣма — говорѣше на себе момчето, като излизаше изъ стаята.

Бѣхъ уморенъ и си легнахъ. Обаче, не заспахъ. Скоро се убѣдихъ въ противното на това, което ми каза слугата. Дървеници не само че имаше, но тѣ бѣха въ невъобразимо количество. Съ самото ми легане ме нападнаха: цѣли пълчища кървопийци, пъргави, гладни и вонѣщи. Станахъ и запалихъ ламбата. Тръпки ме побиватъ като си спомнямъ тоя моментъ. Цѣлото поле на леглото бѣше почервенѣло отъ малкитѣ насѣкоми. А по покрититѣ съ книга стѣни съ хиляди други тичаха, гонѣха се и се криеха. Взехъ ламбата и отидохъ да видя въ какво сж положение спящитѣ. Тѣ бѣха за окайване. Лицата имъ, ржцѣтѣ и всички други открити части на тѣлата имъ бѣха нападнати отъ дървеницитѣ. Свѣтлината създаде паника между червената тая сгань; дървеницитѣ се разтичаха и въ бѣгството си почнаха да се криятъ на всѣкждѣ: въ ушитѣ, въ носа, въ устата . . .

— Ей, хора — извикахъ — ставайте!

Другаритѣ ми се размърдаха. Бившиятъ арестантинъ се събуди и се отказа да легне, а останалитѣ се завъртѣха на другата страна и на ново захъркаха.

Излѣзнахъ на чардака. Слѣдъ мене излѣзе и Иванъ (тъй бѣше името на затворника). Сивата нощь прѣваляше. Бѣше топло и хубаво. Отъ нѣколко точки на града долитаха до насъ шумъ и пѣсни. По улицитѣ се разтакаха младежи и пѣеха революционни пѣсни. Скоро подъ насъ затрака нѣщо. Гласътъ бѣше твърдъ, монотоненъ и инервиращъ. Имало фурна и хлѣбаритѣ сѣеха брашно за симити.

Иванъ бѣше словоохотливъ човѣкъ. Изтегнахъ се на два стола, а Иванъ сѣдна до мене. Запушихме и заприказвахме.

Въ това врѣме мина по улицата група младежи, които спорѣха за народнитѣ работи високо.

— Е — ехъ! . . — рече ми Иванъ. — Паднало имъ се да поживѣятъ. Кждѣ можеше това други пжть! — И като се обърна къмъ мене проточи :

— Уморенъ ли си?

— Не. . .

— Помислихъ, че си заспалъ.

— Говори, говори . . Слушамъ азъ.

— Искамъ да ти кажа: кждѣ можеха да живѣятъ тия младежи тъй?

— Но не ли се отърваха! . . .

Дълго още говорихме съ Ивана. Нощьта отлиташе. Изтокъ почна да румѣнѣе. А когато задрѣмвахъ, мина файтонъ и спрѣ прѣдъ портата на „гостоприемницата". Станахъ и се приготвихъ зи пжть.

Щипъ, 30 юли 1908 г.

Животътъ тукъ се прѣобрази въ всичко. А стана и голѣма скжпия. Това, което до 11 юли се продаваше за 5 гроша, сега може да се купи за 15. Експлоатиратъ се най вече чужденцитѣ. За завчерашното ми страдание въ велешката „странноприемница" платихъ 12 гроша. Когато забѣлѣзахъ на ханджията, че тая сума е много малка за уютностьта на „хотела" му, той, разбралъ подигравката ми, изкриви уста и отговори:

— Е — е! . . . така взимаме ние. . . Кога други пжть ще ви видя. . .

Въ миналото за прѣвозъ съ файтонъ отъ Велесъ до Щипъ, разстояние отъ 35 км., се плащаше най-вече петь лева; сега трѣбваше да платя седемь лева и то като една трета отъ цѣлата такса.

Нѣкои, както виждашъ, хубаво използуватъ моментитѣ.

Пжтувахме трима, азъ: единъ четникъ въ униформата и съ оржжието си и единъ мой съгражданинъ. Свѣжестьта на утрото и прохладата, която се носѣше надъ полето, скоро разсѣяха умората ми. Когато потеглихме, Велесъ още се не бѣше събудилъ. Само уличнитѣ кучета, които сж въ голѣмо множество и винаги будни, ни слѣдваха и изглеждаха подозрително.

Ние пжтувахме по старото шосе, което приличаше на гробища. Видѣхъ, обаче, и новото, което се прави паралелно съ него. То ще бжде хубаво и удобно. Но до като се направи, още много файтонджии ще извличатъ колитѣ и конетѣ си изъ пропаститѣ, кждѣто тѣ много на често падатъ. Файтонджията, едно млядо турче, ми каза, че новото шосе се правило отъ 8 година насамъ и едвамъ успѣли да постелятъ съ чакълъ 5 км. отъ него. Въ продължение на два часа пжтя се извива възъ единъ стръменъ ридъ.

Вървѣхме пѣшкомъ. Пръвъ крачеше комитата. Неговото съоржжение и дрипавата му униформа го възгордѣваха. Той съзнаваше достойнствата си и стжпяше ловко и надменно: „комита гиби", както той се изразяваше. Слѣдъ него вървѣхъ азъ, облеченъ въ леки лѣтни дрехи и съ широкопола сламена шапка. Подирѣ ми се мѣркаше червения фесъ на моя съгражданинъ, а най-подиръ, далечъ задъ насъ, се клатушкаше файтонджията, който шедствуваше като видѣние слѣдъ файтона си. Така наредени, ние очудвахме пжтницитѣ юруци, които слизаха въ града на пазаръ. Тѣ се спираха на страни отъ пжтя, изглеждаха съ страхопочитание каяфета на комитата, усмихваха се на моята шапка и почтително се кланяха. И въ такива моменти комитата тържествуваше. За да бжде по-внушителенъ, той засукваше мустацитѣ си, кръстосваше ржцѣ отзадъ и надуто

крачеше. А по нѣкой пѫть отиваше при турцитѣ, подаваше имъ табакерата си да си свиятъ цигара и ги питаше надменно:

— Отъ кае сте, море?

— Отъ чифлико, бегъ. . .

При думата *бегъ* той хващаше лѣвия си мустакъ и го изопваше нагорѣ.

— Арно, арно. . . . Ойте си по пáто. Нѣма отъ що да се плашете сега. . . .

А слѣдъ туй извръщаше се къмъ мене и ми смигваше. Сѣкашъ искаше да ми каже: „Виждашъ ли, софиянецо? Турцитѣ „бегъ" ме наричатъ! . . . .

Ние продължаваме да вървимъ напрѣдъ. Слънцето бѣше изгрѣло. Лѫчитѣ му се метаха надъ насъ и обливаха въ червенина една отъ махалитѣ на Велесъ. Отъ тукъ града имаше най-живописенъ изгледъ. Поспрѣхъ се и се полюбувахъ на хубавата картина, която се откройваше прѣдъ очитѣ ми. На дѣсно отъ мене, увито въ хладъ и зеленини, лежеше голомѣто *Башино село*. Надъ него се извиваше тънъкъ пласть димъ, а въ крайнинитѣ му десятки воденички образуваха красиви цъфнали огнища. Бѣлата кордела на Вардаръ се извиваше между хиляди върби и наводняваше хубавото поле, по което се ширѣха плодороднитѣ градини. Виждахъ ги на дланъ: тѣхнитѣ правилни квадрати, обградитѣ имъ отъ живи плѣтища, надъ които възвишаваха върховетѣ си хиляди тополи. На срѣща е голото плато на велешкитѣ баири, които почваха да се нагорещаватъ, а далечъ задъ тѣхъ се разграничаваше ново поле, въ дъното на което тъмнѣеше Перистеръ. Обърнахъ се назадъ и прѣдъ погледа ми се изпрѣчи ново възвишение. Азъ се уморявахъ. За да ме одобри, четника подскачаше напрѣдъ, плѣскаше ржцѣ и думаше:

— Де, де — е! . . . Още малко. . . .

Мѣстността, изъ която ходѣхме, имаше своето очарование. Тукъ бѣха велешкитѣ лозя: пространни, на мѣста стръмни и почти непристѫпни. Тая година по тѣхъ имаше небивало плодородие. Огромнитѣ гроздове надничаха изъ-подъ зелената шума и показваха своята прѣображенска пъстрота: 10 узрѣли зърна на 3 зелени. Нѣгдѣ надъ пѫтя ни простираше гранкитѣ си плодна круша, а около нея се извиваха дългитѣ ластари на нѣкоя лозница, по които висѣха тежки гроздове. Съживяющето утро бѣше скорнало природата. Тя живѣеше въ мощьта си. Близо до насъ се извива чучулига и трѣпка като закована въ въздуха. По-нататъкъ, изъ близкия гѫсталакъ, долитатъ звучнитѣ трели на птичия концертъ, а далечъ задъ ридищата се чува проточенъ и пискливъ викъ, който оттеква въ отвѣснитѣ стѣни на доловетѣ,

— това е заканата на пждаря, който се спотайва въ своята сѣница.

Колкото и да е уморенъ човѣкъ, въ такъво утро и всрѣдъ подобна мѣстность незабѣлѣзано пѫтува.

Ето ни прѣдъ постовата кула, която се бѣлѣе до самото шосе. Стражаритѣ при нея отвориха вратата ѝ, поразгледаха ни и мълчаливо се скриха. По пѫтищата на всѣкждѣ тукъ има подобни кули. Тѣхното прѣдназначение е да пазятъ и надзиряватъ пѫтищата. Обаче, стоящитѣ въ тѣхъ стражари сж били цѣло зло за населението; тѣ сж вършили най-голѣмитѣ зулуми и насилия. За тия постови кули единъ велешки турчинъ завчера ми каза, че приличали на „възкръснали мъртавци".

— И понеже услугата имъ се свършва, ние ще ги обърнемъ на лѣсничейства — завърши той.

Насѣдали по трѣвата, ние почивахме прѣдъ кулата. Файтонътъ бѣше останалъ далечъ задъ насъ и трѣбваше да го чакаме. Пѫтя отъ тукъ се спуска въ полето. Мѣстото, на което сѣдѣхме, бѣше най-високата точка между Велесъ и Щипъ. Нашиятъ комита сѣдѣше на страна и чистѣше револвера си.

— Защо го чистишъ сега? — запитахъ го.

— За да покажа на ония тамъ (думата бѣше за стражаритѣ отъ кулата) че не ме е страхъ отъ тѣхъ...

Файтонътъ ни достигна и заехме мѣстата си на него. Когато се спуснахме надолу, комитата зийна и запѣ една мелодична юначна пѣсень. Чевръститѣ ѝ ноти отъ минута на минута се усилваха; тѣ шибаха ушитѣ ни, протѣгаха се около насъ и се губѣха по полето. Файтонджията ни се ентусиазира, плѣсна съ камшика конетѣ и ние полетѣхме вихровно надолу.

Картината, която лъсна отъ тукъ прѣдъ мене, бѣше наистина очарователна. Нейниятъ цвѣтъ, сюжета и рамкитѣ ѝ ми бѣха познати — едно далечно познанство, което сега се възраждаше надъ мъглявостьта си. Широко, безкрайно поле, по което бѣха разхвърлени колосални житни кръстци. По цѣлото му безконечно протяжение не се съзираше никаква зеленина, никакво сѣнчесто дърво. Само разхвърлянитѣ тукъ-тамъ хубави селца образуваха привѣтливи оазиси всрѣдъ тая напечена пустиня. Това е прочутото „Овче поле", което служи единъ видъ като житница на Македония. Тукъ се жжне най-едрата *осатка*; тукъ се ражда ечмикъ, който прилича на кукурузени зърна. Право прѣдъ насъ е Плачковица, която тъмнѣе въ очъртанието си. По-налѣво сж кратовскитѣ балкани, съ своя специфиченъ сѣренъ цвѣтъ. На дѣсно отъ насъ е *Богословецъ**), съ селото

---

*) На това мѣсто на 1913 год. юначната българска армия разсипа сърбитѣ въ еднодневенъ бой и отвори пѫтя си за Велесъ.

подъ сжщето име, което е сгушено въ една отъ диплитѣ му. На лѣво е славната *сушевска* планина, а далечъ на югъ, надъ прашнитѣ мъгли, се възвишаватъ върховетѣ на *Бѣласица*. При това хубаво видѣние азъ се развълнувахъ. Тутакси въ съзнанието ми се заредиха стари и отръкани прѣдставления.

„Та това ми е всичко познато! И какъ е неизмѣнно въ своята масивность!..

Комитата забѣлѣза вълнението ми, спрѣ пѣсеньта и се завърна къмъ мене:

— Е — е... приятелю! — рече ми — Виждашъ колко е хубаво тукъ. Това сж нашитѣ села, това е нашиятъ рай, — и като смигна дяволито, допълни:

— Та, ето защо азъ станахъ комита...

Слѣдъ два часа ние сѣдѣхме на хана въ с. Саръмзалино. На високиятъ чардакъ бѣше поставена маса, около която се наредихме. Скоро ханджията ни донесе обѣда: варени яйца, мътеница и плодове. Нахранихме се съ апетитъ, а особено комитата, който не прѣставаше да разправя за своитѣ геройски подвизи.

— И тука азъ съмъ правилъ чудеса — дрънкаше той. — Ехъ, какво е било въ това село!...

— Я ни разправи да чуемъ и ние — замолихме го.

— Може, защо не!

И той почна задавяйки се, понеже въ устата му се валяше цѣло обѣлено яйце:

— Бѣше прѣди двѣ години. Ние съ четата бѣхме въ Богословецъ,когато куриеръ ни съобщи, че Саръмзалино гори. Ей, тоя ханъ, тамъ било... — И той ни посочи съ пръстъ срѣщната нова сграда, нѣщо прилично на харемъ и ханъ, кждѣто се мждрѣше единъ въорженъ албанецъ. Дошли турци разбойници, нападнали ханджията — единъ добъръ българинъ — и го убили. Наскачахме ние, стѣгнахме се набързо и се отправихме за тукъ. Звѣздитѣ бѣха изгрѣли, когато обиколихме селото. Въорженa милиция ни дойде на помощь. Ние дадохме единъ юрушъ и ханътъ бѣше въ наши ржцѣ. Тукъ намѣрихме мъртвия ханджия, но разбойницитѣ бѣха избѣгали. Е — ехъ! Да ни паднѣха на ржцѣ! Сетнѣ, за да си отмъстимъ, запалихме хана. Той пламна като борина и прѣзъ цѣлата нощь огрѣва селото... Но на, — заекваше четника — не ли стопанинътъ му е бегъ, съгради го по-хубавъ...

— А защо убиха ханджията? — запитахъ.

— Защо ли? Ей, така! Че билъ българинъ...

Отъ напеченото поле долитаха горещи вълни, които ни задушваха. Нажеженият въздухъ трѣпкаше надъ сламенитѣ селски покриви. Нито най-слаба прохлада не се чувствуваше. Не-

бето като нагорещенъ връшникъ бѣше захлупило земята и я изгаряше.

Саръмзалино е българско село. Селянитѣ, узнали, че иматъ гости, на групи дойдоха при насъ. Тѣ съ лукаво раболѣпие се отнесоха къмъ мене, а комитата бѣше прѣдметъ на овации. По-вечето отъ тѣхъ бѣха юначаги, съ чисти бѣли дрѣхи и огоени вратове. Казаха ми, че тѣ съставлявали часть отъ организационната селска милиция. Като гледахъ снаженитѣ имъ тѣла, спрѣгнатостьта имъ и видимата култура, която засѣгаше отношенията и маниеритѣ имъ, изпадахъ въ чудо. Прѣди 15 години тия селяни бѣха като добитъци: гладни, голи, съ животински физиономии и раболѣпни отношения. И изведнажъ повратность въ сждбата. Не трѣбваше много трудъ, за да разбера всичко. Организацията, тая неизвѣстна мощна верига, която бѣше припасала здраво населението въ Македония, бѣше извършила удивителни работи. Вчерашниятъ безволенъ и безправенъ македонски робъ днесъ бѣше съживенъ и прѣвъзпитанъ. Организацията, вънъ отъ борческата дѣйность, имаше за задача да прѣвъзпита и култивира населението. Тя служеше на македонеца сжщо тъй, както казармата на искърския шопъ. И веднажъ миналъ прѣзъ нейния лабиринтъ, селянина бѣше съвършенъ, можеше да стане и „даскалъ". Особено въ щипско тя бѣше постигнала чудесни резултлти. Тукъ начинътъ на дѣйствието бѣше особенъ. Вѣроломно изгорения *Мише Развигоровъ* бѣше вложилъ въ дѣлото културата на своята благородна душа и интелигентностьта на умътъ си. И ако се опишатъ само нѣколко характерни случая отъ революционната борба по тия мѣста, свѣтътъ ще види до какво непостижимо съвършенство бѣше достигнала организацията на Мише . . .

Дошлитѣ при насъ селяни, като се увѣриха, че около насъ нѣма чуждо ухо, развързаха си езицитѣ.

— Е, какъ? — запитахъ ги азъ — доволни ли сте отъ получената свобода?

Единъ отъ тѣхъ, левентъ юнакъ, смръкна съ носъ и рѣзко отсѣче.

— Какъ ще бждемъ доволни! Та ние за това ли се борихме? Така не ни учеха насъ . . .

— Но ето конституция вече, свобода — рече нѣкой отъ насъ.

— Свобода! — повториха дружно селянитѣ — ние нещемъ такава свобода.

— Но четитѣ я приеха вече и сложиха оржжието.

— Ние ще ги наречемъ прѣдатели и ще ги гонимъ . . .

Обѣдвахме и си починахме. Файтонжията бѣше впрѣгналъ конетѣ и ни чакаше. На тръгване селянитѣ ни съобщиха, че

сѫщиятъ день ще слѣзне въ Щипъ съ четата си войводата Ефремъ Чучковъ.

— Из войводата си щипяни готвятъ блѣскава срѣща. И ако побързате, ще можете всичко да видите.

За прѣдаването на щипската чета знаехъ още отъ Скопие и даже отиването ми въ Щипъ бѣ по-вече да присѫствувамъ на тържествата, които ще станатъ около това посрѣщане.

Файтонджията се обѣща да кара бързо, но когато се впуснахме изъ нагорещеното и попукано поле, когато неимовѣрната полска горещина ни обръщаше на лоена свѣщъ, която се стопява, конетѣ се отказаха да вървятъ бързо; тѣ се клатѣха надъ неравния пѫть и едвамъ влачеха тежкото ландо.

Слѣдъ часъ усилено пѫтуване ние извихме подъ Богословецъ и вече настѫпвахме въ щипската мера. На срѣща ни е Сѣрчиево, сѣкашъ пламнало подъ слънчевитѣ лѫчи, по-нататъкъ трѣпка Нѣманици, въ дола задъ него е Ранченици, а отъ тукъ нататъкъ изъ планината сѫ разпръснати множество други селца, които, впрочемъ, се радватъ на по-лека участь отъ тая на полскитѣ села.

Ние плувахме въ поть. Моя чадъръ не бѣше въ състояние да ме прѣдпази отъ горещината. Мозъкътъ ми възвираше. Чувствувахъ умора, лоша дрѣмка: сѣкашъ наближаваше слънчевъ ударъ. А и пространното поле не се свършваше...

Комитата сѣдѣше на задното сѣдалище на файтона и, макаръ да се точеха дебели бразди поть по лицето му, личеше, че не чувствуваше тегло.

— Ей, въ онова село бѣше, е! — почна той, като посочи съ пръстъ планината.

— Какво? — запитахъ.

— Искашъ ли да ти разправя?

— Е, хайде кажи де!

— Бѣхъ съ четата на Мише Развигоровъ. Идвахме отъ далече и се установихме въ селото да нощуваме. Бѣхме се разпасали и налегали край огнището въ една кѫща, когато часовия ни заби трѣвога. Бре, ами сега! „Какво има море?“ — питаме го. „Прѣдали ни — каже. Аскеръ обградилъ селото“.

— Нищо — рече Мише и ни заповѣда да се готвимъ за сражение. Ние взехме пушкитѣ и заехме позиции въ селото. Нощьта бѣше тъмна и никой нищо не виждаше. Само кучетата и женитѣ вдигаха шумъ. Единъ селянинъ ни каза, че цѣлъ табуръ войска влѣзналъ въ селото и наближавалъ да обгради кѫщата, кѫдѣто бѣхме. Очаквахме първата пушка, за да дадемъ залповетѣ. И какъ щѣхме да се биемъ? 8 души срѣщу 100. Щѣха да ни изловятъ живи... Но чуйте

какво стана: изведнъжъ, като изневидѣло, се понесе командата по околнитѣ баири: „О-о-огънь. . . „пли“ и „гр-ръ. . .“ куршуми като градъ. Настана смущение. Аскерътъ почна да пищи и да се крие изъ кѫщитѣ. Залповетѣ отъ ридищата биеха на месо. Въ мигъ селскитѣ улици, които до скоро бѣха запазени, се освободиха. Ние, четата, усѣтихме каква е работата и съ пѣсни напуснахме селото.

— Е, кои ви бѣха дошли на помощь? — запитахъ.

— Жителитѣ на околнитѣ села. Куриеръ имъ съобщилъ, че Мише е обграденъ отъ аскера и тѣ ни спасиха. Юначни сѫ тукашнитѣ селяни — завърши комитата, като ахна радостно.

Ние наближавахме къмъ града. Бѣше пладнѣ и слънцето ни изгаряше. Почна да ни измѫчва и жажда, но нѣмаше отъ гдѣ да я утолимъ, понеже това плодовито поле бѣше безводно. Ето ни и прѣдъ най-близката до града постова кула. Нейната едноврѣмешна бѣлота е свлечена, покрива ѝ е пробитъ на нѣкои мѣста. Минахме я безъ да обърнемъ вниманието на постовия стражарь, който работѣше нѣщо на двора. Отъ тукъ пѫтя е по-добъръ и се спуска на долу. Почнахме по-често да срѣщаме пѫтници. Обърнаха ми вниманието нѣколко команди войници, които водѣха товарени съ нѣщо коне. Тѣ се клатѣха слѣдъ конетѣ боси и полуголи. Отъ тѣхната войнишка униформа бѣха останали едни жалки слѣди, които висѣха на масата имъ. Пушкитѣ си носѣха като овчаря тоягата си и едвамъ се влачеха слѣдъ добитъцитѣ. Посърналитѣ имъ лица, печалнитѣ имъ, дълбоко хлътнали очи, несмущаването имъ отъ чужди погледи — всичко това ми даде да разбера, че не само горещината е причича на тоя каяфетъ.

— Не се чуди толкова! — подбутна ме четника — Какви по-окапали ги има!... Но и тѣ ще се оправятъ сега. . .

Извихме едно възвишение, минахме нѣколко рѫтлини, прошарени тукъ-тамъ съ лозя и настѫпихме въ мѣстностьта „Прѣбѣгъ“, която виси на дѣсния брѣгъ на Брѣгалница. Прѣдъ гледката, която се мѣрна прѣдъ очитѣ ми, забравихъ и горещина и жажда. Намирахъ се вече у дома, въ моето родно мѣсто, което съ скрѣбь напуснахъ прѣди години. Душата ми се вълнуваше, сияехъ отъ радость и щастие. Ширналата се прѣдъ мене мѣстность ми бѣше позната. Ей тамъ, на лѣво сѫ хубавитѣ села, които прѣзъ дѣтинството си посѣщавахъ. Сѣкашъ и сега поимахъ омайващия мискъ на маслинитѣ, които прѣзъ априлъ правѣха отъ тия села свърталище на земното блажество; сѣкашъ и сега слушахъ разбърканитѣ мелодии на пойнитѣ птички, които по цѣли нощи веселѣха нѣвга изъ миризливитѣ гранки дѣтската ми душа. Дѣте бѣхъ тогава и неможехъ тъй хубаво да се взирамъ въ сяйно-блѣдия дискъ на лу-

ната, да се любувамъ на пъргавия трѣпетъ на звѣздитѣ, на вѣчно моровия небесенъ плащь и да се вслушвамъ въ кавала на овчаря и въ радостния блей на агънцата! . . .

Едно хубаво далечно видѣние, което се удушваше отъ врѣмето. Право прѣдъ насъ е голотата на „Хисаря", съ своитѣ таинствени и мълчаливи кули. Какъ сж неизмѣнни тѣ! Все тъй страшно надничатъ надъ червенитѣ покриви на града, сѣкашъ искатъ да кажатъ нѣкакви незнайни приказки. Около „Хисаря" се извива като сърменъ коланъ рѣката Брѣгалница, прави усилие въ тѣсната клисура между него и „Прѣ-бѣгъ", кждѣто все тъй воденичкитѣ скрибуцатъ и се спуска прѣзъ Ново Село изъ полето. На срѣща ми е очъртанието на „Кумлака", все тъй модъръ и съненъ, а отъ тукъ нататъкъ се синѣятъ „Бѣло-Бърдо", „Вардище" и нататъкъ тъмнитѣ ридища, посипани съ плодовити лозя. Всичко това ми се видѣ чудно и неизмѣнно. Само града, растланъ въ подножията на тия височини и сѣкашъ притиснатъ отъ тѣхната суровость, намѣрихъ го омацанъ и оскърбенъ: едно страшно унижение, което ме нажали. Файтонътъ ни се търкаляше изъ „Прѣ-бѣгъ", но азъ напраздно се силѣхъ да видя познати кжтчета отъ тая мѣстность. Тя бѣше груба и гола. Нѣкогашнитѣ хубави лозя и китни дървета, които я красѣха, сега бѣха изкоренени.

—Защо тъй? — глухо запитахъ моя съгражданинъ.

— Опустошиха ги. . . Тукъ вече нѣма нищо.

И пакъ се силѣхъ да открия нѣщо познато. Ето тамъ, между ония драки, е пжтеката, по която едно врѣме ходѣхъ на нашето лозе. Тя сега е тъй тѣсна, обраснала съ буренъ и неузнаваема. Оня живъ плѣтъ отъ диви рози, лепешъ и кжпини вече го нѣма. По-нататъкъ е стария брѣстъ, подъ чиято сѣнка нѣкога тъй често съмъ почивалъ. Сега е черенъ и самотенъ. Само голѣмото гарваново гнѣздо се крѣпи между изсжхналитѣ му клони. . .

Сладки усѣти обхващаха душата ми, мили спомени се заредиха единъ по другъ. Боже! — помислихъ си—какъ бързо лети врѣмето. Сѣкашъ вчера бѣ, когато азъ, слабо и невинно дѣте, скачахъ весело по тия мѣста, гонѣхъ пеперудкитѣ, тичахъ по малкитѣ орѣхчета и прѣмирахъ отъ страхъ, когато змия или мишка прѣсѣчеха пжтя ми. А когато трънъ наранеше боситѣ ми крака, сѣдахъ подъ сѣнкитѣ на нѣкое дърво и съ смѣхъ го изваждахъ. . . И сега, и сега тукъ слушахъ сжщитѣ мотиви: пеперудитѣ пакъ бѣха сжщитѣ, гласътъ на пждара ми бѣше познатъ, чуруликанията на птичкитѣ тоже и сѣкашъ чувахъ ей тамъ нѣкой да брули зарзали, като трѣсе дървото. Само стария брѣстъ е изкривенъ и сухъ. . .

— По-скоро, по-скоро! . . . — викнахъ на файтонджията.

— А — а! . . бѣше тя — обади се комитата. — Чучката влѣзналъ въ града и ти не можешъ да видишъ тържеството. . .

— Кой ви каза?

— Пѫтници, които минаха прѣди малко.

Слѣдъ нѣколко минути минахме стария каменен мость надъ Брѣгалница, извихме плѣтищата на китнитѣ градини, които тукъ красятъ долината и навлѣзохме въ града. Вървехме по главното шесе. Азъ разглеждахъ околностьта и ми идваше да плача. Та това ли е моя прѣхваленъ градъ? Това ли е хубавото шосе, за което едно врѣме мислѣхъ, че нѣма друго като него? Околнитѣ кѫщи бѣха рухнали и охлузени. На много отъ тѣхъ прозорцитѣ зеяха като черни дупки. Моитѣ съграждани посрѣщаха файтона ни съ очудване. Всички почти бѣха дрипави и съ лица, по които глада бѣше турналъ своя печатъ. Нѣкои отъ тѣхъ приличаха на сѣнки. . . Единствени дѣцата тичаха слѣдъ файтона, поздравляваха ни и изказваха своя възторгъ съ махане на фесоветѣ.

Файтонътъ ни спрѣ на срѣдъ града. Бѣше недѣля и една група граждани го обиколи. Комитата нарами пушката си, засука мустацитѣ и незабѣлѣзано изчезна; сѫщото направи и другия съпѫтникъ.

— Вие гдѣ ще идете? — питаше ме файтонджията.

Събралитѣ се около мене граждани ме гледаха съ любопитство и мълчеха. Нѣкои отъ тѣхъ познавахъ и крайно ме сърдѣше факта, че тия хора още не можеха да ме откриятъ.

— Карай въ хотела — заповѣдахъ. — Тукъ има ли хотелъ?

Но когато файтона потегли, счу се задъ него единъ радостенъ, продължителенъ писъкъ; това бѣше гласътъ на моята стара баба — една древна останка, която единствена всрѣдъ множеството откри своя внукъ.

И въ нейнитѣ стари пригръдки файтона ме понесе въ гнѣздото и. . .

Щипъ, 31 юли.

Колкото, Златане, моята радость бѣше голѣма, когато за първи пѫть стѫпихъ на македонска земя, неизказано по-вече се зарадвахъ, когато видѣхъ себе си обиколенъ отъ роднини

и приятели отъ дѣтинството ми. Помна, че израстнахъ на рѫцѣтѣ на баба си, която още клатушкаше масивностьта си, макаръ да бѣше минала 80-тѣ години. Като дѣте, тя ме много обичаше. Тя нѣвга за мене бѣше всичко. Нажалехъ ли се отъ нѣщо, при нея ходѣхъ за разтуха; искахъ ли нѣщо, тя удовлетворяваше дѣтскитѣ ми капризи. Тя бѣше и моя медикъ. Настинехъ ли при играта съ дѣцата, тя се явяваше у дома, като носѣше подъ прѣстилката си шишето съ зейтина. И до като кожата на гърба ми не почервенѣеше като варенъ ракъ подъ нейнитѣ попукани рѫцѣ, не ме оставяше. . . И тая баба сега бѣше прѣдъ очитѣ ми. Бѣше се забравила отъ радость. Нейнитѣ старчески, кѫсогледи очи, се разтваряха широко да ме видятъ, но понеже тѣ не ѝ услужваха, пипаше формитѣ по лицето ми съ рѫцѣ: тъй искаше да ме открие тя!

— Та нима ти си това! — чудеше се клетата. — У-у!... Колко съмъ честита... Мислѣхъ, че ще умра прѣди да те видя. . .

И едри сълзи капѣха отъ очитѣ ѝ.

Другитѣ ми роднини бѣха тоже интересни. Нѣкои отъ тѣхъ бѣхъ оставилъ дѣца, а сега ги намѣрихъ съ дѣца. Робството ги насърдчаваше само къмъ женитба; единствено тя не бѣше забранена отъ властитѣ. Скоро минахме въ разговоръ къмъ прѣсното събитие.

— Имаме вече свобода — хвалеше се нѣкой до мене. — Сѫщо като въ България. И нощно врѣме ходимъ и никой вече не ни слѣди. . .

Другъ тургаше на главата си моята шапка, кокетничеше прѣдъ огледалото и усмихнато питаше:

— И ние, като сме свободни, ще можемъ ли да носимъ такива нѣща?

Бѣха се вдѣтенили всички. . .

Сѣдѣхъ на кѫщния чардакъ, отъ гдѣто виждахъ по-голѣмата часть на града. Слънцето охладняваше. Полегатитѣ му лѫчи огрѣваха вѣковнитѣ кули на „Хисаря“ и една часть отъ махалитѣ на Ново Село, която надничаше надъ коритото на *Отиня*. Удари градския часовникъ. И звукътъ на неговата камбана все тъй бѣше скрипливъ и неизмѣненъ. Въ махалата, която се спускаше отъ политѣ на „Хисаря“, бѣше и моята кѫщица. Даже виждахъ една часть отъ фасадата ѝ и високата ограда около нея. Въ тая кѫща се бѣхъ родилъ; тамъ прѣминахъ дѣтскитѣ дни на живота си; тамъ почувствувахъ всички земни радости, които съ възмѫжаването ни избѣгватъ отъ насъ; пакъ тамъ, обиколенъ отъ баща и майка, азъ се събудихъ отъ дѣтския си сънь. Желаехъ часъ по-скоро да посѣта

тоя милъ кѫтъ. Унесенъ въ мисли и спомени, азъ вече не слушахъ хубавитѣ думи, които се бъбрѣха около мене.

Придруженъ отъ единъ свой близъкъ, упѫтихъ се за у дома. Съгражданитѣ ми вече бѣха разбрали за моето пристигане. Мнозина отъ тѣхъ ме познаха и ме спираха на улицата. Размѣняхъ кратки приказчици и крачехъ напрѣдъ. Ето уличката, която води за моя домъ. Какъ е пуста и тѣсна! Едно врѣме, когато тичахъ по нея съ другаритѣ си, струваше ми се, че е безкрайно широка. А сега? Кѫщуркитѣ отъ двѣтѣ ѝ страни бѣха почернѣли и полусрутени. Кирпичитѣ отъ зидоветѣ бѣха разтлани по калдъръма. Пустота и унищожение царѣше тукъ! Почти всички кѫщици бѣха праздни и запустѣли. На нѣкои стопанитѣ бѣха избити, други бѣха избѣгали въ България, а трети гниеха изъ далечни турски тъмници . . . Напрѣдвахъ къмъ дома. На често срѣщахъ познати физиономии, които се мѫчехъ да открия. Всѣкой жгълъ, всѣко камъче, всѣка педя земя отъ тая уличка будѣше въ душата ми далечни спомени, които се появяваха и мъгновенно изчезваха...

Прѣдъ прага на кѫщи сѣдѣше една старица. Колѣнѣтѣ ѝ се увиваха отъ едни жалки дрипи, лицето ѝ бѣше изсѫхнало и силно набръчкано, очитѣ ѝ гледаха страшно и безнадѣждно. Познахъ тая стара жена; тя бѣше наша съсѣдка.

— Бабо! — викнахъ, — Кѫде е твой Ефтимъ?

Клетницата махна съ рѫка, смънка нѣщо и пакъ загледа прѣдъ себе въ една точка.

— Остави я — каза ми се, — тя не е здрава...

Не знаехъ, че и Ефтимъ, мой другарь отъ дѣтинството, билъ убитъ отъ неприятелска рѫка.

Не ми е възможно да ти опиша онова вълнение, което ме обвлада, когато влѣзнахъ въ кѫщи. Движехъ се изъ обрасналия съ буренъ дворъ като сѣнка, качвахъ се бавно по високата каменна стълба, защото краката ми трѣпереха. И когато сѣднахъ на познатия тремъ, неизказано щастие озари душата ми. Около мене пакъ надойдоха познати хора, които любопитствуваха за всичко, които ме разпитваха и се смѣеха.

Отъ мѣстото, на което сѣдѣхъ, виждахъ сѫщия неизмѣненъ пейзажъ: надъ мене рухналитѣ кули на „Хисаря", на срѣща ми турската махала, а тамъ далечъ бѣлия ридъ съ лѣтнитѣ войнишки казарми. Подъ мене се виеше рошавата лозница, по която висѣха едри гроздове. До нея е старата черница, окуфела и полуизсѫхнала, а тамъ, въ жгъла на двора, се крие малката градинка. Ала пъстротата, въ която тя бѣше облечена въ миналото, сега бѣше изчезнала. Бурени бѣха задушили мирисливитѣ цвѣтя. Вече не виждахъ моровата ружа, която грѣеше въ сиянието си надъ пчелнитѣ кошери; нѣмаше и пъстрото

джунджуле, и жълтия шебой, и звѣздицитѣ на снѣжнитѣ топки, и красивия невѣнъ и зеленитѣ клони на розата. Опустошение и срамъ господствуваха въ градината!

— Честитъ си билъ пакъ да видишъ родното си кѫтче — рече ми по едно врѣме господинътъ, който живѣеше въ кѫщата.

— Защо? — запитахъ.

— Ахъ, не ли щѣха да ни изгорятъ! Когато убиха Развигорова, запалиха и тая кѫща. И когато пламна единия ѝ край, пакъ я угасиха . . .

Сетнѣ пихъ кафе и разгледахъ подробно бащиния си домъ. Разгледвахъ го дълго. Радвахъ се на всичко, радвахъ се като дѣте, което е получило най-скѫпоцѣнния подаръкъ.

Смръкваше се. Тукъ нощно врѣме е весело и прохладно. Отъ двора на градския хотелъ долитаха звуцитѣ на арабската музика; тамъ ще се даде угощение на дошлитѣ днесъ четници. Ще ти пиша, ще ти пиша . . .

Градъ Щипъ е разположенъ на лѣвия брѣгъ на р. Брѣгалница, всрѣдъ една хубава долина, която се притиска отъ нѣколко възвишения. Едно суходолище, страшно когато прийжда, наречено отъ населението „Отиня", раздѣля града на двѣ части: турска и българска. Почти на еднакво разстояние отъ Щипъ се намиратъ градоветѣ: Велесъ, Кочани и Радовишъ.

Старото име на града е Астибусъ. Благодарение на естественитѣ му укрѣпления, още отъ най-старо врѣме града е билъ избиранъ за важенъ стратегически пунктъ. И сега тукъ турцитѣ държатъ голѣмо количество войска. Градътъ има около 22 хиляди жители. Отъ тѣхъ 12 хиляди сѫ българи, 8 хиляди турци и 2 хиляди евреи и цигани.

Щипъ бѣше каймакамлъкъ. Българитѣ тукъ сѫ събудени. Революционната дѣйность въ Македония първоначално е почнала отъ тукъ. Отъ тукъ Гоце Дѣлчевъ, Даме Груевъ и Туше Делиивановъ посѣха за пръвъ пѫть сѣмето на свободата изъ цѣла Македония. И до послѣдния моментъ никаква пропаганда тукъ не можа да успѣе. Паметни сѫ борбитѣ на щипяни съ сърбитѣ. И сега си спомнямъ какъ въ миналото пѫдѣхме изъ града случайно попадналитѣ сърби. Въ такива моменти устройваше се цѣло тържество, въ което взимаха участие и турци и евреи. Помня какъ се покачваха цѣнитѣ на газевитѣ тенекета. Ако пропагандатора слѣзнеше вечерьта въ хотела, усърднитѣ щипяни не се успокояваха, до като не го прогонятъ изъ града: прѣзъ цѣлата нощь тѣ се тълпѣха прѣдъ хотела, дрънкаха тенекета и заставяха нещастния сърбинъ още въ

зори на другия день да си отиде. Сръбската държава пръсна безчетно злато да отвори въ Щипъ сръбско училище, но не можа да успѣе. По-късно официалната турска власть явно взе страната на сърбитѣ, но смѣлитѣ граждани съ достойнство отблъсваха чуждитѣ апетити. За Сърбия Щипъ остана една хубава мечта, а и до послѣдния моментъ за турцитѣ щипяни бѣха страшни противници, които бѣха рѣшили да ги унищожатъ. И тѣ постигнаха своята замисъль: цвѣтущия нѣвга Щипъ сега е прѣвърнатъ на бунище. Пустота и разрушение витаятъ тукъ. Неговитѣ граждани бидоха избити изъ улицитѣ отъ турци и сърби, изпозатворени и изпратени на заточение. Часть отъ кѫщитѣ му се заеха отъ околното селско население, което по едно врѣме бѣше насилвано, кой знае защо, да се прѣсели въ града. Безобразната хидра, която се нарича тирания, само това умѣеше да прави. Тя обръщаше рая въ пустиня, добродѣтелта въ отмъщение и спираше живота. . .

Не само къмъ гърцитѣ и сърбитѣ щипяни се отнасяха недружелюбно. Съ сѫщото прѣзрѣние тѣ възнаграждаваха и всички ония чудовища, които подъ булото на революционери прикриваха повратнитѣ си инстинкти.

Въ Щипъ има много старини. Най-забѣлѣжителната отъ тѣхъ е „Хисаря", нареченъ още „Маркови кули". Старинитѣ сгради по него сѫ най-добрѣ уцѣлели до днесъ. За тѣхъ въ народа циркулиратъ много легенди. Старцитѣ разправятъ, че тия кули били градени отъ Крали Марко. Въ продължение на 10 години всички жители отъ околностьта непрѣкъснато работили на тѣхъ. Отъ полето и до върха на рида е била образувана верига отъ хора — мѫже и жени — които подавали отъ ржка на ржка строителния материалъ. Когато майкитѣ работѣли, тѣхнитѣ дѣца се забавлявали отъ бабитѣ. Всѣка баба люлѣяла по 40 дѣтски люлки . . . И до день днешенъ изъ дупкитѣ на кулитѣ дѣцата изваждатъ просо. Въ подножията на „Хисяря" има множество рухнали църкви. Най-запазената отъ тѣхъ е тъй наречената „Фитията". По сѫщото врѣме ще да сѫ били съградени и каменния мостъ надъ Брѣгалница, както и оградата на клисурата, която съединява западната околность съ Ново-Село. Има изъ турската и българската махали и други стари църкви, каквато е църквата „Св. Архангелъ Михаилъ", съградена отъ Хреля. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ обърнати на джамии. Има сѫщо и единъ древенъ водопроводъ надъ „Отиня".

Просвѣтителното дѣло въ Щипъ е напрѣднало. Тукъ има двѣ хубави училища; едното III-то класно при монументалната църква „Св. Николай", другото основно, при

църквата „Св. Ар. Михаилъ". Има и нѣколко основни турски училища изъ джамиитѣ. Прѣзъ Щипъ сж минали почти всички революционери, които напослѣдъкъ учудиха свѣта съ своето геройство. Щипъ даде юначни хора, които правятъ честь на града. И ако, Златане, ми бѣше работа да се ровя въ миналото, щѣхъ да ти опиша крайно интересни истории изъ близката революционна дѣйность, които сж и чудни и невѣроятни.

. . . Направихъ посѣщение на много официални лица. На всѣкждѣ ме приеха радушно и искрено. Всички тукъ се радватъ. Неожиданото чудо е хвърлило въ шеметъ гражданитѣ. Отъ 11 юли насамъ непрѣкжснато тържествуватъ. Стари и млади сж на кракъ. Всички сж оставили на страни частнитѣ си работи. Дългото тежко робство е сѣкашъ забравено. Старцитѣ сж като безумни отъ радость. На всѣкждѣ шумъ, свирни и пѣсни, на всѣкждѣ възторжени възклицания: „Яшасънъ хуриетъ". Сънь ли е това? . . .

При посрѣщането на своя гражданинъ, войводата *Ефремъ Чучковъ*, щипяни на ново се отличиха. Тѣ отдадоха заслужената дань къмъ легендарния герой, който винаги се пазеше отъ какъвто и да е шумъ около името си. Триумфалнитѣ арки — скромни останки отъ завчерашното тържество — още се кипратъ на разни мѣста изъ улицитѣ. Гражданитѣ не прѣставатъ да разправятъ за това тържество.

Чучковъ, винаги подозрителенъ и не вѣрващъ на турскитѣ обѣщания, послѣденъ отъ другаритѣ си напусна планината. Срѣщата на Чучковъ и осмината му другари била наистина импозантна. И ако тя не бѣше завършена съ една малка неприятность, създадена отъ накърненитѣ честолюбия, турци и българи щѣха да запазятъ единъ наистина хубавъ спомень, който дълго щѣше да стоплюва сърдцата имъ.

Два дни прѣди срѣщата Щипъ се вълнувалъ. Турското население, на чело съ каймакама Али Риза-бей и българската младежь, много отъ по-рано изработили програмата. Единъ день прѣди пристигането на четницитѣ на шосето подъ „Фитията" се въздигнала скромната триумфална арка, увита съ зеленини и червени ленти, надъ която се развѣвали знамена съ български и турски надписи: „Да живѣе свободата, отечеството и народа". Градскиятъ хотелъ „Свобода" и околностьта му тоже се разкрасили съ двукольори, надписи и зеленини. Понеже войводата пристигна въ недѣля, всички граждани, безъ разлика на полъ, вѣра и възрасть, облечени празднично, напуснали жилищата си и много отъ рано изпълнили главната градска улица. Бабитѣ, пригърбени отъ тяжестьта на годинитѣ, плакали отъ

радость, мушили се между тълпата, за да видятъ по отъ близо „комититѣ". Ханжми отъ турската махала, прикрили хубостьта си подъ вълнения платъ на фереджетата, възбудено се блъскали между гжститѣ редове и заимали по-удобни постове за наблюдение. Нито жешкия день, нито прикрития страхъ прѣдъ неизвѣстностьта не спирали това множество да пълни по-вече и по-вече градскитѣ улици.

Четата пристигнала на 11 ч. прѣди пладнѣ. Всички четници, възсѣднали на войнишки коне, прѣдводителствувани отъ войводата си, въ пълно въоржжение, слѣдвани отъ група офицери, се отправили първо къмъ градскитѣ казарми. Слѣдъ взаимното запознаване между чиновници, офицери и четници, кортежа миналъ между два живи плѣта отъ хора и подъ бурнитѣ викове „ура" и да „живѣе свободата" се отправилъ къмъ гроба на загиналия отъ прѣдателска ржка народенъ герой Мише Развигоровъ. Натискътъ изъ улицитѣ билъ невъзможенъ. Отъ кжщнитѣ прозорци и балкони гражданитѣ хвърляли китки надъ главитѣ на четницитѣ. Надъ гроба на Развигоровъ се държали нѣколко рѣчи, които просълзили множеството. Отъ тукъ шествието се отправило за кметството, кждѣто четницитѣ били почерпани. Сетнѣ минали въ притвора на църквата „св. Николай", кждѣто била сложена закуска.

Когато пристигнахъ въ града, гражданитѣ водѣха юнацитѣ тържествено изъ кжщитѣ на почивка.

Вечерьта въ градината на хот. „Свобода" се даде народенъ банкетъ, инициативата за който се взе отъ младотурцитѣ.

Четницитѣ тукъ бѣха на особена почеть. Голѣмо внимание се обърна на Ефрема.

Къмъ 10 ч. вечерьта, сѣкашъ по даденъ знакъ, се счуха отъ нѣгдѣ нѣколко изстрѣли и тутакси цѣлия градъ се оглуши отъ хиляди и хиляди пушечни гърмежи. Паниката, която тукъ винаги наднича въ душитѣ, тутакси се възцари. Настана страшенъ бѣгъ. Всички тичаха да се скриятъ изъ домоветѣ си. На всѣкждѣ изъ града ламбитѣ се изгасиха. Оживенитѣ до скоро улици изведнажъ опустѣха. А гърмежитѣ, усилвани съ всѣка минута, отекваха въ кулитѣ на „Хисаря" и се носѣха надъ града, огрѣванъ сега отъ матовитѣ лжчи на луната. Четницитѣ тоже се изплашиха. Тѣ не проумѣваха отъ гдѣ и за какво е тоя пукотъ. Офицеритѣ и турскитѣ чиновници обхвана уплахъ. И при страха къмъ неизвѣстностьта, бързо напуснаха градината и си отидоха изъ домоветѣ. Къмъ 11 часа гърмежитѣ спрѣха. Гражданитѣ, които не бѣха вънъ, заспаха при мисъльта, че четницитѣ сж избити. . .

Тая нощь въ града се дадоха по-вече отъ 20,000 изстрѣли и азъ прѣживѣхъ единъ моментъ отъ миналото : сжщата тайн-

ственость, сжщия страхъ — сѣкашъ пожаръ унищожаваше града.

На другия день рано въ зори четата напусна града и отпжтува за Скопие.

Не мога да се нарадвамъ на родното си мѣсто. Весдень ходя. Днесъ посѣтихъ Ново Село, единъ хубавъ, чисто български градецъ, който се намира на 500 метра разстояние отъ Щипъ. Обикалямъ чаршията и на всичко се чудя. И тукъ аскера прави лошо впечатление. Той по нѣкой пжть доставя хубави зрѣлища. Въобрази си: днесъ една група болни войници носѣха отъ казармата въ болницата на гръбъ. Картината бѣше очарователна. Болнитѣ висѣха на гърбоветѣ на хамалитѣ, а слѣдъ тѣхъ шедствуваха дѣца. Така нагласено, шествието мина прѣзъ срѣдъ града. Но понеже тия работи тукъ сж обикновено явление, никой не имъ обръща внимание.

Прѣдаде се на властьта и турския разбойникъ *Юзеиръ* — единъ тжпъ юрукъ отъ околностьта. Тоя човѣкъ, който изби и ограби множество народъ, се покровителствуваше отъ властьта. Неговитѣ разбойнически инстинкти бѣха изписани по формата му. Пушката му бѣше обкована съ седефъ, кечето на главата му тежеше отъ ограбено злато, сърма и мъниста. Характерното е, че и самитѣ турци се срамятъ отъ него и го прѣзиратъ.

Велесъ, 1 августъ 1908 г.

Работата не ми позволи да остана по-вече въ Щипъ. Напуснахъ родния си градъ съ тжга на душата си. Та азъ не можахъ да му се нарадвамъ! Не можахъ да се полюбувамъ на хубоститѣ му, които и прѣзъ юли сж възхитителни. Връщамъ се наново въ Скопие. Но прѣди да идя тамъ, искамъ да ти пиша за работи, които, право да си кажа, малко ми се съобщаватъ. Прѣдъ истината, обаче, трѣбва да благоговѣемъ. И хубаво ще направишъ, ако това ми писмо унищожишъ слѣдъ като го прочетешъ.

Оная шумна френезия, която бѣше обхванала населението слѣдъ провъзгласяването на конституцията, напослѣдъкъ утихва. Градоветѣ почнаха да поиматъ първичния си изгледъ. Българ-

ритѣ сѫ успокоени, четитѣ напуснаха планинитѣ и множеството затворници, които до оня день пълнѣха тъмницитѣ, сега се радватъ на свободата си. Хубавата Македония, която пъшкаше подъ суровия деспотизмъ, е вече прѣродена. И когато затишието настѫпя, спокойния наблюдатель на развиващитѣ се събития може да прѣдугади като на какви нови сътрѣсения ще бѫде подвъргнато измѫченото македонско население, което вече е покварено отъ безразсѫднитѣ агитатори и отъ вихъра на пропагандитѣ.

Има силни изгледи, че селското население и крайнитѣ елементи отъ градското, никакъ не е доволно отъ възстановената конституция. Когато народа се посвещаваше въ тайнитѣ на освободителното дѣло, апостолитѣ на свободата му опрѣдѣляха цѣли, които сѫ противни на постигнатия успѣхъ. Селската маса тукъ се борѣше не само противъ монархизма, а и за възтържествуването на народното име. Борцитѣ отъ мѣстното население, които даваха мило и драго за дѣлото, днесъ сѫ надути и недоволни. Понятието „Конституция“ имъ звучи много злѣ. Тѣ не могатъ да се помирятъ съ мисъльта, че пакъ турци ще ги управляватъ.

Отъ друга страна, революционната организация даваше огромни изгоди на селското население. Послѣдното бѣше господарь на полето и планинитѣ. Жестокостьта на турското управление бѣше сломена чрѣзъ силата на оржжието и нечутия тероръ. Организацията прѣвъзпита и обогати населението. Изплашенитѣ бегове и аги трѣпереха прѣдъ тайнственитѣ дѣйствия на организацията; тѣ не смѣеха вече да управляватъ обширнитѣ си земи и за нищожни цѣни ги продаваха. Създадено бѣше царство въ царство. Сега, обаче, всички тия удобства падатъ. Конституцията турга кръстъ на миналото. Силата на оржжието, на терора и тъмнината изчезва — отъ тукъ и недоволството. Чухъ горчиви думи отъ устата на работния народъ по адресъ на четитѣ и организацията. Тѣ наричатъ послѣднята прѣдателка и поведението ѝ пагубно за народа и отечеството. Брожението на нѣкои мѣста противъ четитѣ е много силно. Единъ отъ войводитѣ ми заяви, че е необходимо да се създаде нова организация и новъ тероръ, за да може населението да се убѣди, че дадената конституция е тождествена съ мечтаната свобода.

Фактъ е вече,че македонския народъ ще се разяжда и отъ други червеи. Всички ония мракобѣсници и турски мекерета, които плашеха организацията съ прѣдателствата си, почнаха да се пробуждатъ слѣдъ свободата. Тъй наречените „чорбаджии“, които нищо общо нѣмаха съ дѣлото и даже услужваха на властьта при прѣслѣдването на четитѣ, сега изпъкватъ на по-

върхностьта и се готвятъ за *водители на народа*. На много мѣста нѣкои отъ тѣхъ сж вече успѣли да влѣзнатъ като членове изъ общинскитѣ и църковни настоятелства; най-вече тѣ любезничатъ съ четницитѣ и войводитѣ, на които се прѣпоржчватъ за патриоти.

Намирамъ, че македонския конституционенъ животъ не ще бжде розовъ. Прѣдвиждатъ се бури и сътрѣсения, които ще ни донесатъ нѣщо . . .

* * *

Въ момента, когато пристигнахъ въ Велесъ, слѣзнаха отъ мѣстностьта „Азотъ" нѣколцина сръбски четници съ войводата си на чело. Около сръбскитѣ четници се навъртаха само турци и то за очи. Гражданитѣ си гледаха работата и не обръщаха никакво внимание на бѣлградскитѣ панти. Вечерьта на четницитѣ отъ страна на младотурския комитетъ билъ даденъ банкетъ. Сърбитѣ се напили и неспирно викали: „Живио крал Петар."!

—Ние ги посрѣщаме съ почетъ, а тѣ ни оскърбляватъ— каза ми единъ турчинъ, слѣдъ като ми разправи тая подробность.

Скопие, 2 августъ 1908 г.

Вчера се завърнахъ отъ Велесъ. Пжтувахъ съ мжка, защото не само горещината додѣваше. Тренътъ бѣше прѣпълненъ съ народъ. За забѣлѣзване е, че напослѣдъкъ числото на пжтницитѣ въ тукашнитѣ тренове е утроено. Идящитѣ отъ Сърбия тренове сж прѣпълнени съ македонци, които се завръщатъ изъ роднитѣ си мѣста. Бѣжанцитѣ се завръщатъ съ пѣсни. Турцитѣ любезно посрѣщатъ и изпращатъ гоститѣ.

Въ купето намѣрихъ познати хора, които се бѣха нарадвали на свободата въ Солунъ и сега се завръщаха доволни въ България. Съ нѣкои отъ тѣхъ заведохъ разговоръ върху политиката.

Съ смѣхъ и закачки минахме краткия пжть. Софиянци продължиха пжтя си нататъкъ, а азъ слѣзнахъ на скопската гара. Шумътъ и движението бѣха все тъй неизмѣнни тукъ. Съ мжка си пробихъ пжть между навалицата и излѣзнахъ на улицата. И тукъ сжщия гамъ. Сега Скопие ми се видѣ по-шумно. На всѣка стжка срѣщахъ познати хора. Надошлитѣ отъ България

македонци пъстрѣха улицитѣ. При тая неочаквана свобода, сѣкашъ слънцето по-свѣтло грѣеше, водитѣ на Вардаръ сѣкашъ подражаваха на общата радость и Люботрънъ, забуленъ отъ мъгли и синева, имаше видъ на усмихнати уста и на очи, прѣпълнени съ топлота и нѣжность.

Прѣди да идя въ хотела си, на улицата ме спрѣха нѣколцина турци.

— Кждѣ бѣхте до сега? — запита ме единъ отъ тѣхъ.

— Въ Велесъ и Щипъ.

А другъ отъ тѣхъ, като посочи радостно улицата, по която пъплѣха като мравунякъ хора, забърбори:

— Вижте, моля! Кждѣ бѣше това до вчера?

— Така е при свободата, ефендимъ!

— О, радваме се ние на всичко! Велико е нашето дѣло. Сега всѣкой се надпрѣваря да се нарече младотурчинъ. Но ние знаемъ нашитѣ приятели.

— Нима всички не ви съчувствуватъ? — запитахъ.

— Ахъ, да знаете само...

И Османъ-ефенди, поручикъ отъ кавалерията, приближи до мене и тайнствено ми прошъпна:

— Знаете ли каква бѣше нашата сила когато обявихме конституцията?

— Не.

— Ще ви кажа: въ Скопие комитета броеше 1200 души; въ Кратово бѣха само 13 души; въ Куманово — 45; въ Велесъ — 72... Нататъкъ не зная...

— Интересно! — извикахъ азъ. — На какво разчитахте тогава?

— На какво ли? — На умората и страха, които бѣха обвладали всичко тукъ...

Турцитѣ ме придружиха до вратата на хотела. Единъ отъ тѣхъ на прощаване ми каза:

— Ние силно желаемъ да ни дойдатъ на гости български офицери. Пишете въ вѣстника, яху!

Когато влѣзнахъ въ кафенето подъ хотелъ „Балканъ", не знаехъ на кждѣ по-рано да се обърна. То бѣше пълно съ четници и граждани отъ България. Отъ всѣкждѣ ме поздравляваха, отъ всѣкждѣ ме канѣха. Маситѣ му бѣха отрупани съ пъстра публика, която живо се кикотеше. Въ дъното на кафенето се бѣше настанила една компания, която унесено гуляеше. Черното скопско вино се лѣеше при буйнитѣ революционни пѣсни, които кънтѣха въ упушената зала. Бѣжанцитѣ-четници, които пристигатъ отъ България, сж гости на скопския градски съвѣтъ. Разноскитѣ, които се правятъ въ хотела отъ тѣхъ, се

заплащатъ отъ кметството. Види се за това толкова много шумѣше компанията на комититѣ...

Чувствувахъ умора. Упѫтихъ се къмъ стаята си да си поотпочина. Но когато излизахъ изъ кафенето, отъ вѫтрѣ се счу необузданъ гамъ. Обърнахъ се да видя какво е: нѣколко вѣстникопродавчета бѣха влѣзли въ кафенето и прѣдлагаха новитѣ софийски вѣстници. Находящитѣ се въ кафенето бѣха обградили момчетата и се надпрѣваряха да си купятъ вѣстници. Вѣстницитѣ се разграбваха отъ всички; даже и отъ неграмотни хора. Запитахъ едного отъ тѣхъ защо му сѫ тѣ като не знае да чете. Той велеумно отговори:

— Вземи бе брате... чети!... Кѫдѣ е било това чудо до сега? Мило ми е да ги държа, ей тъй, въ рѫцѣтѣ си...

Прибрахъ се въ стаята си и се протѣгнахъ на леглото. Долу въ кафенето компанията продължаваше да се весели. До слухътъ ми долитаха откѫслеци отъ буйни патриотически пѣсни и викове „ура"! Вълнението ми прогони умората. Станахъ отъ леглото и когато се канѣхъ да излѣзна, вратата на стаята се отвори широко и на прага се изпрѣчи съ разперени рѫцѣ Исанъ-бей:

— Нереде сънъ бе, яху?

Азъ, Исанъ бей и Фадилъ Байрактаровъ, единъ интелигентенъ турчинъ, съ когото се бѣхъ запозналъ напослѣдъкъ, сѣдѣхме подъ липитѣ въ двора на едно турско кафене и разговаряхме за пакостната стихия, която се бѣше разразила надъ Скопие. Прѣди два дена единъ страшенъ пожаръ бѣше унищожилъ скопската чаршия. Прѣди малко бѣхъ на пепелището и нерадостни мисли изпълниха главата ми. Много търговци сѫ разорени, на много бѣдни сѣмейства е изгубена и послѣднята надѣжда за прѣпитание.

Не бѣхъ тукъ когато избухналъ пожара и не мога да опиша кървавата му прѣмѣна. Но Фадилъ ми разправи, че зрѣлището било по-вече отъ страшно. Една цѣла чаршия да гори като факелъ! Прѣзъ цѣлата нощь на пожара града се освѣтлявалъ отъ тъмно-червенитѣ пламъци.

— Но въпрѣки туй, ние не се плашимъ — говорѣше Фадилъ-ефенди. — Трудолюбиви съ нашитѣ съграждани и скоро ще наваксатъ изгубеното.

И наистина, Скопие въ нищо не се бѣше промѣнило. Всеобщата радость отъ новия животъ на всѣкѫдѣ изпъкваше. Турцитѣ никаква загриженость не проявяваха слѣдъ стихията: сѣкашъ нищо не е било. На другиятъ день слѣдъ пожара тѣ непрѣкѫснаха тържествата: посрѣщнаха блѣскаво скопския вой-

вода *Василъ*, приеха съ нуждната почить и щипския войвода Чуковъ. Чудно турско спокойствие! Въобразявамъ си каква паника щѣше да настжпи на другия день слѣдъ пожара, ако той станеше въ нѣкой български градъ...

Исанъ-бей, който сѣдѣше на срѣща ми, не прѣставаше да разправя какъ прѣкаралъ послѣднитѣ дни безъ мене. Той прибираше политѣ на вехтата си, прогнила куртка и говорѣше:

— Щѣхъ да умра отъ мжка. Навикнахъ съ тебе и не мога да те забравя. Струва ми се, че ти ми донесе щастието. Повѣрвай ме: лѣкаритѣ ме увѣриха че ще оздравѣя... И за туй турнахъ наново пагонитѣ... Но защо не ми съобщи когато замина? Щѣхъ и азъ да дойда въ Щипъ... Ахъ и това горещо лѣто!.. Пожара? — Знаешъ ли за пожара?... Обаче, нищо. Не ли вариетата не изгорѣха!..

Като дѣте бъбрѣше тоя човѣкъ.

Съ Фадилъ-ефенди почнахме разговоръ за скопскитѣ сърби. Фадилъ е родомъ отъ единъ крайдунавски български градъ, свършилъ е русенската гимназия и е билъ нѣколко години чиновникъ въ България. Прѣди двѣ години дошелъ въ Скопие и станалъ драгоманинъ при извънредния сждъ. Сжщеврѣменно е билъ и виденъ членъ на младотурския комитетъ. Послѣднитѣ нѣколко дена сърбитѣ въ Скопие бѣха много умислени. За да узная нѣщо по вече за тѣхъ, запитахъ Фадила:

— На какво сж мнѣние нашитѣ „брача".

— Чувайте, — рече Фадилъ — съ злато, жени и вино нито политика се прави, нито народность се печели.

— Но вие ще да знаете по-добрѣ това: моля, кажете ми: колко сърби има въ Скопие?

— Нито единъ! — троснато отсѣче Фадилъ.

— Значи лицемѣрите...

— Нито единъ, казвамъ ви. Тия, които наричатъ себе си сърби, не сж отъ Скопие...

Тукъ той ми разправи една любопитна история, която силно насмѣ Исанъ-бей, когато я чу на турски.

— Прѣди мѣсецъ — почна Байрактаровъ — дойдоха тукъ по екскурзия отъ Бѣлградъ двамина професори и около 80 сръбски студентки. Професоритѣ мислѣха, че Скопие е наистина настояща столица на Душана. Между другитѣ градски забѣлѣжителности, тѣ посѣтиха и тукашното идадие. Когато екскурзиантитѣ дойдоха въ моя класъ, случи се да имамъ урокъ по български езикъ. Изпитвахъ ученика *Енисъ Байчевъ*. Продължавахъ спокойно своето занятие, когато при мене приближи единъ отъ професоритѣ-гости и зачудено ме запита:

— Вие на какъвъ езикъ учитѣ дѣцата?

— На български — отговорихъ.

— Какъ тъй? Това може ли тукъ? — продължи ученията сърбинъ. — Не ли въ Скопие нѣма българи? . . .

Изсмѣхъ се неудържано и възразихъ:

— Жертва сте на заблуждението, господине! Въ скопие сърби нѣма, а не българи. . .

Професоръ̀тъ ме погледна загадъчно и ме запита:

— Вие какъвъ сте и какъ можете да ми говорите това?

— Азъ съмъ турчинъ, г-не професоре, и ви говоря истината.

Слѣдъ тия мои думи, на екскурзиантитѣ се развали настроението. Тѣ напуснаха училището безъ да го разгледатъ.

Посмѣхме се гласно, пихме още кафе и се раздѣлихме. Фадилъ-ефенди си отиде по работата, а ние съ Исанъ-бей тръгнахме да разгледаме празднитѣ скопски тъмници. Една отъ тѣхъ, „Куршумли-ханъ", ми бѣше доста добрѣ извѣстна. Въ младостьта си прѣкаралъ бѣхъ нѣколко мѣсеца между четиритѣ ѝ стѣни.

Когато стигнахме до мрачния ѝ входъ, видѣхме едного отъ гвардиянитѣ ѝ да се изтѣга на килимче въ входа ѝ. Като видѣ офицерина, той стана и даде темане:

— Можемъ ли да влѣзнемъ вжтрѣ? — запитахме го.

— О — о! . . . буюрунусъ. Какъ не! . . . Сега всичко може — отговори лаконически пазача.

Нѣма българинъ отъ Македония, който да не знае оная страшна приказка, що вѣковетѣ на робството сж наредили за тъмната каменна сграда въ Скопие, наречена „Куршумли-ханъ". Съзиданъ въ едно грубо съчетание въ кули и подземия отъ римлянитѣ, турцитѣ прѣвърнаха тоя нѣкогашенъ ханъ въ ужасна тъмница, кждѣто прѣзъ бурната революционна епоха изгина и изгни цвѣтътъ на интелигенцията отъ сѣверо-източна Македония.

„Куршумли-ханъ" заживѣ по-осезателно въ въображението на македонцитѣ слѣдъ 1895 година. А стана страшенъ подиръ тъй наречената „Винишка афера," въ която слабия характеръ на нѣкои начинающи революционери разкри прѣдъ паметния сждъ на полицая отъ Скопие, Дервишъ-ефенди, „тайното дѣло" на Гоце Дѣлчевъ, което бѣ развилъ по това врѣме отъ Щипъ. Трѣбваше да се „сандардисатъ" революционеритѣ. И за тѣхнитѣ глави тѣ намѣриха подходящъ бръснячъ. Нищо по-страшно отъ влажнитѣ подземия на „Куршумли-ханъ" не можеше да се изобрѣти Тая тъмница почна да се пълни съ цвѣта на македонската интелигенция. Тукъ вече гниеха виновницитѣ на „Винишката афера", а малко по-късно и ония отъ „Дѣдинската". И когато по това врѣме сърбитѣ почваха своята пропаганда въ българското Скопие чрѣзъ млади бръснарки

и красиви учителки отъ Бѣлградъ, българитѣ вече знаеха цѣната на своя животъ подъ сѣнката на Хамида.

Подиръ 1900 год. „Куршумли-ханъ" стана единъ видъ школа за македонцитѣ. Тукъ скопския извънреденъ сждъ пращаше всѣкой попадналъ му българинъ. А неговитѣ усърдни помощници — приставитѣ Дервишъ-ефенди и Ибрахимъ Айдаръ ловѣха ония, които тоя сждъ пропускаше, и пакъ ги пращаха въ „Куршумли-ханъ". Нѣколкото султански аминистии по това врѣме не намалиха значението на „Куршумли ханъ". За него вѣчно имаше храна отъ човѣшко месо. И ако една партида революционери сутрина излѣзнеше на свобода отъ него, вечерь друга, унила и мрачна, влизаше.

„Куршумли-ханъ" разсипа много революционери, но и създаде много. Турцитѣ пращаха тамъ безразборно всички българи. Ония отъ тѣхъ, които не бѣха „посветени въ дѣлото" вънъ, срѣщаха се въ „Куршумли ханъ" съ апостолитѣ на свободата, слушаха отъ тѣхъ хубавитѣ приказки за татковината, каляваха се да стоятъ несъкрушими прѣдъ идящитѣ бури и, най-сетнѣ, излизаха отъ ужасната тая сграда съ прогнили гърди и получовѣци, но и безстрашни революционери, които поемаха дѣлото на погиналитѣ.

Но дойде день, когато и турцитѣ се засрамиха отъ своето не човѣшко дѣло. Хилми паша създа въ Скопие хигиеничень затворъ, а малко слѣдъ това, подиръ юлския прѣвратъ, вратитѣ на „Куршумли-ханъ" се разтвориха и влажнитѣ му подземия се освободиха отъ човѣшкитѣ сѣнки. Слѣдъ 1908 год. „Куршумли-ханъ" остана като археоложска рѣдкость и посѣтителитѣ му съ развълнувано и ужасено сърдце разглеждаха подземията му, кждѣто дълги години гниха много хора.

Но тъмни и неопрѣдѣлени сж пжтищата на провидѣнието. Ония, които почнаха пропагандата въ Скопие съ нѣколко красиви бѣлградчанки и въ едно кжсо врѣме можаха да иматъ тамъ владика, станаха политически господари и на града. Но понеже бѣха чужди въ българскитѣ земи и за сърбитѣ почна да сжществува стария врагъ. Трѣбваше значи ново плашило за тѣхъ, трѣбваше ново сандардисване. Ето защо мрачната фантазия на Пашичъ и антуража му обърнаха старитѣ тефтери и се спрѣха върху „Куршумли-ханъ".

Разрушителитѣ въ Македония наново прѣвърнаха „Куршумли-ханъ" въ тъмница. Това, отъ което турцитѣ се засрамиха, християнитѣ сърби го възприеха! И влажната тъмница въ Скопие наново се натъпка съ затворници българи. Тамъ вече влѣзнаха не революционери, а граждани на Дебръ, Прилѣпъ, Щипъ, Велесъ и пр., които имаха една едничка грѣшка, че сж българи.

Опустѣлата вжтрѣшность на вѣковния исполинъ, мрачна и груба, смрази кръвьта въ жилитѣ ми. Обикаляхъ кржглитѣ й коридори и мислено се прѣнасяхъ въ миналото. Тукъ, въ тия каменни подземия, измрѣха отлични български синове; прѣзъ тукъ мина цѣлата македонска интелигенция; тукъ се вършеха най-невѣроятнитѣ насилия и жестокости надъ арестуванитѣ българи. И като гледахъ тия мрачни 10-педови стѣни, като гадаехъ безумнитѣ надписи и слова по тѣхъ, азъ си припомнихъ и за Афжзъ-паша, свирѣпия кюрдъ, и за нѣкогашния полицейски приставъ въ Скопие Дервишъ-ефенди и за бившия директоръ на затвора Хаджи-баба, който ежедневно биеше въ двора до шадравана българитѣ затворници. Макаръ и празенъ вече, вонята още обитаваше въ него. Тя ме задушваше, главата ми почна да се върти.

— Да вървимъ, да вървимъ!

— Защо тъй бързо? — запита ме Исанъ-бей.

— Неловко ми е — отвърнахъ му.

Сетнѣ отидохме въ новопостроения окржженъ затворъ. Той се намира на най-високото мѣсто въ града и е построенъ модерно. Нищо му не липсва. Може да се рече даже, че той е единствения хигиениченъ затворъ на Балканския полуостровъ. Посрѣдствомъ модерни затвори турцитѣ сѣеха култура и реформираха живота въ Македония. Слѣдъ като арестантитѣ били освободени, прѣобърнали го на казарма. Директорътъ му, *Ражбъ-ефенди*, ни посрѣщна любезно и биде добъръ да ни разведе изъ него. Той ми разправяше за всичко: въ кой каушъ кои политически прѣстжпници били затворени, наредбитѣ въ затвора и отношенията му спрѣмо българитѣ. Оказа се, че Ражбъ-ефенди съ любовь гледалъ на своята работа и не измжчвалъ арестантитѣ. Това ми казаха и нѣкои отъ бившитѣ арестанти.

Смръкваше се, когато се прибирахъ въ хотела. Надъ Скопие бѣше легнала оная гжста жълта мъгла, която всичко омърсяваше. Градината при хотела все тъй бѣше оживена. Маситѣ й бѣха заети отъ офицери и граждани, а пияния Мухсимъ-бей, застаналъ на единъ столъ, пакъ говорѣше.

— Обѣщахте ми да ми дадете вашата клетва — казахъ на единъ турски чиновникъ.

— Готова е, моля! Азъ ви чакамъ.

Ето тая клетва, въ която напослѣдъкъ се заклѣ и султана:

„Заклевамъ се въ вѣрата и честьта си, че отъ встжпването си като членъ въ комитета, който има за цѣль съединението на всичкитѣ отомани и прѣуспѣването на отечеството, ще работя честно, придържайки се въ всички закони на коми-

тета; че нѣма да изказвамъ никаква тайна на никого; че нѣма да се поколебая прѣдъ нищо, за да изпълня задълженията и заповѣдитѣ, възложени ми отъ комитета; че ще убивамъ на първа заповѣдь всички ония, които прѣчатъ и работятъ противъ закрѣпването на конституцията; че отдавамъ всичкитѣ си физически и материални срѣдства за благото на комитета; че въ случай на неизпълнение моитѣ дадени обѣщания, ще пролѣя кръвьта си за наказание. Кълня се въ Бога и съвѣстьта си*.

Прибрахъ се въ стаята си рано. На една маса въ кафенето видѣхъ Чернопѣева съ двама свои другари.

* * *

Стоя прѣдъ прозореца въ стаята и се възхищавамъ на мекото утро, което е посѣтило Скопие: едно безкрайно ведро небе, единъ ослѣпителенъ блѣсъкъ, единъ лекъ въздухъ, размѣсенъ съ изчезващия мирисъ на къснитѣ цвѣтя. Отъ улицата достига шумъ.

Не можешъ да си въобразишъ, мили мой, какъ се живѣе по настоящемъ въ Македония! Отъ нѣколко деня насамъ бродя изъ отечеството си, ходя изъ селата, срѣщамъ се съ всички и се удивлявамъ. Та това ли е довчерашната робска страна, въ която господствуваха насилията, витаеше костеливата смърть, бѣха спрѣни диханието и живота! Македония днесъ е привърната на една обширна театрална сцена, на която се разиграватъ удивителни, крайно интересни комедии . . Туй е по-вече отъ чудно! Довчерашнитѣ тирани и господари на човѣшкия имотъ и животъ, днесъ сж като агънца; жестокосърдечницитѣ и насилницитѣ сега сж по-нѣжни отъ свилата и всички ония, които до скоро се безмилостно прѣслѣдваха и изтрѣбяваха, сега се прѣгръщатъ и цѣлуватъ. . . Една свърхземна сила вразуми бѣсното човѣчество. Това, което не можа да се постигне чрѣзъ оржжието, ужасътъ на войната, невъобразимитѣ тегла и издѣвателства, постигна го единъ благъ мигъ. Струва ми се, въ такива моменти и лъвътъ се укротява; човѣкъ се рѣшава да цѣлуне и кръвясалитѣ очи на тиранина. . .

На кждѣто и да идя, на кждѣто и да се обърна, очитѣ ми виждатъ все нови и нови картини, които ме изненадватъ, които ме зашеметяватъ и ме хвърлятъ въ едно състояние, достойно за удивление, неуподобимо на нищо.

Градъ Скопие завчера оставихъ сияющъ, вчера го намѣрихъ очарователенъ. Грозната стихия на пожара малко е повлияла на радоститѣ му. Тя, обаче, е оставила въ слѣди едно небивало опустошение, по-страшно отъ паметното наводнение прѣзъ 1897 год. Загубитѣ сж колосални: изгорѣли сж по-вече отъ 600 магазина. Осигурителнитѣ дружества сж заинтересо-

вани съ една сума отъ 500,000 лева. Само $^1/_3$ отъ изгорѣлитѣ дукяни сж осигурени.

Съзерцавахъ божествения Люботрънъ, който вече бѣше надѣналъ бѣлата си мантия, когато нѣкой пѫтропа и влѣзна въ стаята ми. Дошлиятъ бѣше мѣстенъ учитель.

— Нѣма ли да дойдете на събранието?—запита ме той.

— Какво събрание ще е то?

— Гражданско. Ще се основе конституционенъ клубъ.

— Какъ не, какъ не! Да вървимъ.

Дворътъ на педагогическото училище чернѣеше отъ народъ, който бавно се изкачваше по стълбитѣ и заимаше мѣстата си въ широкия салонъ. Послѣдниятъ бѣше прѣпълненъ, когато влѣзнахъ вжтрѣ. На първо мѣсто личеха: владиката Синесии, окончателно побѣлѣлъ и омършавелъ, часть отъ духовенството, управляющия агентството, войводитѣ: Василъ Чучковъ, Пенчевъ и Александровъ, софиянцитѣ: Г. Орошаковъ и П. Глушковъ и єдно пъстро множество многочисленъ народъ.

Присжтствувахъ на първото свободно народно събрание въ Скопие. Всички присжтствующи се вълнуваха, защото всички съзнаваха историческото значение на момента. Засѣданието се откри отъ единъ учитель. Той разви историята на българското възраждане и доказа, че българския народъ е единствения, който най вече е теглилъ на всѣкждѣ и отъ всѣкого. Слѣдъ него говори другъ учитель, който почна съ почитане паметьта на измрѣлитѣ борци съ ставане на крака. Говориха сжщо и нѣкои отъ войводитѣ. Тѣ развиха цѣлта на свиканото събрание. „Като народъ надаренъ съ политически права — завърши рѣчьта си единъ отъ тѣхъ — не бива да живѣемъ както до сега. Цѣла Македония ще се подраздѣли административно и ще се управлява отъ български конституционни клубове, които ще дѣйствуватъ въ кржга на законитѣ и ще ратуватъ за прѣвъзмогването на българската нация въ Македония. Тия клубове, слѣдъ като се конституиратъ въ всички градове на Македония, ще изпратятъ прѣдставители за общъ конгресъ, кждѣто ще се избере върховно бюро съ сѣдалище въ Солунъ". Слѣдъ това бидоха поканени гражданитѣ да пристжпятъ къмъ избора на градско бюро, което и стана.

* * *

Готвя се за пжть. Утрѣ ще тръгна за Солунъ — гиздавия бѣломорски градъ. Каква радость. Какви нови впечатления, Златане!

Солунъ, 3 августъ 1908 г.

Най-горещиятъ день, струва ми се, бѣше вчерашниятъ. Още отъ сутриньта легна на земята една омара, която трѣпкаше и изгаряше. Небето жежеше като почервенѣлъ връшникъ. Изъ улицитѣ и по полето се носѣха вълнитѣ на единъ особенъ вѣтъръ, който напукваше бърнитѣ и лицето. На пладнѣ горещината достигна невъобразима сила. За пръвъ пѫть откакъ съмъ тукъ видѣхъ скопскитѣ улици обезлюдени; никой не смѣеше да се изложи на огненитѣ слънчеви лѫчи отъ страхъ да не получи ударъ. Когато се качихъ въ трена, помислихъ че влизамъ въ пещь. Излишно е да описвамъ мѫкитѣ, на които бѣхме изложени азъ и една група офицери прѣзъ дългия пѫть до Солунъ. Натъркаляни полуголи по сѣдалищата, ние бѣхме забравили и полктика, и свобода и приличие... До Велесъ все пакъ виждахме изъ прозорцитѣ на купето зеленина, но отъ тукъ нататъкъ пѫтя стана още по-несносенъ; вървехме като изъ пустиня...

Полетата около Тиквешъ, Струмица и Гевгели приличаха на опожарени. Всичко бѣше изгорѣло по тѣхъ. Жива душа се не виждаше тукъ. Само хищнитѣ ястреби надлитаха тренътъ и пискаха гладни и немощни. Съпѫтницитѣ ми, офицери, идещи отъ студенитѣ усои на Шаръ, отъ Митровица и Призренъ, се намираха въ отчаяние. И, ако не бѣше обичната ледена вода, която бѣхме понели отъ Скопие, съ която по редъ си поливахме главитѣ, съмнително бѣше да ли щѣхме да видимъ Солунъ.

По-късно ни посѣти една лоша дрѣмка, при която се забравяхме. До станцията Демиръ-Капу положението бѣше несносно. Но отъ тукъ нататъкъ то почна да се измѣнява. Огромното кълбо на слънцето потъваше вече задъ едни високи планини. Вечерната доба докара прохлада, която се провираше прѣзъ отворенитѣ прозорци и разхладяваше. Окопитихме се. Г-да офицеритѣ се размърдаха и съживиха. Единъ отъ тѣхъ даже запѣ — едно хубаво турско маане, което се протакаше като тегло.

Тренътъ спрѣ на станцията Гевгели. Тя бѣше блокирана отъ народъ. Подъ прозорцитѣ на нашето купе бѣше застанала една група, на чело на единъ младъ свещеникъ, който изпращаше нѣкого. Човѣкътъ, който щѣше да пѫтува, бѣше облеченъ въ синя блуза, имаше гѫста черна бреда и голѣми тъмни очи, които изпускаха бистъръ, но разсѣянъ погледъ. Когато тренътъ полетѣ надолу, тоя човѣкъ вече бѣше въ съсѣдство съ мене. Безъ особени етикеции, той се сдружи съ групата офицери и почна да интимничи съ тѣхъ. Въ отношенията му съ тѣхъ забѣлѣзахъ безкрайна нѣжность и внимание; въ думитѣ му зву-

чеше безпрѣкословно съгласие, въ маниеритѣ му — пок рность и нѣкакво сродство съ турския духъ. Нѣмаше никакво съмнѣние, че тоя човѣкъ е българинъ. Азъ го гледахъ и, сѣкашъ, въ очитѣ му виждахъ една мжчна задача, която трѣбваше да рѣша. Когато погледътъ му се кръстосваше съ моя, той свеждаше усрамено глава и лека блѣдность осѣняваше мургавото му лице. Като че ли моето присжтствие го плашеше Рѣшихъ да го зтговоря. Непознатиятъ излѣзна вънъ и застана до единъ прозорецъ. Отидохъ при него.

— Вие сте българинъ, не ли? Запитахъ го.

— Да, българинъ съмъ.

— Сега ли идвате отъ България?

— Не, отъ по-рано бѣхъ тукъ.

— Отъ дълго врѣме?

Човѣкътъ ме изгледа подозрително и като извърна главата си на страни, смънка:

— Защо ме разпитвате?

— Интересувамъ се, г-не.

— Какъвъ сте вие, та тъй се интересувате?

Подадохъ му картичката си. Когато той прочете името ми на нея, подскокна като ухапанъ и се развълнува. Суровость заблика въ погледа му. Лицето му почна да играе въ спазми и почервенѣ като великденско яйце. Той размаха ржцѣ и почна да вика.

— А ха-а-а! . . . Тъй ли било! . . . Вие сте прѣдставитель на най-черната реакция въ България . . . Вие сте звѣрове... Вие, царедворци и сектанти, какво диритѣ въ Македония? Или и тукъ идвате да развратитѣ народа?

Човѣкътъ говорѣше възбудено и, сѣкашъ прободенъ съ ножъ, почти ревѣше. Офицеритѣ чуха вика и ни обиколиха. Азъ почнахъ да се смѣя. Неочакваниятъ инцидентъ ме развесели. Моитѣ иронии, въ отговоръ на синдикалнитѣ му глупости го хвъргаха въ бѣсъ. Приятно ми бѣше да се забавлявамъ съ тоя човѣкъ, защото разбрахъ, съ кого имахъ работа. Той билъ социалиста *П.* — човѣкътъ на напрѣдъка и отстжпкитѣ, класосъзнателниятъ другарь, за когото много бѣхъ слушалъ, но малко го познавахъ . . .

И понеже офицеритѣ му забѣлѣзаха, че не е приятно да се вика, когато събесѣдникътъ му се смѣе, той се затвори въ друго купе, кждѣто се кри чакъ до Сълунъ.

— Не олду, джанъмъ?—питаха ме подиръ това офицеритѣ. Разправихъ имъ всичко въ подробности.

— Елбете, така е. Никой не трѣбва да обича тия, които работятъ противъ отечеството си . . .

Нощьта бѣше паднала надъ солунското поле. Къмъ 10 ч. вечерьта подадохъ главата си изъ прозореца и видѣхъ въ далечината божествения Солунъ, полѣнъ съ блѣсъци и красота. Пламъцитѣ на хилядитѣ ламби, разположени амфитеатрално, трѣпкаха като звѣзди. Видѣнието бѣше очарователно. Но неможахъ да му се любувамъ дълго, защото тренътъ изпищѣ и спрѣ на солунската гара.

Въ Солунъ идвахъ за първи пѫть. Макаръ и късно вечерь, гарата и площада прѣдъ нея бѣха ярко освѣтени и натъпкани съ народъ. Различнитѣ облекла, чернитѣ шапки и червени фесове, човѣшкитѣ раси и възрасть се съединяваха неправилно и образуваха една пъстра китка. На перона забѣлѣзахъ мнозина софиянци, които бѣха дошли да посрѣщнатъ трена.

Едно момче пое куфара ми, а азъ отидохъ да си взема паспорта отъ полицейския приставъ. Тая наредба — да се визиратъ паспортитѣ и тескеретата по гаритѣ — още сѫществуваше. И тя единствена напомняше за страшното минало, което биде погребено отъ конституцията. Кой знае защо, азъ умишлено не искахъ да се съобразявамъ съ тия полицейски разпореждания. И когато тръгнахъ отъ Скопие, не визирахъ паспорта си.

— Вашиятъ паспортъ не е редовенъ — каза полицейскиятъ комисарь, когато отидохъ при него.

— Защо?

— Не е визиранъ и трѣбва да платите глоба.

— Никаква глоба нѣма да ви дамъ. Конституцията позволява на гражданитѣ свободно да се движатъ изъ отечеството си.

— Но за съжаление — тихо каза комисарьтъ — не можете да получите сега паспорта си.

— А кога?

— Дирете го, впрочемъ, въ хюкюмата...

Потеглихъ навънъ. Когато бѣхъ близо до файтона, който щѣше да ме заведе въ града, нѣкой ме хвана отзадъ и ме заведе на страни.

— Чувайте, ефендимъ — викаше ми едно прилично облечено момче — Тая работа ще се нареди. Вие сте добъръ човѣкъ и нѣма отъ какво да се страхуваме. Говорихъ на комисаря и той е съгласенъ да ви повърне паспорта, само слѣдъ като му дадете нѣкой грошъ...

Разбрахъ всичко. Лустрото, съ което на 11 юли султанътъ разкраси империята, почваше да се отърква. Възмущението ми отъ тая безочливость, отъ свободното искане рушветъ, нѣмаше край.

— Пазете се! — извикахъ на момъка.

Вѣроятно е имало нѣщо много страшно въ моя гласъ, та турчето, като хапѣше бърнитѣ си, умилително викаше:

— Простете, ефендимъ! . . . Моля, заповѣдайте, ето ви паспорта.

— Мога и безъ него—казахъ му и заповѣдахъ на файтонджията да кара.

— Е, не ичунъ бойле, ефендимъ? — запита ме файтонджията, като се извърна на сѣдалището си!

Казахъ му, че ми искаха рушветъ.

— Ахъ, кераталаръ!—възмущаваше се агата.— Хуриетъ олду, а тѣ още каратъ стария си занаятъ. Кажете на джемиета и ще го накажатъ.

Но сжщия тоя турчинъ, който се възмущаваше противъ постжпката на пристава, слѣдъ 20 минути самъ посѣгна на кесията ми: за едно четвъртъ часово возене ми взе бѣло меджидие. Изглежда, че нравитѣ имъ сж такива...

Влизахъ въ единъ много голѣмъ, но непознатъ градъ. Файтонътъ ми се търкаляше изъ едни не до тамъ широки улици, постлани съ хубави каменни блокчета. Отъ двѣтѣ страни се възвишаваха красиви нѣколко-етажни кжщи, които сега се огрѣваха отъ синия свѣтликъ на въздушния газъ. Главнитѣ улици бѣха оживени. Трамвайнитѣ кола, нови и кокетни, още тракаха изъ улицитѣ. Тукъ-тамъ виждахъ голѣми кафенета, разкошно освѣтени. Тѣ бѣха пълни съ народъ. Недостатъчни да побератъ публиката, послѣднята бѣше насѣдала на маси и по улицитѣ. Какви усмихнати лица, каква радость грѣеше отъ тѣхъ. Нѣкои играеха табла, други смучеха наргилета и унесено разговаряха. Файтонътъ минаваше отъ улица на улица и навлизаше все по-навжтрѣ въ града. Тукъ красива джамия съ високо, нѣколко пръстенно минаре, тамъ здание съ своеобразни куполи и надписи.

— Кждѣ да карамъ? — запита ме файтонджията.

— Въ нѣкой добъръ хотель.

Ала не можахме да намѣримъ и лошъ такъвъ. Солунъ бѣше прѣпълненъ съ гости. Мѣстата въ всички хотели бѣха заети. Хората спѣха и изъ коридоритѣ имъ.

Най-сетнѣ, можахъ да оставя багажа си въ хотелъ „Вардаръ“ и да излѣзна на улицата, кждѣто се понесохъ съ тълпата къмъ морския брѣгъ. Тукъ, прѣдъ хотелъ „Д'Англетеръ“, намѣрихъ много приятели и познати. Сетнѣ вечеряхъ въ срѣщната гостилница и излѣзнахъ съ една група другари да се поразходя. Тръгнахме по широката улица край морето. Чудна солунска нощь! Прозрачна като стъкло, модра като морето, топла и тиха като наслада. Леко развълнуваното море плискаше

вълнитѣ си подъ нашитѣ крака и се ширѣше като сѣнка въ далечината. Надъ него се люлѣеха голѣмо множество хубави варки, отъ кждѣто учтиво ни подканяха:

— „Хайде на разходка"...

Улицата бѣше задръстена съ народъ. Тукъ господствуваха евреитѣ. Бѣше сжбота и тѣ още се ширѣха вънъ. Между чернитѣ костюми и елегантнитѣ дамски рокли се мѣркаха своеобразнитѣ венециянски носии на еврейкитѣ, които сж и шикозни, и възбудителни. Красивитѣ малки глави се увиваха отъ копринени кавpачета, облитѣ гърди се разливаха надъ зеления джамфесъ, а подъ подвититѣ поли на широкитѣ рокли се киприха хубавитѣ крачка, обути въ чорапи отъ филдико. Морскитѣ сирени, за които бѣхъ челъ измислици изъ приказкитѣ, бѣха излѣзли на брѣга...

Любувалъ се бѣхъ и на други прочути по хубостьта си морски крайбрѣжия. Прѣкарвалъ бѣхъ дълги нощни часове въ мечти и съзерцание край синитѣ брѣгове на Далмация, но тоя солунски брѣгъ, струва ми се, нигдѣ го нѣма.

Незабѣлѣзано влѣзнахме въ градината при „Беязъ-Куле". Бѣще натъпкана съ народъ. Свирѣше военна музика и нотитѣ на арабската мелодия, нѣжни и леки, се носѣха надъ стихналата околность и надъ повръхносьта на морето, което миеше краката ни. Тукъ пиеха, смѣеха се и гледаха възбуждающитѣ картини на единъ кинемотографъ, който възпроизвеждаше ужаситѣ на руската революция. Въ дъното на градината единъ се бѣше изправилъ на една маса и, разпаленъ отъ бирата и обкржжающата го прлѣсеть, държеше рѣчь на български. Бѣше четникъ нѣкакъвъ. Многочисленитѣ слушатели го търпѣха, наивно се смѣеха и щедро го възнаграждаваха съ ржкоплѣскания.

Не оставаше врѣме за учудване. Тукъ всичко можеше...

Близо до оркестра на една маса сѣдѣше позната компания. Тукъ бѣше и блѣстящиятъ Д. Ячковъ. Послѣдниятъ бѣше дошелъ въ Солунъ единъ день по-рано. Отъ влизането му въ прѣдѣлитѣ на Македония и до сега още не можеше да се опомни. Радостьта му бѣше неописуема. Бѣше се обърналъ на палаво дѣте, което вѣчно шуми и бърбори.

— Море ела вамо, брѐ.—рече ми той, като ме съзрѣ съ блаженствующитѣ си очи. — Ела да видишъ чудо!...

Чудото знаехъ: масата ни бѣше обкржжена отъ очарователни дами и госпожици, съ широкополи шапки, увити въ тънъкъ вуалъ и чапкънски изкривени надъ чернитѣ гжсти коси. Тукъ имаше и прѣлестни ханъми, които вече бѣха хвърлили фереджетата и показваха граciитѣ си на любопитствующитѣ. Тѣ сѣдѣха спокойно наредъ съ съпрузитѣ си.

— Море ела вамо! — повтори Ачковъ, когато вече сѣдѣхъ до него.

Нощьта напрѣдваше. Прохладата, която долиташе отъ морето, взе да става чувствителна. Понеже трѣбваше да видимъ и други нѣща, Ачковъ ме поведе навънъ.

Улицитѣ бѣха почти праздни. Само файтонджиитѣ дрѣмѣха по капритѣ на файтонитѣ си. Обиколихме тукъ—тамъ и пихме кафе въ вариетето „Алхамбра". Нищо ново тукъ. Обикновени голи жени, които свирятъ и пѣятъ...

Умората ме надви. Чакъ сега се сѣтихъ, че нѣмамъ мѣсто за нощуване.

— А азъ какво ще правя сега? — Запитахъ Ачкова.

— За какво това?...

Нѣма гдѣ да нощувамъ.

— Море гледай си работата! — Рече ми тържествено той и ме повлече за ржка...

Спахъ на единъ импровизиранъ креватъ въ стаята на Ачкова въ хотелъ „Splendid Palase", високо надъ Солунъ, почти увисналъ надъ кроткия заливъ, отъ кждѣто цѣла нощь долиташа, морови огнове...

На другата сутринь се събудихъ късно. Продължителното напрѣжение и умората ме бѣха успали дълбоко. Заритѣ на южното слънце се провираха между разкошнитѣ завѣси на прозорцитѣ и се кръстосваха надъ леглото ми. Облекохъ се и се изправихъ прѣдъ прозореца. Хотелъ „Splendide Palase" е четиритажно модерно здание, потънало въ луксъ и удоволства. Тоя хотелъ е най-хубавиятъ въ Солунъ. Въздигнатъ надъ самия морски брѣгъ, отъ височинитѣ му човѣкъ може да види най-добрѣ Солунъ.

Прѣдъ мене бѣше морето, безкройно и неуписуемо въ своята прѣлесть. Надъ модритѣ му води се люлѣеха голѣмо множество ладии и параходи. По-нататъкъ, като заковани за морската повърхность, лежеха коритата на нѣколко турски военни парахода, а задъ тѣхъ, отъ дъното на хоризонта, се подаваха черни точки, които бавно шедствуваха напрѣдъ и незабѣлѣзано израстваха въ голѣмината си. Далечъ въ сининитѣ тъмнѣеше едвамъ уловимото очъртание на Олимпъ, а надъ пристанището и прозореца ми се виеха въ безпорядъкъ десетина чайки. Отъ другия прозорецъ на стаята се подаваше нова картина. Далечъ въ сутринното сияние, като вѣковна стража, подаваше зжбцитѣ си древната солунска ограда: тъмна, увѣхнала, нѣма свидѣтелка на всички игри на сждбата, които провидението е разиграло тукъ. Солунъ се бѣше събудилъ. Подъ мене улицата шумѣше. Красивитѣ солунски файтони тичаха по кал-

дръма и повдигаха страшна врява, която дразнѣше ухото. Вгледахъ се въ съсѣднитѣ турски и еврейски кжщи. Очарователнитѣ имъ стопанки, сжщо като мене, сега ставаха отъ сънь. Сжботната вечерь и радостьта отъ хуриета ги бѣха позабавили на улицата. Засълнати задъ завѣситѣ въ будуаритѣ си, младитѣ госпожи и нѣжнитѣ госпожици, види се мислѣха си, че не ги вижда друго око освѣнъ Божието, та донасяха хубоститѣ си на показъ. Задъ завѣситѣ на всѣкой прозорецъ виждахъ жени въ свободно облекло. Тѣ лѣниво се разтакаха изъ будуритѣ си, спираха се прѣдъ огледалата и дълго оглеждаха въ отражаващия кристалъ божественитѣ си дарове: щирокитѣ си черни очи, пълнитѣ алени бузи и гушки, голитѣ ржцѣ и гърди, люлѣещата се тлъстина и здравия лъхъ на тѣлата имъ.

По единъ честитъ случай бѣхъ попадналъ въ ония потайности, които въ мирно врѣме жената старателно крие отъ мжжкитѣ погледи . . .

Другаритѣ ми се бѣха събудили, а Ачковъ неспокойно медърпаше за ржка.

— Хайде, не ли ще одимъ!

— Кждѣ? — запитахъ го.

— На гражданското събрание.

Слѣдъ четвъртъ часъ едно ландо ни носѣше къмъ българската дѣвическа гимназия. Минахме пристанищната улица, възвихме край нѣкогашната тъмница „Беязъ-Куле", обиколихме единъ султански паметникъ и слѣдъ като се проврѣхме подъ барелефитѣ на най величествения и античенъ солунски монументъ — триумфалната арка на Александра Македонски, кръшнахме на дѣсно и спрѣхме прѣдъ гимназията — едно низко, ветхо здание, затулено отъ съсѣднитѣ красиви кжщи. Бѣше недѣленъ день. Свободнитѣ отъ работа българи бѣха изпълнили салона. Първенствуваше тукъ младежьта: симпатична, вълнующа се, настоятелна въ думитѣ си, дързостна въ исканията. Разглеждаше се „проекто-устава на Българския конституционенъ клубъ въ Солунъ". И въ това народно събраиие, не лишено отъ хуморъ и наивность, ставаха интересни сцени. Дебатитѣ бѣха оригинални, цъфнали на мѣстна почва. Тѣ се обърнаха на ураганъ при разглежденето § 1 отъ устава. Настоятелството бѣше изхвърлило отъ цѣлта на клуба точката за „ратуване да се постигне областно самоуправление на Македония", като за това свое дѣяние излагаше оправдателни аргументи. Обаче, младежьта не искаше и да чуе това. Тя защищаваше доводитѣ си, бунтуваше се, заплашваше. И най-сетнѣ сполучи „да спаси честьта на българското име", както се изрази единъ младъ търговецъ прѣдъ мене. За пръвъ пжть тукъ видѣхъ небивалия случай съ-

бранието да налага исканията си на настоятелството . . .

Д. Ачковъ и тукъ блѣсна съ своята щедрость. Къмъ края на засѣданието той подари на клуба 10 наполеона. Но. струва ми се, за това си дѣяние той ще се е каялъ. Едно почетно членство на клуба не струва нищо при безмилостнитѣ нападки на порядъчнитѣ наши вѣстници. Така е у насъ: бичуватъ за скжперничество и саможивство, подозиратъ, когато подаряватъ...

Засѣданието се прѣкрати и народътъ си разотиде.

Бѣше пладнѣ. Ние, една група софиянци, излѣзохме на улицата и се отправихме за гостилницата.

До конституцията българитѣ тукъ бѣха въ окаяно положение. Прѣслѣдвани отъ турцитѣ, убивани отъ гърци, тѣ не смѣеха да се подадатъ на улицата, а камо ли да се заематъ съ по-широка търговия. Освѣнъ холелъ „Вардаръ“ и гостилницата подъ него, които се притежаваха отъ българинъ, нѣмаше друга българска гостилница въ Солунъ; а нѣмаше сжщо и българско кафене и другъ български хотелъ.

Бѣхме принудени да се хранимъ въ една гръцка гостилница, находяща се срѣщу хотелъ „Д' Англетеръ“.

Изглежда, че въ Солунъ гърцитѣ сж били галенитѣ дѣца на Хилми-паша. Тѣхнитѣ зулуми и издѣвателства надъ българитѣ сж чудни и безчислени. Фантатизмътъ имъ — свидѣтелство на низка култура — тукъ се развиваше въ колосална сила. И слѣдъ конституцията раболѣпствата на гърцитѣ не свършваха. Тѣ и сега както и по старому конспирираха, доносничеха, коварствуваха. Като добро свидѣтелство за моралното падение на гърцитѣ може да послужи една илюстрована карта, която ми попадна на ржка.

До като турцитѣ и българитѣ сж издали илюстровани карти съ ликоветѣ на народнитѣ герои Енверъ-бей и Ниязи ефенди, на картата на гърцитѣ се мъдри ликътъ на султана. Едно раболѣпие, което достига до погнуса! . . .

Гостилницата бѣше пълна съ народъ: офицери, странници, туристи отъ всички европейски държави, отличающи се съ своитѣ оригинални костюми.

На масата ни се хранѣха и двамина учители отъ мѣстната гимназия. Говорѣха върху новитѣ събития. Злобниятъ въпросъ бѣше отпжтуването въ отпускъ на солунския български търговски агентъ, г. Шоповъ. Една негова нова постжпка се силно критикуваше.

— Азъ зная по-добрѣ какъ стои работата, — се обади единъ отъ компанията.

— Разправете ни да чуемъ — замолихме го.

— Това го зная отъ положително мѣсто — продължи той.

Г-нъ Шоповъ, слѣдъ като подуши, че движението на войскитѣ се усилва, помисли, че ще настжпи день на клане и поиска отпускъ отъ българското правителство. Послѣднето му го даде. И когато конституцията се провъзгласи, той замина отъ тукъ. Въобразете си. Английскиятъ и австрийски консули до тоя день бѣха въ отпускъ. Щомъ като узнали за новото положение тукъ, побързаха да се върнатъ на постовете си. Зная още и слѣдната подробность. Прѣди да отпжтува г. Шоповъ, даде дине на тукашното консулско тѣло. На динето сръбскиятъ консулъ, който седѣлъ до г. Шопова, навелъ се надъ ухото му и му прошушналъ:

— Истина ли е, че ще отпжтувате, г. Шоповъ?

— О, да! — отговорилъ нашия дипломатъ.

— Но какъ позволява това вашето правителство? Та тия моменти сж отъ голѣма важность! . .

— Но моитѣ нерви, здравието ми! . . . възразилъ г-нъ Шоповъ.

— Азъ зная нѣщо по хубаво—обади се единъ отъ учителитѣ.— Прѣди да отпжтува за странство, г. Шоповъ прибралъ въ багажа си всички завѣси отъ прозорцитѣ въ приемния салонъ на агентството. Запитанъ защо прави това, отговорилъ: „Щомъ като мене нѣма въ агентството, завѣси не сж нуждни"...

Смѣхме се отъ сърдце . . .

Тоя день до късно прѣзъ нощьта се лутахъ изъ Солунъ. Кръстосахъ го на длъжъ и ширъ, лутахъ се изъ „Пиргитѣ", кждѣто цъфтятъ нароветѣ и хубавитѣ жени, возихъ се по море и разглеждахъ забѣлѣжителноститѣ.

Случаятъ ми позволи да се запозная съ единъ отъ народнитѣ герои — *Ниязи-ефенди*. Послѣдниятъ е доволно любезенъ и твърдѣ искренъ офицеръ. Направи ми силно впечатление съ своето добродушие, непринуденостъ въ маниеритѣ и чистосърдечие. Ниязи-ефенди и Енверъ-бей се ползуватъ съ голѣма почить между населението; тѣ се смѣтатъ като виновници на дадената свобода.

Вжтрѣ въ нѣколко деня само тѣ станаха легендарни. На всѣка стжпка имената имъ се произнасятъ, за геройството имъ пѣсни се пѣятъ, ликоветѣ имъ на всѣкждѣ се излагатъ. . .

Въ Солунъ е и Яни Сандански. Той живѣе въ хотель „Д'Англетеръ", дружи само съ турци и посѣщава само тѣхния клубъ. Съобщиха ми, че всички хора, които Сандански е изпратилъ изъ провинцията да агитиратъ противъ България, прѣтърпѣли страшно фияско отъ населението. На нѣкои мѣста тѣ щѣли да бждатъ даже линчувани. Снощи е имало събрание на групата Сандански, въ която се е разисквало изхвърлянето отъ

тѣхната срѣда на Делирадева, като човѣкъ, които ще ги компрометира. Никакъвъ резултатъ не се постигналъ. Сандански вече мисли за едно помирение съ вжтрѣшната организация, при която изпраща посрѣдници.

Настжпя отрѣзвение.

Солунъ, 5 августъ 1908 г.

Най-сетнѣ, Златане, получихъ писмото ти. И какви желания изявявашъ! Искашъ да ти пиша за солунскитѣ кучета и просяци. Какъ ми позволявашъ да те занимавамъ съ дребосъци! Но щомъ като искашъ!

Въ Солунъ кучетата не сж въ изобилие, както въ Скопие и другадѣ. Това се дължи, вѣроятно, на липсата на просторъ за живѣене. Тукашнитѣ кучета сж дѣца на улицата: тамъ се раждатъ, тамъ живѣятъ и тамъ умиратъ. Солунскитѣ улици, обаче, сж негостоприемни за кучетата. Тѣснотата и невъобразимия шумъ, който по всѣко врѣме господствува на тѣхъ, сж прогонили отъ калдъръма кучетата. Тѣхнитѣ мѣста тукъ сж заети отъ амбулантките арабкини, които, приклѣкнали на нѣкое кюше, съ рискъ ежеминутно да бждатъ смазани отъ колелата на нѣкой файтонъ или трамвая, продаватъ лимоната и по-черни отъ кожата имъ шекерчета; заети сж отъ нѣкой зжболѣкарь, който е спрѣлъ файтона си въ края на улицата и съ звънецъ събира тълпата. А събере ли се тя, продава своитѣ медикаменти и много спокойно върши наслѣдената отъ баща си работа: публично изважда болнитѣ зжби; заети сж още отъ фантастичното отдеяние на нѣкой дервишъ, който, изпадналъ въ религиозенъ екстазъ, засвидѣтелствува праведната си душа съ извършването на тайнствени фокуси. Кой знае! Може би за кучетата да е опрѣдѣленъ нѣкой площадъ въ крайнинитѣ на града, околностьта на нѣкое теке. . .

Иначе, би се разсърдилъ пророкътъ.

Съ просящитѣ въ Солунъ иначе стои работата. Тѣхното количество тукъ е изумително; тѣ биха надминали и вѣроятния брой на кучетата, ако допустнѣхме, че свободно могатъ да се развъждатъ на улицата. Просящитѣ тукъ се срѣщатъ на всѣкждѣ: изъ улицитѣ, въ хюкюмата, въ кафенетата и гостилницитѣ, изъ магазинитѣ, изъ банитѣ и джамиитѣ, въ тълпата, която

манифестира, въ салона на публичното събрание, изъ трамваитѣ и параходитѣ, даже и прѣдъ стаята на хотела ви. Тѣ сѫ въ такъво изобилие, че струва ви се, всѣкой пети човѣкъ е и просякъ.

Просящитѣ въ Солунъ сѫ почетно съсловие; тѣ се покровителствуватъ отъ законитѣ и властьта: тѣ се защищаватъ отъ правовѣрнитѣ. Ти може да не дадешъ милостиня на единъ просякъ, но да се погнусишъ отъ неговата мърсота и рани, които красятъ гнилото му тѣло — не можешъ. Въ такъвъ случай рискувашъ да бѫдешъ наказанъ, ако просякътъ се оплачи на полицията. Цѣль подвигъ е, ако дошлиятъ въ Солунъ чужденецъ остане неуврѣдимъ отъ просящитѣ.

Солунскитѣ просяци иматъ единъ девизъ: дързость и отвращение, обичатъ едно — бездѣлието. И понеже знаятъ, че степеньта на хорското съжаление, а наедно съ това и щедрата милостиня, зависятъ отъ по-голѣмата грозота на тѣлото, солунскитѣ просяци умѣло използуватъ това. Невъобразимо е обезобразяването на човѣшкото тѣло тукъ: единъ модъръ трупъ, подбухналъ и гноясалъ, често пѫти тика подъ носа ви една червена кость — това е рѫката, която проси милостиня. Ако ти сѣднешъ съ другари на нѣкоя маса, тутакси бивашъ обгражданъ отъ просящитѣ: кални, изкривени лица, отсѣчени уши и издълбани очи, рани, дрипи и воня. Просящитѣ търкатъ мърсотата си о тебе, додѣватъ, натякватъ. И ти си принуденъ да дадешъ милостиня, за да се отървешъ. Станешъ ли да си вървишъ, цѣла тълпа отъ просяци те прѣслѣдва. И чувашъ сърдцераздирателни стонове, ръждиви писъци, невъзможни извъртвания на гласа. Просящитѣ иматъ достѫпъ на всѣкѫдѣ: полицията ги обожава, кенлеритѣ изъ кафенетата се страхуватъ отъ тѣхъ.

Осакатяването на просящитѣ тукъ е достигнало своето съвършенство. Казаха ми, че имало особени майстори просяци, които вършили тая ужасна операция. На отбѣлѣженитѣ за просяци дѣца постепенно, но умѣло се осакатявали члѣноветѣ: ослѣпявали ги, отсичали имъ краката; даже *ги заразявали съ кожни болести*. Ако богъ създава хубоститѣ, майсторитѣ просяци ги обезобразяватъ. Едно просяшко дѣте струва скѫпо; едно око или два крака не струватъ нищо.

Просяшката професия е наслѣдствена. Ако бащата или майката сѫ били просяци, синътъ и дъщерята неминуемо наслѣдватъ работата имъ. И упорствуватъ въ нея. По-вечето отъ тукашнитѣ просяци сѫ жени, а може би и мѫже, закрити подъ фереджета. Пепелявиятъ платъ на това наметало мѫчно издава пола на носещия го. Тукъ фереджето нѣма полъ. Пепелянкитѣ сѫ най-отровни на пладнѣ, солунскитѣ просяци — вечерь и

прѣзъ нощьта. Прѣзъ раннитѣ часове на утрото тѣ изчезватъ; почиватъ изъ бордеитѣ си.

По-вечето отъ тукашнитѣ просяци иматъ и други специалности. Нѣкои отъ тѣхъ сж организирани въ опасни разбойнически дружества: едни сж неподражаеми крадци и касоразбивачи, други сж човѣкоубийци а трети — полицейски детективи. Както виждашъ, съ божественото отпущение на пророка модерни тѣ хора злоупотрѣбляватъ.

А иматъ и другъ единъ, крайно деликатенъ занаятъ Фереджето въ турската империя е било и е катанецъ за любовьта. Това божественно чувство тукъ е погрѣбано изъ харемитѣ и подъ широкия плащъ на яшмака. Младостьта невидена изгаря. До като у насъ въ услуга на любовьта идва всичко: и полето съ своитѣ житни нивя, и гората съ тъмнитѣ си дебри, и благовидната дружба на момата и ергена, тукъ всичко е нагласено по начинъ да прѣчи на любовьта. Его защо човѣшкия умъ надхитрува законитѣ и постановленията. Модерниятъ животъ лети въ своитѣ сладости; цивилизацията украсява и улицата. Често пѫти изъ кафенетата се въртятъ прилично облечени ханъми, които прикрито дирятъ изъ публиката нѣкого. Незапознатия съ тукашнитѣ порядки човѣкъ ще помисли, че това е нѣкоя полуумна просякиня. Въ сѫщность, това е просякиня и изпечена проксенентка. Това, което не може да извърши откритото лице, върши го яшмака. Подъ него срама не се вижда. Сводничество заучено, сводничество евтино. По нѣкой пѫть прѣдъ очитѣ ви се простиратъ розови, нѣжни рѫцѣ. Изъ подъ яшмака пръскатъ огънь и страсть двѣ живи, прѣмрѣжени черни очи. Черни кѫдри очертаватъ огнища подъ плата на наметалото. Това е уличната блудница, която, ако можете да я разберете, ще ви прѣдложи на ефтина цѣна тѣлото си. И не ти нея, а тя тебе ще слѣдва. Тия проститутки — просякини не сж видѣли съврѣменитѣ салони на модернитѣ блудници, но знаятъ тайнитѣ начини на любовьта имъ; не сж учили психология, но отъ погледъ разбиратъ желанията на душата ти . . . Развратъ модернизиранъ, развратъ подъ покровителството на корана.

Това не сж легенди, Златане. Това е неопорочената дѣйствителность, това е оня безформенъ викъ, който на модеренъ езикъ се вика *запрѣщение и нужди*. Когато днесъ описахъ на нѣколцина софиянци това мое откритие, нарекоха го „вѣстникарска измислица". Усъмнихъ се въ него и азъ и, за да бѫда смѣлъ въ твърдението си, отидохъ при приятеля на баща ми, *Челеби-ефенди*, сега полицейски приставъ тукъ.

— Чувай, рекохъ му—азъ открихъ една потайностъ, която ти скриваше отъ мене.

Челеби-ефенди се изсмѣ и ми отговори:

— Възможно е: отдавна знаехъ, че софийскитѣ журналисти умѣятъ да откриватъ тайни.

— Бѫди сериозенъ — възразихъ му. Азъ открихъ и искамъ да ме увѣришъ въ това: солунскитѣ просяци не сѫ ли сѫщеврѣменно крадци, сводници и блудници?

Полицейскиятъ приставъ се забърка:

— Какво говоришъ ти! — смъмра ме. — Ти си младъ и не бива да откривашъ такива работи!..

Бедниятъ турчинъ! Познаваше ме като 10 годишно дѣте и, като ме виждаше сега, струваше му се, че все съмъ на сѫщитѣ години . . .

* * *

Снощи пристигнаха тукъ извѣстнитѣ заточеници въ африканскитѣ тъмници, *Тодоръ Лазаровъ* отъ Щипъ и *д-ръ Кушевъ* отъ Велесъ. Понеже пристигнаха ненадѣйно, никаква срѣща не имъ се направи. Скоро, обаче, цѣлиятъ Солунъ узна за тѣхъ. Българитѣ на групи притичваха и заимаха маситѣ прѣдъ кафенето „Д' Англетеръ", кѫдѣто бѣха сѣднали да си починатъ заточеницитѣ. Отъ минута на минута редоветѣ се сгѫстяваха. Честити отъ срѣщата си съ двамата популярни герои, тукашнитѣ българи, окупирали вече цѣлото кафене, се разпуснаха по-вече.

Но въ тоя моментъ тукашния директоръ на тайната полиция мълчешкомъ зае мѣсто между редоветѣ на българитѣ, а слѣдъ нѣколко минути кафенето се прошари съ детективи и прѣоблечени стражари. Като се узна това, мнозина помислиха, че се крои коваренъ планъ, понеже въ тоя моментъ тукъ бѣха събрани всички македонски войводи и четници и видни ржководители на освободителното дѣло. Българитѣ запазиха хладнокръвие.

Тукъ вече има не свобода а слободия. Отъ единия край до другия Македония се радва и се смѣе като дѣте. Прѣдъ настѫпилитѣ радости, теглата се забравятъ. Ала станалото тази вечерь на кафене „Д'Англетеръ" ме порази. И азъ се питамъ: „не ли наистина турската конституция е единъ хубавъ байрамъ, която, както всички праздници, скоро ще се прѣкрати?"

Цѣлиятъ свѣтъ се смая на 11 юли. Всички се питаха за причинитѣ на това чудо, но никой не ги дирѣше. Народътъ отдаде това събитие на Енверъ-бей и Ниязи-ефенди и замлъкна. И понеже му се искаше да живѣе, той се ползуваше отъ това право тъй, както никога до сега. И защо трѣбваше да се рови въ миналото и да гадае идещето, когато сега му разрѣшаваха да се смѣе?...

Единъ отъ секретаритѣ на Хилми-паша, бившъ български войвода, днесъ се кълнѣше прѣдъ мене, че обявяването на конституцията е дѣло на Илджъз-кьошкъ и Хилми-паша. Популярниятъ реформаторъ и сега билъ единствения съвѣтникъ на Енверъ-бей. Послѣдниятъ сега е по обиколка изъ провинцията, но се сношавалъ само съ Хилми паша. А тоя, стражаръ на турскитѣ интереси неспирно продължавалъ да работи за благото на империята. Всичкитѣ разпореждания по прѣдстоящитѣ избори въ Македония идвали лично отъ Хилми-паша.

—Тукъ силата е невидима — каза реформаторския секретарь. — Има само отговорници . . .

Струва ми се, че е така: трѣбваха герои—създадоха се; трѣбваше шумъ — постигна се. Държавата е спасена, Европа се смѣе, Хилми-паша тържествува. Колосаленъ е гения на тоя турчинъ . . .

Ала народа—простата турска маса—вѣрва, че има герои. И ги обожава. Пословично е това. Квартиритѣ на Енверъ-бей и Ниязи-ефенди сж винаги прѣпълнени съ просители: едни искатъ повишение, други дирятъ правда, а трети подаватъ заявление за искъ и обиди като на върховни сждии. И комично и покъртително . . .

Солунъ, 6 августъ 1908 год.

До като Македония е пъстрото облекло на турската империя, Солунъ е розовиятъ вѣнецъ. Когато първата е житницата, вториятъ е „зарпхането“. Солунъ е цвѣтъ, който и прѣзъ зимата цъфти. Солунъ е око, което никога не ослѣпява. Едно вѣчно очарование. И ако тоя градъ на смѣшението се ползуваше до сега отъ човѣшки закони и една пълна свобода, при която нормално да се развива и прогресира, ние днесъ не можеме да го изходимъ пѣшъ, не можехме и да го обгърнемъ съ погледъ.

Солунъ винаги се смѣе. Благоухае като роза, макаръ и нѣкои негови квартали да ни отвращаватъ. Тукъ лѣтѣ е горещо, зиме е топло. Пролѣть и есень нѣма, ако не именуваме съ тѣхъ ония хубави дни, прѣзъ които цъфтятъ калинкитѣ и маслинитѣ. А тука тѣ два пжти прѣзъ годината цъфтятъ. Обидното настояще е осквернило Солунъ, историята го е изчанчила. Надъ древнитѣ развалини и останки стърчатъ щикътъ и насилието.

По край запазенитѣ тукъ-тамъ старомодни носии и обичаи, се съзира феса, спокойствието и кефа. Червенината на феса е само раздразнителна. Червеното не е мода, а срамъ. Спокойствието е низка култура, кефътъ е наслѣдствена болесть. Солунъ е хубавъ, когато го гледашъ отъ вѫтрѣ; наскърбява, когато го наблюдаваш отъ далечъ. Далечината не е само история, а и старость. Старостьта е прѣгърбила Солунъ.

Въ спокойни дни Солунъ има около 175 хиляди души население. Сега тази цифра се възкачва на 200 хиляди. Свободата е блудница жена, която лъсти и привлича. Излъстени тукъ има много: и старци, които опитватъ силата на своята мѫдрость, и младежи, за които смутътъ и революцията е вино, и жени, които дирятъ приключения, и едно голѣмо число европейци, които обичатъ тайнственостьта на изтокъ като измислицата. Солунъ е легенда.

Отъ населението на града 90 хиляди души сѫ евреи, 60 хиляди турци, 10 хиляди гърци, 8 хиляди българи, а останалитѣ 7 хиляди сѫ една смѣсица отъ човѣци, която е безъ начало и край: една черна сгань, която е безъ цвѣтъ, безъ вѣра, безъ народность, безъ отговорности. Човѣкъ, който се крие, не си казва името; човѣкъ, който дири печалби — турга си двѣ. Въ Солунъ най-добрѣ се крие, въ Солунъ може да се печели. Тая 7 хилядна мѫтна тълпа, която сега е нарастнала на 30, е естественото украшение на Солунъ. Тукъ е англичанинътъ съ своитѣ бръснати мустаци и хладнокръвие. Тукъ е германеца съ своя бѣлъ шлемъ, който се чувствува като у дома си. Тукъ е барцелонскиятъ анархистъ, французскиятъ апашъ, руския хулиганъ, Бай-Ганю, Газда-Джуро, критскиятъ разбойникъ. Тукъ сѫ още: черния прѣдставитель на Африка, алепскиятъ просякъ, съ своето голо и продупчено съ игли тѣло, левантинецътъ, мистикътъ отъ Багдатъ и Сирия, дервишътъ отъ свещения Дамаскъ — едно люлѣеще се разнообразие. Нѣщо, което очаровава и плаши. Очаровава, защото е пъстро и шумно; плаши — защото е безкрайно и неопрѣдѣлено.

Една енигма...

И всичко това се точи изъ улицитѣ, наблюдава, додѣва, крещи: „Яшасънъ ватанъ“ и ржкоплѣщи. Това безцвѣтно множество сега е господарь на Солунъ. Полицията е вече робъ.

Въ миналото испанцитѣ раздрусваха стѣнитѣ на Солунъ, сега цѣлиятъ свѣтъ го трѣвожи. Едно врѣме Александъръ Македонски отблъсваше нападателитѣ. Сега турската управия ги привлича. Властьта е медъ, чужденцитѣ сѫ мухи. Полицията тукъ е въ недоумѣние. Подхлъзнала се веднъжъ, тя вече пада. Затворитѣ се изпразниха, за да се напълни Солунъ. Сега Солунъ е затворъ.

Онова количество отъ 90 хиляди човѣци сѫ работницитѣ въ тоя пчелникъ. Евреитѣ другадѣ, може би, сѫ само търговци, тукъ сѫ и роби. Тѣ сѫ въ чаршията, тѣ сѫ на улицата, тѣ сѫ надъ лодкитѣ въ морето и въ хамбаритѣ въ параходитѣ. Тѣ сѫ навсѣкѫдѣ: мравки, които не почиватъ, човѣци, които страдаятъ и допринасятъ. Ако биха били свободни, щѣха да станатъ господари. Робството и страданията имъ идватъ не отъ безсилието. Съгласието ги укрѣпва, страхътъ ги разчленява. Едно вѣчно движение, което не достига край. Възсъздаване и унищожение — една сплѣтня, която вика, но нѣма гласъ. Тая еврейска маса едно е могла да постигне: да даде физиономията на Солунъ. Все е нѣщо. „Солунъ е еврейски градъ" — викатъ нѣкои. Солунъ е толкова еврейски, колкото и турски. Опрѣдѣление нѣма. Сѫботата тукъ е всеобщъ праздникъ. Чаршията се затваря, улицитѣ опустѣватъ, държавнитѣ учреждения не работятъ. Спира онова дихание, което се вика уличенъ животъ. За молитвитѣ въ синагогата трѣбва спокойствие и тишина. Само късно подиръ пладнѣ на тоя день движението се възстановява. И тукъ вече окото се плѣнява. Невъобразимо съединение отъ прѣмѣни и обичаи.

Шейсетъ хилядното турско население тукъ нѣма работа. Или работи надъ своя кефъ. Турцитѣ сѫ търтеитѣ въ пчелника. Еднитѣ донасятъ, другитѣ ядатъ. И първитѣ доволни, и вторитѣ честити. Такива сѫ заповѣдитѣ на пророка. А пророкътъ е всичко: началото и края, съединителното звено между смъртьта и живота. Бездѣлничението е философия. Да мечтаешъ за небесенъ рай, а да го виждашъ на земята, ще рече да се намѣришъ на топлото си легло, слѣдъ като се събудишъ отъ страшенъ сънь. Турцитѣ умѣятъ едно: да се съобразяватъ, за да живѣятъ. Турцитѣ сѫ философи и то по право.

Гърцитѣ не зная какво правятъ, но дѣйствителностьта ми идва на помощь, за да узная това. Виждамъ ги добрѣ облечени и охолни. Облеклото не е порокъ, но не е и добродѣтель. Охолностьта е отблѣсъкъ на тъмна душа. Древнитѣ охолници бѣха папи и царе, настоящитѣ сѫ насилници, които минаватъ за човѣци. Царската форма ослабна, насилницитѣ възтържествуваха. Да се облача човѣкъ добрѣ, трѣбва да има съ какво, а за да има — трѣбва да работи. Охолностьта е изключение. Тукашнитѣ гърци не работятъ, а се обличатъ добрѣ. Едно правило, което не се изучава въ университета. Тукашнитѣ гърци вършатъ едно — посрѣдничатъ. Така учеше и Платонъ, сѫщото учеше Сократъ и Софоклъ, а възпѣваше го и Пиндаръ. Посрѣдничеството е занятъ, който се извършва безъ фирма, а се храни и пои съ човѣшко месо и кръвь. Нѣкои отъ тукашнитѣ гърци се занимаватъ и съ друго. Почиватъ на плѣщитѣ на ве-

ликото минало на дѣдитѣ си и продаватъ античнитѣ имъ останки: единъ смѣть, който още вони, защото само слънцето го е пекло.

Ония 8 хиляди българи, натикани въ квартала на проституцията — едно умишлено дѣяние, за да се компрометира българската нравственость — въ „Кукушката махала", теглятъ: това зная за тѣхъ. Теглото за тѣхъ е наслѣдственъ даръ, безъ което не могатъ. Волътъ впрѣгатъ въ хомотъ, българинътъ въ вериги отъ закони. Едното е длъжность, другото — великодушие . . .

Солунъ има едно южно небе и едно величественно море. Тукашното небе е върховния лѣкарь. Морето е богатството. Въ Солунъ прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци настжпва горещина, която достига до невъобразими размѣри. И ако при нея и при мърсотата, която лъха отъ еврейскитѣ квартали, посѣти града нѣкоя епидемия, вжтрѣ въ двѣ седмици Солунъ ще погине. Но небето пази солунянитѣ. Тукъ епидемии нѣма. Болести тоже. Една висша благодать.

Въ Солунъ има една митница, която е съкровищницата на империята. Отъ тукъ ежедневно се изливатъ потоци злато, които се занасятъ въ Цариградъ. За Солунъ нищо не остава; даже трохитѣ. Законътъ е такъвъ. Солунската митница е много висока, по висока отъ Олимпъ. И боядисана съ ярка мазилка, която се вижда на далечни пространства. Нея виждатъ въ Берлинъ, въ Виена и чакъ въ хладния Петербургъ.

Въ Солунъ има и една кула — една мрачна сѣнка на вѣковетѣ, впрочемъ, почистена и варосана. Тамъ, гдѣто споменътъ е тяжесть, боята е сила. Нѣкждѣ се боядисватъ очи и даже съвѣсти; тукъ само стѣни. Една голѣма скромность!

Споменахъ въ описанието си много пжти тая кула. Именува се „Беязъ-куле". Но това е етикетъ; примамка на въображението. Нейното име е друго; нейното име е страшно! И ако сега не можешъ да го чуешъ отъ гражданитѣ, можешъ да го намѣришъ въ турскитѣ сждебни архиви. Въ ония торби и кесета, които висятъ въ тавана на правителствения домъ. Истинското име на тая мрачна останка на древностьта е „Канлжкуле"—„Кървава кула"! Едвамъ може да се намѣри по-справедливо име за оная назжбена страхотия, която отъ съграждането си и до днесь непрѣстанно оглежда грозотата си въ морскитѣ води! „Кървава кула"! Кървава и по форма, и по положение!

Когато тоя каменен исполинъ е билъ съграденъ, около него е имало само вода. Ония хубави улици, палати, булеварди и градини, които сега я обграждатъ, сж послѣшна работа. Жилище на властелинъ, тя самотно е тъмнѣела надъ водитѣ, готова да изпуска и приема бѣглеци. Самовластнитѣ управ-

ници и тиранитѣ обичатъ самотата и потайноститѣ. Нищо похубаво за тѣхъ отъ тая здрава каменна сграда. Историята казва, че тукъ, въ нейната тъмна вжтрѣшность, сж ставали най-сериознитѣ сплѣти. Тукъ сж влизали герои и не сж излизали никакъ, освѣнъ ако нѣкой рибарь не е намиралъ труповетѣ имъ изхвърлени отъ морскитѣ вълни. Тукъ сж се скривали най-хубавитѣ щерки на Елада, Сирия, Леванъ и Македония. Тукъ сж се лѣли рѣки отъ кръвь.

Въ извѣстни дни това страшилище е приличало на клаица. И ако сѣнкитѣ не бродятъ изъ нея, то е, за гдѣто още не е станала развалина.

Една е мисъльта, която плаши и владенява солунчани : мисъльта за „Кървавата кула".

— Мълчи, че ще те дамъ на вратаря на „Кървавата кула"— е било заплашването на майкитѣ.

— Обичашъ ли да се поразходишъ въ салонитѣ на „Кървавата кула"? — заплашвали заптиетата.

Венецианскитѣ дождове и тукъ сж хвърлили сѣнката на ужаситѣ си. Тая кула е тѣхно дѣло. Задъ нейнитѣ високи стѣни всѣко въздихание е било нѣмощь, всѣка сълза — кръвь. Въ стотинитѣ и хамбаровидни тъмници сж стѣнали нараненитѣ, въ влажнитѣ ú подземия, пълни съ мухъль и смрадь, сж обитавали полуголи и оковани въ желѣзни вериги обвиненитѣ въ измѣна, въ любовна интрига или прѣдателство. Може ли иначе! Какво ще стане съ държавитѣ, ако всѣкой сополко дрънка, каквото си иска? Прави сж били дождоветѣ и управителитѣ, като сж градили тия кули. Трѣба да има мѣра въ всичко, а най-вече въ говора и мисъльта . . .

Само една врата има „Кървавата-кула" — тая, която е отъ къмъ булеварда". Обаче, това „отъ къмъ булеварда" е за нового врѣме. Когато вратата се поставяла, булевардъ е нѣмало. Само вода е обграждала самотната сграда. По нѣкога прѣдъ тая врата сж спирали леки едномачтови чунове. Отъ тѣхъ сж слизали прикрити човѣшки сѣнки и сж се скривали въ кулата. Само нѣкои отъ тѣхъ сж излизали прѣзъ сжщата врата. За другитѣ е имало другъ изходъ. Ей, тамъ на върха, нѣщо като трижгъленъ прозорецъ. Широкъ, колкото да се спровре едно голо тѣло. Въ полумрака се е отварялъ, съ единъ силенъ махъ се е хвърляло нѣщо отъ тамъ, което слѣдъ кратко врѣме е изплисквало надъ вълнитѣ. Единъ мъртвецъ. Та какво отъ това? Като не умѣе да си държи устата!

По-късно отъ „Кървавата-кула" турцитѣ направиха тъмница. И като стара блудница тя се прѣмѣни въ новитѣ си одежди и заживѣ като страшилище въ умоветѣ на хората. Подходяща длъжность за една стрѣвница. Въ турската империя

трѣбваха подобни тъмници. Воловъ и Левски вече работѣха въ сѣверна България. Турцитѣ ловѣха съмишленицитѣ имъ и ги изпращаха на заточение тукъ. А връщаха ли се? Не, умираха въ мжки. Погребалниятъ маршъ пѣеха морскитѣ вълни, а гробаритѣ бѣха рибаритѣ. Всѣка сутринь тия жестоки евреи намираха въ солунскитѣ окрайнини да плаватъ надъ водитѣ по нѣколко човѣшки трупове. И като на мъртавци, правѣха имъ добро: възваха тяжесть на вратоветѣ имъ. Тъй впрочемъ имъ бѣше заповѣдано.

Сега „Кървавата-кула" е „Бѣлата-кула". Бѣла е само варьта. Ако я изтриете, ще откриете кървавитѣ камъни подъ мазилката. Въ нашата цивилизация има лоши часове. Тѣ сж именно ония, въ които срамътъ покрива грубоститѣ.

Добрѣ, че и турцитѣ се усрамиха. . .

Сега „Кървавата-кула" е военень складъ. Голѣмо унижение!

Пожелахъ веднажъ да видя отъ вжтрѣ това страшилище.

— Не се качвайте горѣ, ефендимъ! — замоли ме чиновника, къмъ когото се отнесохъ. — Стръмно е много и ще ви се завие свѣтъ. . .

Модернизираха се тия турци . . .

Днитѣ, които прѣживѣвамъ тукъ сж чудни: тѣ сж първи слѣдъ конституцията. Струва ми се, че никой пжть нѣма да ги забравя! Това сж дни на възторгъ и безграниченъ ентусиязъмъ, това сж дни, въ които чувствата плуватъ надъ разсждъка и душата се шири като морето и като него се люлѣе и тътни. Гостенинъ съмъ на Солунъ, но ми се струва, че вече съмъ станалъ неговъ гражданинъ. Винаги при нови и нови впечатления, азъ забравихъ да почивамъ, отучихъ се да прѣкарвамъ по 7—8 часа въ леглото. Вълненията на солунчани сж и мои вълнения, радоститѣ имъ — и мои радости.

Това сж първитѣ дни на свободата — на дълго мечтаната свобода, която мина надъ грамади човѣшки трупове, ненадѣйно се вѣсти и тъй капризно заживѣ. Гиздава планета на синьото небе. Сега солуняни славатъ тая свобода. И какъ я славатъ! Това не е вълнение на тълпа, а едно всеобщо опиянение, всегражданскиприпадъкъ, при който царуватъ изненадитѣ. Чудя се на видѣнията и не мога да се начудя. Струва ми се, че жителитѣ на Солунъ сж луди, че тоя голѣмъ градъ е обхванатъ отъ нѣкакъвъ страненъ бѣсъ. Отъ „Пиргитѣ" до „Бешъ-Чинаръ" и отъ портата до зжбѣститѣ градски стѣни — всичко се слива въ едно — една смѣеща афектирана тълпа, която на всѣкой мигъ е готова да експлодира, да вика „Яша"! и да безчинствува, ако иска нѣкой да я настрои и поведе.

Солунъ се пробужда много рано. Сѣкашъ той не спи. Свободата е разбъркала оня вѣченъ клупецъ, който твори днитѣ

и нощитѣ. Тукъ нощи нѣма. Мимо ужасната горещина, която на пладнѣ достига невъобразими размѣри, улицитѣ не се изпразватъ. За благоразумие и дума не може да става. Много на често, залуталъ се изъ крайнинитѣ на града, азъ се спирамъ на нѣкой жгълъ и наблюдавамъ проходящитѣ. Честити хора! Никаква скрѣбна слѣда не помрачава лицата имъ. Сѣкашъ свободата е лепнала на тѣхъ смѣещи се маски. Облечени леко, гражданитѣ тичатъ напрѣдъ, по-вечето безъ да знаятъ на кждѣ и защо. Рѣдко виждахъ на вратоветѣ имъ корави яки. Обилнитѣ бразди поть, смѣсени съ багрилото отъ червенитѣ фесове, се просмукваха отъ скорбелата и я разлагаха. Якитѣ по тоя начинъ се обрѫщатъ на смачкана хартия.

Денѣ изъ солунската чаршия е почти непроходимо.

Какъвъ шумъ, какво оживление владѣе тукъ! Минавамъ изъ тѣснитѣ улици и на всѣка стѫпка се блъскамъ или въ нѣкой носачъ, или въ нѣкой арапинъ, амбулантъ, или пакъ се обграждамъ отъ група полуоткрити ханъми, на които очитѣ приличатъ на жертвеници, а погледитѣ имъ сѫ стрѣли. Богатитѣ солунски магазини по всѣко врѣме сѫ пълни съ народъ.

Посѣтителитѣ имъ сѫ отъ всички граждански съсловия и народности; а най-вече тия прѣлестни туркини, които се лутатъ не толкова да си купятъ потрѣби, отколкото да се нарадватъ на свободата и да видятъ „комититѣ". Вгледашъ ли се въ лицата на тия жени, ще забѣлѣжишъ сѣнката на скуката и отчаянието. Нѣма нищо по-жестоко отъ постановлението да се насилва любовьта, да се крие красотата. Дългото робство е обърнало отъ туркинята нѣжна жена, харемътъ е възбудилъ сладострастието и разширочилъ фантазията. Лалето цъфти на непристѫпни канари, безкрайното женско очарование вирѣе въ тайнственността на харема....

При-вечерь прохладата е край морето. Азъ отивамъ тамъ. Какъ да опиша хубоститѣ на това южно море, което ме радва и весели! Малкиятъ катеръ, който плува отъ порта до „Беязъ-куле", отъ тамъ до „Пиргитѣ" и обратно, е подъ пара. Качвамъ се на него и заемамъ мѣсто на палубата. Гърдитѣ се разтварятъ широко и поематъ вечерната освѣжителна прохлада. Слънцето, далечъ задъ гърба ми, трѣпти и бавно потъва въ тъмнитѣ води. Една необятна синева, люлѣеща се на вълни, се протѣга прѣдъ очитѣ ми. На срѣща пепелявъ ридъ се забива дълбоко въ водитѣ, задъ него димеще се поле, а далечъ-далечъ въ полумрака едвамъ се различаватъ мътнитѣ рисунки на божествения Олимпъ. На морския брѣгъ почва да се трупа тълпата. Около кораба изпъкватъ надъ водната повръхность моровитѣ кълба на медузитѣ, прилични на разпнатъ копринен чадъръ, леки и бавно-подвижни, очарователни и нѣжни. А надъ всичко това

се носятъ вълни отъ влага, която се пори отъ лекокрили чайки и други хвъркати стръвници.

Катерътъ потеглюва. Около менъ сж насѣдали десятки хора, които шумятъ и се смѣятъ. Тѣхнитѣ носии, цвѣтътъ на лицето имъ — всичко това съставлява едно красиво съединение на грѣшки и противорѣчия, които отъ себе правятъ оня хубавъ букетъ, що може да създаде само естеството и случая. Подъ мене, изъ подъ нѣкаква мушама, повдигатъ врѣва жени, която съ всѣка нова минута се усилва. Слѣдъ малко се чува тънъкъ смѣхъ, а подирѣ и пѣсень: нѣжна, тиха люлѣеща се — сжщо като вълнитѣ, надъ които катерътъ неусѣтно се плъзга— пълна съ страсть, грация и очарование...

„Фелекъ бана нелеръ еттинъ, аманъ, аманъ!"
или:

„Аманъ дерменджи,
Достумъ дерменджи,
Кара гьозлеръ
Сенинъ олсунъ" . . . и пр.

Това сж еманципирани ханъми, които отъ долния етажъ на катера славословятъ свободата и величаятъ разюзената любовь. По-нататъкъ нотитѣ на пѣсеньта се повишаватъ сжщо като чувствата и се шириятъ и се простиратъ въ полумрака, до като се слѣятъ съ звуцитѣ на нѣкой канонъ или дааре, долитащи отъ вжтрѣшностьта на морето.

Отивамъ до „Пиргитѣ" и съ сжщия катеръ се връщамъ.

Нощьта, топла и прозрачна, е вече обгърнала Солунъ. Въздушниятъ газь е запаленъ и матовата му свѣтлина облива улицитѣ и хората, които се тълпятъ изъ тѣхъ.

Сега животътъ почва изъ главнитѣ улици. Площадътъ на „Свободата", надъ който се още развѣватъ полуувѣхналитѣ гирлянди, е натъпканъ съ народъ.

Маситѣ прѣдъ кафенетата „Д' Англетеръ" и „Олимбосъ" тоже. Сѣдамъ при нѣкои познати. До насъ нѣкой софиянецъ, дошелъ тукъ да се порадва на свободата, шумно разправя на слушащитѣ го нѣкакви легенди. До него група офицери сж обкржжили нѣколцина четници. Това сж довчерашнитѣ врагове. Единъ честитъ случай сприятели тия хора. Сега пиятъ бира, кикотятъ се и разправятъ за миналото, когато се гонѣха изъ балканитѣ, готови да се разстрѣлятъ. Задъ тѣхъ мълчаливо сѣди нѣкой дервишъ, съ зеленъ кюнецоформенъ каукъ, а наоколо — нови и непознати лица, които ви гледатъ и се хилятъ.

Улицата все по се здрѣства. Тълпитѣ шедствуватъ. Ето една група еврейки, облечени въ формата на бабитѣ си; тѣ крѣскатъ високо и даватъ пжть на тълпата босоноги матрози,

които отиватъ изъ варкитѣ и корабитѣ. Слѣдъ това минава нѣкакво шедствие съ музика и знамена. Насѣдалитѣ ставатъ на крака, ржкоплѣщятъ и силно крѣскатъ: „Яшасънъ хуриетъ"! Шедствието отминава къмъ „Беязъ-Куле", а тѣснината па площада се запълня отъ нѣкоя разкошна карета, въ която сѣдатъ 3 — 4 ханжми. Прѣзъ небрѣжно метнатитѣ яшмаци се виждатъ блаженнитѣ лица съ чернитѣ очи и правитѣ нослета. Това сж женитѣ на некой турски паша, които правятъ вечерната си разходка. Набраното прѣзъ деньтъ, трѣбва да се излѣе — видѣното на улицата, трѣбва да се приповтори въ харема . . .

Нощьта е напрѣднала. Ставамъ отъ масата и се чудя гдѣ да идя. Въ градината при „Беязъ-куле" има арабска музика, а сигурно ще се държатъ и рѣчи. Въ градския театъръ има прѣдставление. Турската национална драма — кукли съ душа — ежевечерно се разиграва *Хаджи-Айвасъ* и *Карагьозъ* ще се помиряватъ. Тамъ, или тамъ? Върви безцѣлно. Случая не е слѣпъ. Цѣлиятъ Солунъ е театъръ . . .

А като вървишъ, ще видишъ много нови нѣща: тамъ албански водитель, прокуденъ отъ отечеството си до скоро, облеченъ въ своята национална носия; на маситѣ прѣдъ нѣкое кафене насѣдали сръбски четници и войводи, въ одеянеито на лейбгвардейския на негово сръбско величество полкъ, а изъ улицата се разтакатъ гръцкитѣ евзони, облечени като древни пирати и слѣдвани отъ тълпа любопитни дѣчурлига. Фустанелитѣ имъ сж малко жълти и прокжсани — слѣдствие на дългата упорита борба противъ тиранията... все едно слѣдствие...

7 августъ.

Завръщамъ се въ стаята си отъ улицата, дѣто бѣхъ зритель на едни дивни сцени на излишенъ патриотизъмъ и на едно небивало народно вълнение. И вмѣсто да се възползувамъ за отмората си отъ късната нощь и отъ приятната морска прохлада, която на облаци нахлува прѣзъ отворения прозорецъ въ стаята ми, сѣдамъ да ти прѣдамъ, о Златане, прѣснитѣ си впечатления отъ моментитѣ, въ които Солунъ наново слѣдъ 11 юли се развълнува — една жива френезия, едно всеобщо бушуване, на които — това още ми е чудно — бѣхъ мълчаливъ свидѣтель.

Солунъ, както вече знаешъ, има радостьта да носи еврейска физиономия, подъ която искустно се прикриватъ лъжата, спекулацията и дързоститѣ. Но колко, обаче, тая еврейска дързость е силна тукъ, тоя часъ саминъ почувствувахъ.

Между едно голѣмо множество, насѣдало по маситѣ на площада на „Свободата", бѣхме се изгубили и ние — нѣколцина съотечественици, нѣкои отъ които оправяха политиката, а други съзерцаваха хубоститѣ на Солунъ. Низъ тѣсния отворъ на площада неспирно се търкаляха каляски, които носѣха къмъ градинитѣ около „Беязъ-Куле" охолнитѣ солунчани. Групи, коя отъ коя по-пъстри и блажени, като въ кинемотографъ се нижеха прѣдъ очитѣ ни. Красиви чужденки, усмихнати широко и сластно, съ кжси рокли и леки наметала, които се развѣваха надъ начинающата имъ гръдна голота; чернооки каджни, съ открити лица и погледи, сияющи отъ радость и чистота; младежи съ засукани мустачки, съ вирнати назадъ червени фесове и съ източна шикозность въ хода и движенията — всичко това се нижеше прѣдъ насъ, губѣше се, потъваше, за да се замѣсти съ други видѣния, по интересни, по-свѣтли и по-живи. Подъ насъ морскитѣ вълни разбиваха гребенитѣ си въ пристанищния брѣгъ и, обърнати на бѣла пѣна, се разливаха надъ тъмнитѣ води. Далечъ задъ сивия морски просторъ огнената маса на слънцето загиваше въ воднитѣ синини, а по-отблизо до слуха ни достигаха лекитѣ мелодии на арабската музика, приспиващи душата и пълни съ вълнение, божествена слась и опиянение.

Щѣхъ да стоя дълго, увлеченъ въ тия прѣлести, ако настаналото смущение между множеството ме не бѣше извадило отъ съзерцанието. Отъ приморския булевардъ достигаха тжпи и проядени викове, пълни съ тържество, които се люлѣеха отъ вечерния вѣтрецъ. Слѣдъ тѣхъ други, по-буйни възклицания, примѣсени съ смѣхъ, достигаха до насъ и пакъ се изгубваха въ пространството. Часть отъ публиката, която бѣше насѣдала по маситѣ, бързо отърча по направление на виковетѣ. Сторихъ сжщото и азъ. Слѣдъ нѣколко минути едно безбройно еврейско множество прѣсѣче площада и изпълни кафенето „Олимбосъ Паласъ". Влѣзнахъ вжтрѣ и азъ. Широката зала на това кафене се изпълни отъ едно дрипаво множество, което се вълнуваше, което крѣщеше и не се разбираше. Друга една тълпа, по-многочислена отъ тая въ залата, която бѣше задръстила приморския площадъ, сжщо ревѣше и се бунтуваше. Въ дъното на кафенето, надъ тезгяха, се бѣше покачилъ единъ младъ момъкъ, който правѣше усилени жестове съ ржцѣ и се мжчеше да говори. Ала никой го не слушаше. Въ кафенето всѣкой бѣше ораторъ. Тукъ всѣкой говореше на най-близския до него.

Еврейската врѣва бѣше невъзможна. Картинитѣ, които виждахъ, бѣха и трогателни, и хумористични и плачевни ; бѣха по-вече стъ оригинални и рѣдки. И да разбирахъ еврейския езикъ, пакъ не бихъ могълъ да узная цѣлта на това еврейско движение ; защото то не приличаше нито на манифестация, нито на митингъ.

Прибѣгнахъ до помощьта на единъ турчинъ :

— Защо е тая гюрултия ? — запитахъ.

— О — о ! ... Еврейски изборъ е това !

— Изборъ ли ? че тъй ли се произвеждатъ изборитѣ тукъ ?

— Слѣдъ хуриета, евреитѣ тукъ се раздѣлиха на двѣ групи — двѣ политически партии : националисти и социалисти. Послѣднитѣ, дошли отъ чужбина по слѣдитѣ на свободата, впиха се въ месата на тукашнитѣ си сънародници и пожелаха да ги *модернизиратъ*. Но солунскитѣ евреи сж консерватори. Тѣ погледнаха подозрително на социалиститѣ и ги афронтираха. Наближаватъ изборитѣ. Социалиститѣ иматъ свой кандидатъ за народенъ прѣдставитель и националиститѣ свой — младия адвокатъ *Карасо*. Подшушналъ нѣкой на националиститѣ, че социалистическиятъ кандидатъ ще се подържа и отъ младотурцитѣ. Това обстоятелство оскърбило националиститѣ. Сега послѣднитѣ се събраха да опрѣдѣлятъ прѣждеврѣменно своя депутатъ за бждащата наша камара.

До като турчина ми разправяше това, младия ораторъ продължаваше да се дере отъ тезгяха. По едно врѣме усилията му успѣха. Той въдвори необходимия редъ. Сега рѣчьта му потече гладко и ясно, но не продължи дълго. Когато извика хилядократно повтореното : „Яшасънъ Карасо“ !, единъ другъ момъкъ приближи до тезгяха, хвана за палтото оратора и го смъкна долу. Сетнѣ жилаво скокна на мѣстото му и почна да се дере. Когато се вършеше тая сцена, въ залата се повдигна адски ревъ. Обаче, всѣкой стоеше на мѣстото си. Новиятъ ораторъ, види се, ругаеше Карасо, защото неговитѣ думи не отиваха по-далечъ отъ устата му. И когато завърши съ противенъ на първия възгласъ : „Долу Карасо !“ нѣколко чифта здрави ржцѣ го хванаха и като топка го изхвърлиха изъ кафенето. На трибуната сега настжпи безредица. Всѣкой се качваше на нея, мжчеше се да говори, но никой го не слушаше. Кафенето ехтѣше отъ викове : „Да живѣе Карасо“ ! „Долу Карасо !“

Нѣкой извика :

— Вървете вънъ !

И еврейската тълпа съ диви викове и закани опразди кафенето и задръсти площада „На свободата“. Тукъ имаше 10,000-на навалица. Маси, столове — всичко отиде подъ крака-

та на демонстрантитѣ. Прозорцитѣ и балконитѣ на околнитѣ кѫщи тоже бѣха почернѣли отъ народъ. Въ вечерния сумракъ се носѣха крѣсъци, дѣтски плачъ и писъцитѣ на нѣкоя натисната въ тълпата жена.

Тълпата се прѣдвождаше отъ сѫщия оня младежь, който пръвъ възпѣ славата на Карасо въ кафенето. Сега дрѣхитѣ му бѣха разкѫсани, лицето му окървавено; личеше си, че бѣше прѣтърпѣлъ физически насилия. Тоя момъкъ се покачи на раменѣтѣ на двама свои сънародници и съ неравни викове и ржкомахания обясняваше на вълнующата се маса, колко много е великъ Карасо, колко много добродѣтели ще стори на народа, ако послѣдниятъ го избере за депутатъ.

— Карасо — викаше ораторътъ — е лѫчъ на утрѣнното слънце, който разлива пурпура си въ зората. Карасо е капка бисерна роса, залепена на вѣтвитѣ на нара. Карасо е звѣзда, която води моряка изъ тъмнитѣ нощи всрѣдъ вълнитѣ на безкрайното море. Карасо е божествена прѣлесть, лѫчисто сияние, което огрѣва надъ отечеството и народа ни, за да възроди и създаде славата му. Изберете Карасо! . . .

Какъ трѣщи подпаленъ барутенъ погребъ, тъй и настроената отъ тая патетична рѣчь тълпа избликна въ трѣскави крѣсъци и ржкоплѣскания. Площада трѣпереше. Безчисленото множество, по-вечето работници и пристанищни хамали, нечисти, съ небръснати лица, съ кирливи разкѫсани дрехи, издаваше едногласенъ продължителенъ кликъ:

— Браво Карасо! Да живѣешъ Карасо! . . .

Тълпата бѣше въ апогея на вълнението си. Карасо тържествуваше . . . Но злобата не бѣше избѣгала; тя дебнѣше, очакваше. Трѣбваше каль за чистотата. Трѣбваше масло за огъня. Въ тоя моментъ изъ вѫтрѣшностьта на кафенето „Олимбосъ“ нѣколцина социалисти, застанали по маситѣ, нададоха трѣвожни викове. Тѣ казваха на изненаданата тълпа:

— Не слушайте подкупенитѣ оратори. Тѣ не казватъ истината . . . Карасо е подлецъ, Карасо е куче! . . .

Настѫпи вцѣпенение. Сетнѣ се повдигна глухъ ропотъ и единъ дрезгавъ гласъ, въздигнатъ изъ срѣдата на тълпата, повѣляваше:

— Братя, какво чакате още! Дръжте кучетата . . .

Тъмната маса се залюлѣ и тичешкомъ нахлу въ кафенето. Въ мигъ вратитѣ и прозорцитѣ му бѣха прѣвърнати на кѫсове. А подирѣ: невъзможни писъци, хвърчене на маси и столове надъ улицата, сърдцераздирателни охкания, плачъ, чевръсти псувни . . .

Карасо бѣше доволенъ . . .

Когато небивалото това изстѫпление се извършваше, изъ околнитѣ улици се мѣркаха нѣколцина полицейски пристави и стражари, но тѣ нито даваха видъ, че сѫ дошли да разтърваватъ.

Приближихъ едного отъ приставитѣ и го запитахъ:

— Ефендимъ, защо не ги разтървете? Тѣ ще се избиятъ...

— О. о! . . Тѣ не се биятъ! Вдигатъ *шашарма*, но не се биятъ, налитатъ, но не се удрятъ . . .

— Но ваша длъжность е да ги помирите.

— Олмазъ, яху. Ние не смѣемъ да се намѣсимъ въ изборнитѣ работи. Сега е хуриетъ. Ще кажатъ, че имъ разваляме митинга.

Сетнѣ, като ме изгледа по-интересно, продължи:

— Вие какъвъ сте?

— Българинъ.

— Ха, приятно ми е . . .

И като се усмихна, запита:

— У васъ при такива случаи полицията намѣсва ли се?

— О-о . . . У насъ!

Слѣдъ 10 минути кафенето бѣше празно. Само маситѣ, парчетата отъ разчупенитѣ стъкла, разкѫсани фесове и дрехи се търкаляха по пода му.

— Има ли убити и ранени? — запитахъ пристава.

— Казахъ ви. Евреитѣ не се биятъ: въ гюрултията тѣ сѫ силни — отвърна полицейския чиновникъ.

Слѣдъ половинъ часъ тия, които прѣди малко се биеха, се събраха на ново въ стройни редове, сега по-гѫсти и шумещи, и на чело съ музика тръгнаха да манифестиратъ изъ улицитѣ. И бѣха спокойни! Сѣкашъ нищо се не бѣше случило...

* * *

Ще отпѫтувамъ за Битоля. И понеже моя паспортъ е конфискуванъ отъ оня рушветчия на гарата, рѣшихъ днесъ да го подиря. За тая цѣль се упѫтихъ къмъ правителствения домъ.

Тукъ на всѣкѫдѣ това е еднообразно. Правителственитѣ учрѣждения сѫ събрани всички въ едно помѣщение, подъ името „хюкюматъ". Имашъ ли работа съ властьта, върви въ хюкюмата. Питай кого диришъ и ще ти кажатъ.

А ако знаешъ турски, ще можешъ да прочетешъ въ надписитѣ съ златни букви, поставени надъ всѣка врата, името и качеството на чиновника, който сѣди вѫтрѣ.

Солунскиятъ хюкюматъ е едно масивно здание, издигнато въ центъра на града. Тукъ сѫ канцелариитѣ и на валията, и на реформатора Хилми-паша. Въ подземието на хюкюмата — единъ

тъменъ лабиринтъ — се помѣщава полицията. На срѣща е прѣдварителния затворъ.

Отидохъ въ хюкюмата подиръ пладнѣ. Отъ опитъ зная, че турскитѣ чиновници сутрина сж въ особено недружелюбно настроение.

Минахъ широкитѣ каменни стълби и се намѣрихъ прѣдъ пушката на единъ часовой.

Поздравихъ го по турски и го запитахъ кждѣ е канцеларията на паспортния чиновникъ.

— Паспортъ... пасо...— смънка заптието.— Тукъ, ефендимъ нѣма такова нѣщо..

— Не може да бжде!—отвърнахъ му.— Кой издава „йолъ тескереси"?

— А — а... бизимъ башъ кятипъ.

И като взе подъ мишница пушката си, напусна своя постъ и много учтиво ме покани да го послѣдвамъ.

Минахме единъ дълъгъ коридоръ, сетнѣ възвихме на дѣсно и се спрѣхме прѣдъ една отворена врата.

Иште бурда — рече заптието.

— Тешекюръ едеримъ — отвърнахъ му и влѣзнахъ съ свалена шапка въ канцеларията на „башъ-кятипа".

Тая „канцелария" бѣше една тъмна, огромна и мухлясала стая, само съ единъ голъ прозорецъ, който гледаше въ широкия правителственъ дворъ. Стѣнитѣ ѝ бѣха окрасени съ множество табели, на които бѣха проточени дълги криви линии — нѣщо като иероглифи. Това бѣха необходимитѣ украшения на турскитѣ държавни учрѣждения — изречения отъ свещения коранъ. По пода бѣха кръстосани двѣ голѣми маси, надъ които, отрупани съ книжа, се бѣха навели нѣколко момчета. Въ дъното на стаята, до една горѣ-долу удобна писалищна маса, имаше едно плюшено канапе, въ което бѣше потънало тлъстото тѣло на единъ старецъ съ очила и гола глава. Той бѣше опрѣлъ до очитѣ си единъ еврейски вѣстникъ и унесено четѣше. Въ стаята имаше много просители, които безпокоеха писаритѣ отъ кръстосанитѣ маси.

Съобразихъ, че „башъ кятипътъ" е оня тлъсть старецъ и отидохъ при него.

— Извинете, г не, ще ви пообезпокоя — рекохъ.

Старецътъ остави на масата вѣстника и ме изгледа негодующъ изъ подъ очилата си. Сетнѣ погледна шапката, която държехъ въ ржцѣтѣ си и отмахъ даде веселостъ на лицето си.

— Моля, моля! — промънка — заповѣдайте.

— Една малка молба — започнахъ, — Прѣди нѣколко деня отъ тукашната гара ми биде взетъ паспорта... Та като така...

„Башъ-кятипътъ" ме прѣкжсна:

— Паспорта на българския журналистъ! — отвърна.

— Нима ви е извѣстно за това?

— О, да! Полицейскиятъ приставъ получи мъмрене. Той се извинява, че не ви познавалъ, че не прочелъ по-рано името ви.

Менѣ ме наду смѣхъ.

— А ако бѣше го прочелъ, г-не?

— Щѣше да узнае кой сте и нѣмаше да направи тая магария.

— Странно, наистина...

— Всички сме магарета, ефендимъ — състрадателно брътвѣше старецътъ. — Държавата ни такава... Ехъ, иш-Аллахъ надѣваме се да я оправимъ сега.

И като се обърна къмъ най-стария отъ писаритѣ, които седѣха на голѣмата маса, извика:

— Ей, Юмеръ! Донеси паспорта на М-г Pierre.

Юмеръ стана отъ масата и мъгновено дойде при мене.

— Извинете, ето ви паспорта. Ние щехме да ви го донесемъ въ хотела, но не знаехме кждѣ сте.

— Не искахме да ви безпокоимъ, ефендимъ — поправи го „башъ-кятипътъ“,

Любезноститѣ на тоя паспортенъ чиновникъ нѣмаха край. Той ме почерпи съ цигара, пожела да ме черпи и съ кафе и ме изпроводи до входната врата, когато тръгнахъ да си отивамъ.

— Моля ви — повтори на прощаване той — не хващайте за кусуръ на комисаря. Получи голѣмо мъмрене за прѣстжплението.

Излѣзнахъ крайно учуденъ и развеселенъ изъ правителствения домъ.

9 августъ.

Стана едно ново, небивало тържество.

Многоочакванитѣ гости отъ Смирна, които носѣха радоститѣ на смирненци отъ новата политическа ера и безчисленитѣ поздрави къмъ Енверъ бея и Ниязи-ефенди, при едно всегражданско упоение, което достигаше до припадъци, пристигнаха честито.

Параходитѣ, носѣщи гоститѣ, пристигнаха рано сутриньта. И въ сжбота! Прѣзъ праздничния солунски день.

Надъ хубавото южно небе слънцето бѣше почнало да се възкачва, когато гражданитѣ на групи заизпълняха пристани-

щето и улицитѣ около него. Къмъ 7 часа сутриньта тукъ всичко бѣше прѣпълнено съ народъ. Свободното движение изъ улицитѣ бѣше почти невъзможно. Балконитѣ, прозорцитѣ и даже покривитѣ на масивнитѣ солунски сгради бѣха почернѣли отъ народъ. Тѣснотата на улицитѣ най-хубаво личеше сега. Сѣкашъ хората се душеха въ тѣхъ. Между безчисленото множество двукольори, бандери, гирлянди и други цвѣтни украшения, надничаха красивитѣ глави на солунчанки.

Подаваха се остритѣ нослета на ханъмкитѣ, които прѣдстоящето тържество бѣше освободило отъ скромностьта имъ. Трѣбваше да се кача на единъ балконъ, за да видя каква дивна картина прѣдставляваше множеството. Какъвъ народъ! Едно невъзможно съчетание на цвѣтове, форми, раси и отношения! Видѣхъ въ тая колебающа се тълпа прѣдставители почти на всички народи: и тлъстобърнестия сомалиланецъ, съ широкитѣ калеври, и анадолския арапъ, съ полуголитѣ си, сѣкашъ полѣни съ зифтъ меса, и сириеца, и очарователнитѣ левантинки, съ чернитѣ като воденски череши очи, и мистичния дервишъ, съ своя подобень на кюнецъ зеленъ каукъ, и изтънчения цариградданинъ и традиционното кепе на чистосърдечния македонецъ.

Къмъ 7 и половина часа пристанищната площь прие солунския официаленъ съвѣтъ: едно безконечно еднообразно множество спокойно като свинксъ, невъзмутимо и мълчаливо. Чернитѣ фракове макаръ и да не хармониратъ по цвѣтъ на фесоветѣ, все пакъ правятъ една хладна гледка: суха пожъната нива, съ неизброими стръкчета макъ и червенъ пукалъ по нея. На пристанището бѣше построена и една почетна рота, която щѣше да поздрави гоститѣ — единъ хубавъ източенъ обичай, който у насъ се спазва само при срѣщитѣ на величествата... А задъ войнишкия редъ се люлѣеше едно необозримо множество, което неспирно се дерѣше.

Двѣтѣ военни музики вече извиваха своитѣ мелодии, когато на морския небосклонъ се пададоха параходитѣ, носещи гоститѣ и посрѣщачитѣ. На 8 ч. смирненския параходъ пусна котва въ солунското пристанище. Гърмовити възклицания, съ трѣскави ржкоплѣскания, хиляди слѣни викове: „Яшасънъ ватанъ“, „Яшасънъ хуриетъ“, разкжсаха топлия въздухъ и се разлѣха надъ спящитѣ морски вълни. Военната музика съ вълнение почна единъ маршъ, който шумно се поде отъ народа. И при единъ невѣроятенъ, оглушителенъ ревъ, който, врочемъ, не попрѣчи на порядъка, гоститѣ единъ слѣдъ другъ напуснаха парахода и се примѣсиха между посрѣщачитѣ на разкрасения съ безчислено множество знамена кей. Тукъ, подъ нови викове: „Яшасънъ мусафирлеръ“, стана взаимно прѣдставление. Градскиятъ кметъ, Адилъ бей, прѣдстави на гоститѣ героитѣ на

деня: Енверъ и Ниязи, а единъ смирненски улема — направи сѫщото съ своитѣ съграждани.

Слѣдъ тая формалность, гоститѣ бидоха поканени да заематъ мѣста на приготвенитѣ отъ кметството файтони и между два реда отъ недогледно множество се отправиха за кметството. Когато шествието навлѣзе въ площада на „свободата", движението на ного бѣше опасно. Тукъ се държаха двѣ рѣчи: едната отъ Адилъ-бей и другата отъ смирненския улема. Рѣчитѣ, пълни съ сърдечность и благостъ, се посрѣщаха и изпроваждаха съ небивало въодушевление. Тукъ ржкоплѣскаха всички, а особено ханъмитѣ, които се бѣха разбъркали изъ множеството, безъ да искатъ да знаятъ за неумолимитѣ постановления на религията.

Подъ буйнитѣ звуци на марсейлезата и турския „хуриетъ маршъ" шествието петегли изъ улицата и се отправи къмъ беледието. Кортежътъ се движеше медлено.

Изъ кѫщнитѣ балкони и прозорци въ файтонитѣ се хвърляха съ шъпи шекери — символъ на благость — искустно сшити двукольорни ленти и едни възхитителни китки, които носѣха мириса на олеандра, на южната свѣжесть и на нѣжнитѣ пръстчета, които сѫ ги китили. Съ всичко това и гости и файтони бѣха отрупани. И падаха отъ всѣкѫдѣ и надъ всичко . . .

Чакъ на 9 часа гоститѣ можаха да достигнатъ беледието. Тъй уморително и любопитно бѣше това пѫтешествие!

Само този, който е ималъ случая да присѫтствува на подобни срѣщи въ Турция, може да си прѣдстави съ какви непритворени любезности, съ какви „теманета" и съ каква източна хубость сѫ придружени тѣ! Въ тия любезности има нѣщо мистично, нѣщо, което говори за хубави нрави и за далечината на отлетѣлитѣ вѣкове.

Слѣдъ като освободиха файтонитѣ, гоститѣ бидоха въведени въ кабинета на кмета. И по обичая, на всички бидоха поднесени ароматични цигари, шербетъ и шекеръ. По извитата стълба на беледието бѣха наредени служащитѣ при послѣдното, на които длъжностьта бѣше да правятъ нископоклонни теманета: повдигане пръститѣ на дѣсната ржка до брадата, послѣ до челото и една ниска митания. Шербетъ се даде и на улицата, която все още шумѣше и се вълнуваше.

Подиръ почерпката почнаха рѣчитѣ. Какви хубави слова! Каква сладость въ израза! Въ тия рѣчи нѣмаше моменти на афектация, нѣмаше смѣли жестикулации, нѣмаше крѣсъкъ; тѣ сѣкашъ бѣха излѣти отъ бронзъ, но за това пъкъ бѣха топли, сърдечни и пълни съ значение.

Едвамъ къмъ 11 часа гоститѣ напуснаха кметството, отъ кѫдѣто бидоха заведени въ приготвенитѣ имъ квартири изъ

хотелитѣ. Къмъ пладнѣ смирненци се отдадоха на покой, ала солунчани не млъкнаха. Все съ сжщата страсть изъ улицитѣ се носѣха ржкоплѣскания и викове, които славословѣха свободата и градущето щастие.

Тая вечерь пристигна специалния тренъ отъ Бѣлградъ, който избълва нѣколко десятки фраконосци и цилиндраши. Между гоститѣ, сърби, познахъ нѣколцина журналисти, полковника Машинъ и единъ инженеръ отъ бѣлградското министерство на общественитѣ сгради. Тия хора, съзнаващи, че нѣматъ нищо свое въ Солунъ, бѣха дошли съ великденскитѣ си дрехи. Само съ цилиндритѣ си бѣха внушителни. Градскиятъ кметъ бѣше направилъ всичко за по-блѣскавото посрѣщане на гоститѣ Гърцитѣ сега взеха мюждето. Освѣнъ гдѣто сами ритаха и ревѣха изъ улицитѣ, но бѣха наели и клакьори, на които се плащаше да викатъ: „Яшасънъ сръбларъ!"

Евреитѣ, далечъ отъ нащитѣ ежби, посрѣщнаха както подобава гоститѣ. Но струва ми се, тѣ посрѣщнаха не сърби, а българи (не ли се отложи проектирания увеселителенъ тренъ отъ София), защото мнозина отъ тѣхъ чувахъ да викатъ:

— „Браво булгари!", „Да живѣятъ булгаритѣ!". А единъ мой познатъ търговецъ, евреинъ, ме запита:

— Мнозина ли вашенци дойдоха отъ София?

Въ Солунъ неразбория царува.

До като Солунъ посрѣщаше, българитѣ се бѣха събрали въ двора на дѣвическата гимназия, кждѣто се даваше угощение въ честь на Хр. Матова. И до късно прѣзъ нощьта подъ рошавата лозница се извиваха леки патриотични пѣсни и напѣви.

Битоля, 12 августъ 1908 г.

Въ Солунъ, Златане, цивилизацията е направила и друго зло: отворила е шантани. Като че ли малко бѣха мѣстнитѣ проститутки, които населяватъ почти цѣлъ кварталъ, та трѣбваше да надойдатъ тукъ чужденки, за да култивиратъ най-финия европейски развратъ. Бѣше тя! Патриархалното благонравие на турцитѣ се олющи. За „любителитѣ на кефа" се отвориха и други салони, които нищо общо нѣматъ съ полутъмнитѣ кафенета, кждѣто до скоро се слушаха крѣсъцитѣ на „Хаджи Айвасъ" и „Карагьозъ", а за блуднитѣ чада на Европ — една нова врата, която бълва злато и милувки. Една врата се отвори: вратата на свободата и свѣенравието, но тая врата

невидимо притвори друга една: нравственостьта на миналото. Доскоро пжтьтъ на европейскитѣ шантези почти бѣше заграденъ за „хубавия изтокъ". Конституцията дойде и го отвори. Опасна е свободата, когато посѣщава неподготвени хора. По нейнитѣ слѣди градятъ безчислено множество пороци, които обезобразяватъ и вонятъ . . .

Пжтьтъ на ефтината проституция прилича на морско течение. Той е цифра. До сега почваше отъ Парижъ, минаваше Виена, ощастливяваше Букурещъ и Бѣлградъ и спираше въ „Нова Америка" въ София; сега се протегна до Скопие и Солунъ. Когато едната ржка се отвърже, другата сама по себе си е свободна.

Та, казвамъ ти, че и тукъ вече има *вариетета*, малко не пълни, но все неподобяващи. И ако послѣднята вечерь отъ прѣбиването ми въ Солунъ не мина безъ единъ комиченъ инцидентъ, нѣмаше да пиша за всичко това, инакъ дъвкано, гълтано и пакъ прѣдъвквано.

Една група българи, между които бѣха С. Р-евъ, Д. А., солунскиятъ търговецъ М. Л. и двѣ дами, роднини на едного отъ компанията, слѣдъ като се любувахме до късно на обкржжающата хубость въ приморската градина, отбихме се да пиемъ кафе въ вариетето „Алхамбра", кждѣто *Хуго Учелини* показваше своитѣ магарии. Съ мжка намѣрихме мѣсто въ широката градина. Едно голѣмо множество евреи, гърци и турци я бѣше изпълнило и широко се смѣеше на изобрѣтенията на популярния въ София артистъ. Донесоха ни скоро кафето и запушихме цигаритѣ си. Обаче, почувствувахъ, че нѣщо лошо ще стане. Нашата маса бѣше обкржжена отъ една полупияна компания отъ гръцки младежи, които прѣдизвикваха публиката. Особено единъ отъ тѣхь, очилатъ момъкъ, бѣше крайно арогантенъ. Въ своята забрава той отиде до тамъ: извъртѣ се съ гърба къмъ сцената, сѣдна лице срѣщу лице съ една отъ дамитѣ на нашата маса и почна да си сучи сладострастно мустацитѣ.

Клетиятъ съпругъ на госпожата, наплашенъ солунчанецъ, гледаше тая сцена и се потѣше. Другата дама се въртѣше неспокойно на мѣстото си и прѣдлагаше да си вървимъ. Обаче, *Д. А.* бѣше на съвсѣмъ друго мнѣние. Когато забѣлѣза неприятностьта, той се извърна назадъ. Сетнѣ поблѣднѣ, подирѣ позеленѣ и почна да трѣпери. Въ единъ мигъ, по кратъкъ отъ мълнията, той стана на крака и като тигъръ се хвърли надъ прѣдизвикателя.

Настана писъкъ и смущение. Музиката млъкна. Учелини прѣкжсна прѣдставлението си и въ градината се чуваха само едни юначни слова, по силни отъ рева на вълнитѣ.

— Мръсникъ н'еденъ! — викаше *Д. А.*, като душеше

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА София

смаяния грькъ. — Азъ ще те науча тебе . . . куче проклето ... ти съ кого имашъ работа. Азъ ще ти покажа, какво е българинътъ и какво е свободата, звѣръ нъеденъ!

Тоя мощенъ гласъ, не чутъ до сега въ тая градина, на която и съдържателя бѣше грькъ, направи силенъ ефектъ. Между публиката ни узнаха, че сме българи и че Д. А. справедливо се възмущаваше. Но никой не ставаще отъ мѣстото си. Тълпата изтръпна.

Д. А. бѣшъ легналъ надъ жертвата си и продължаваше да я души. Първо се съвзеха нѣколцина офицери, които почнаха да увѣщаватъ на разваленъ български езикъ А-ва да се укроти. А слѣдъ тѣхъ една гръцка тълпа обиколи нашия другарь и почна да го заплашва. Д. А. повдигна глава, погледна обиколилитѣ го и съ гласъ, въ който трептѣше страшна нота, извика:

— Извадете револверитѣ, бре! Я да научимъ тия гарги на приличие . . .

И блѣсна въ ржката му дулото на единъ джобенъ револверъ Не стана нужда отъ стрѣляне. Щомъ като чуха думата револверъ, храбритѣ гърци взеха въ ржцѣ фесоветѣ си и търтиха на бѣгъ. Прѣдизвикателтъ, възползувалъ се отъ суматохата, незабѣлѣзано послѣдва другаритѣ си.

Д. А. тържествуваше. Болшинството отъ публиката ржкоплѣскаше и викаше: „ Яшасънъ булгарларъ!" Блѣстящи. ятъ А. се упои отъ дружелюбната манифестация. Той се озърна наоколо, но не видѣ неприятеля.

— Дръжте ги, бре! — рече.

И търти слѣдъ тѣхъ.

Сега приморскиятъ булевардъ се обърна на вариете. Юначнитѣ гърци бѣгаха прѣзъ глава, Д. А. разярено ги гонѣше, а ние и една друга тълпа тичахме слѣдъ него да го заловимъ и укротимъ. Тукъ, обаче, настанаха високохумористични сцени. Когато А. настигнеше нѣкого отъ бѣгащитѣ, тоя отиваше на лѣво и се хвъргаше отъ кея въ морето. А. тичеше по другъ, но пакъ ставаше сжщото, до като не остана кого да гони. И като сжщински побѣдитель, съ силни жестикулации, гологлавъ и червенъ, той се повърна въ вариетето и зае мѣстото си подъ гръмъ отъ ликувания и аплодисменти:

— По-добрѣ, по-добрѣ! — викаше той. — Вмѣсто азъ да ги издавя, сами направиха това. Мóре като жаби! . .

— Съвсѣмъ не, ефендимъ! — рече единъ офицеринъ — тѣ не сж се издавали.

— А?

— Изпокриха се изъ стълбитѣ на кея . . . Юнаци хора! . .

И се изсмѣхме всички. Сетнѣ прѣдставлението почна, двама полицейски пристави дойдоха на масата ни да ни черпятъ, а келнерътъ, свирѣпъ гръкъ, почна да ни говори на български . . .

Гатанки, любезни мой!

А на другия день напуснахъ Солунъ. Напуснахъ го неохотно. Въ тоя градъ на хубоститѣ видѣхъ най-чудноватитѣ гледки — една верига отъ наслади, които ме караха да се забравямъ. И когато тренътъ полетѣ по плодородното Тесалийско поле, носящъ ме къмъ Битоля, все още не можехъ да откжсна погледа си отъ зжбеститѣ стѣни на Солунъ. Струваше ми се, че задъ тѣхъ бѣхъ оставилъ нѣкакви съкровища и въодушевлението си, което нигдѣ вече нѣма да намѣря.

Въ първокласното купе на трена бѣхме петима: Д. А., който слѣдъ 21 годишно изгнание отиваше да види родния си градъ Прилѣпъ, единъ дипломатъ, войводата П., мойта милость и единъ чужденецъ чиновникъ. Въ съсѣдното до нашето купе се бѣше настанилъ, придружень отъ група офицери, Ниязи-ефенди, който тоже пжтуваше за Битоля.

По линията Солунъ Битоля се пжтува най-неудобно. Нашето купе приличаше на хамбаръ. А тренътъ лазеше надъ равното поле. Едно разтояние отъ 100 и нѣколко километра се взима отъ тия желѣзници за цѣль день! Тая компания е автокефална. Отъ нея по-висока инстанция нѣма, или има, но тя е много висока. Богъ вече не се достига. И върши каквото си иска. Хубавата битолска провинция се смѣта отъ нея за китайска територия. И е права. И турцитѣ трѣператъ отъ послѣдния спирачъ по тая ж-пжтна линия . . .

Слѣдъ двучасово пжтуване тренътъ мина вардарската долина и навлѣзе въ благодатното Караферийско поле. На длъжъ и ширъ прѣдъ очитѣ ми се ширѣше безкрайната весела равнина, граничаща отъ всѣкждѣ съ високитѣ ржбове на планинитѣ. По полето се люлѣеха пространни нивя, посѣяни съ кукурузъ. Тоя кукурузъ е втори прѣзъ годината. Това поле е прочуто по своята плодовитость. Божията благодатъ се е щедро излѣла надъ него. Тукъ по два пжти прѣзъ годината се жъне. Цѣлата мѣстность и зимѣ е изпъстрена съ цвѣтя. Караферийскитѣ лозя се славятъ. На станцията Караферия купихъ грозде, което е пословично по своята едрина, сочность, сладость и ароматъ. И взехъ една ока за 25 стотинки!

На всѣкждѣ, отъ гдѣто минахме, свободния народъ ликуваше. Жел.-пжтнитѣ станции бѣха задръстени отъ народъ, който посрѣщаше съ викове, гърмежи и пѣсни трена. Усѣтихъ азъ, че това тържество бѣше въ честь на Ниязи-ефенди, защото той на всѣка станция слизаше отъ купето си и поздравляваше на-

рода. Види се и тукъ си служеха съ телеграфически заповѣди...

На пладнѣ бѣхме на воденската станция, която отстои на единъ километъръ отъ града.

За красотата на гр. Воденъ бѣхъ слушалъ да се приказва много. Въ плѣнителни краски го рисуваше въображението ми. И бѣзъ да го бѣхъ видѣлъ, азъ си го прѣдставлявахъ като лжчъ, който спуска сиянието си отъ утринното майско небе. За Воденъ си бѣхъ съставилъ измислици, въ които не вѣрвахъ, но отъ които се възхищавахъ. И трѣбваше съ очитѣ си да видя тоя блаженъ кжсъ земя, падналъ отъ рая, за да се увѣря колко точни очъртания е правило въображението ми и колко много сж скромни воденчани, когато хвалятъ своя градъ!

Воденъ е кацналъ на една възвишена плоскость, изложена на юго-изтокъ, отъ която като на длань се виждатъ безкрайнитѣ тесалийски поля. Подъ него и надъ него се ширятъ пространни градини, които уподобявамъ на априлска китка отъ аргованъ, рози, зимбилъ и ранъ босилекъ. Нѣколкото водопада, които излагаха бѣлината си на слънцето, изливаха водитѣ си изъ стръмнинитѣ и поеха плодороднитѣ градини. До като стоехме на станцията, мислѣхъ, че бѣхъ попадналъ въ нѣкой дамски будуаръ: упоителенъ миризъ отъ чудни аромити лъхаше отъ къмъ града. Пжтници тукъ ми казаха, че въ Воденъ сливитѣ цъфвали прѣзъ януари, а къмъ 20 декември госпожицитѣ кичили гърдитѣ си съ кокиче и минзухаръ... Въ околностьта бѣше увѣхнало и жълто, тукъ ми се струваше, че е пролѣть. Плоднитѣ градини въ Воденъ даватъ най-рѣдкитѣ плодове. Тукъ прѣзъ августъ и септември човѣкъ може да яде най-хубавитѣ калинки и смокини. До май гроздето се пази сочно. Смокинитѣ, откжснати отъ дървото, се продаватъ 10 пари ока, калинкитѣ — сжщо. Блаженъ градъ!

Въ Воденъ има и гъркомани. Българитѣ тукъ сж най-събудени, патриоти и ученолюбиви. Първото ученолюбиво дружество слѣдъ обявяването на конституцията се основа въ Воденъ. Дружеството „Младежь“ въ скоро врѣме сдоби симпатиитѣ на цѣлата македонска интелигенция. Инициативата за издаването на народното дѣтско списание „Македонска Звѣзда“ е взета първоначално отъ него.

Воденската станция бѣше натъпкана съ народъ, който бѣше дошълъ да пострѣщне войводата П. Още прѣди тренътъ да спрѣ, тоя народъ оглушаваше околностьта съ виковетѣ: „Да живѣе свободата“, да живѣятъ народнитѣ герои“.

Отъ Воденъ нататъкъ тренътъ се извива всрѣдъ една гиздава мѣстность, пълзи подъ тунели, виси надъ мостове, а понататъкъ се спуска къмъ величественото Островско езеро.

Трѣбва да се види това езеро, за да се измѣри неговата хубость. Тренътъ цѣлъ часъ се извива надъ дѣсния му брѣгъ: ту се наклоняваше надъ дълбинитѣ му, ту оглеждаше черното си въ кристалнитѣ му води, които, леко кѫдрещи се при покоя, даваха на повърхностьта му една нержкотворна мозайка. Всички пѫтници бѣха увиснали надъ прозорцитѣ и се любуваха на очарователната картина, която се протягаше около.

Островското езеро има форма на дѫга. Водата му е прѣсна, матово-прозрачна и изолирана. Въ това езеро нито се втича, нито изтича рѣка. То е прѣбогато съ риба. Ала изглежда, че околното население малко се занимава съ риболовство. Прѣзъ цѣлото пѫтешествие по брѣга му азъ се мѫчехъ да открия нѣгдѣ нѣкоя лодка, но усилията ми отидоха всуе: навредъ еднообразие, притиснато отъ криви, монотонни очъртания. Вѣковниятъ покой на езерото рѣдко се нарушава отъ шума на грѣбцитѣ.

Една невидима опастность застрашава далечното сѫществуване на това водно огледало: съ всѣка нова година водитѣ му намаляватъ. И ако така върви и за напрѣдъ, слѣдъ нѣколко десятки години островчани ще се любуватъ на очарованието му само по старитѣ карти.

При самиятъ изходъ изъ островската клисура, кацнало на една посърнала полянка до езерото, се пържеше на слънчевия пекъ извѣстното по своята трагичность село Пѫтеле. Понеже бѣ праздникъ, селянитѣ, мѫже и жени, се бѣхе наредили до желѣзния пѫть и очакваха минаването на трена. Послѣдниятъ биде посрѣщнатъ съ бурни викове и ржкоплѣскания. Една неизказана радость личеше по измѫченитѣ лица на тия българи. И понеже тѣ нѣмаше кому да изкажатъ вълненията на душитѣ си, манифестираха прѣдъ трена.

Това българско село и близкото до него Суровичево, бѣха прѣдметъ на жестоки атаки отъ страна на гръцкитѣ разбойници. Послѣднитѣ прѣзъ врѣмето на македонската освободителна борба на нѣколко пѫти коварно нападаха тия села съ цѣль да ги изгорятъ. Ала юначнитѣ селяни геройски, съ вили и сопи, отблъсваха разбойницитѣ.

Къмъ 4 часа слѣдъ пладнѣ бѣхме на станцията Екши-су. Тукъ, застаналъ на единъ край, бѣхъ свидѣтелъ на едни трогателни сцени, които много говорятъ за патриотизма на българина въ тоя край. Въ сѫщиятъ тренъ, идящи отъ България, пѫтуваха двама четници. Селянитѣ отъ Екши-су, научили за завръщането на тѣхнитѣ юнаци, масово бѣха излѣзли на гарата да ги посрѣщнатъ. Селскитѣ младежи бѣха въоржжени съ манлихери, съ които почнаха да гърмятъ, когато тренътъ наближи гарата. Изпърво тая необикновена канонада значително изплаши

пѫтницитѣ, но подирѣ, когато се узна работата и отъ самия тренъ се дадоха нѣколко пушечни изстрѣла.

Когато тренътъ спрѣ, народа полетѣ къмъ купето на бившитѣ четници, извади ги отъ тамъ и ги понесе на рѫцѣ. Хиляди и хиляди цѣлувки почнаха да се запечатватъ по челата и рѫцѣтѣ на юнацитѣ. Околностьта се оглушаваше отъ гърмежи и викове „ура". Часть отъ посрѣщачитѣ едноврѣмено пѣеха и плачеха . . .

Четницитѣ бидоха понесени къмъ селото на рѫцѣ. На края на селото гоститѣ се очакваха отъ селскитѣ първенци, на чело съ свещеника и една рота милиция, която непрѣстанно пускаше рѣдка стрѣлба. Тренътъ потегли напрѣдъ и азъ много съжалявахъ, че не можахъ до край да видя изблика на народнитѣ чувства и патриотизмъ.

Когато стоехме на гарата Екши-су, понеже бѣхъ ожъднѣлъ, подирихъ вода за пиене Обаче, такава не можахъ да намѣра. Близо до ж. пѫтната станция видѣхъ единъ селянинъ, който носѣше въ рѫката си зелено бардуче и го поднасяше на ожаднѣлитѣ пѫтници. Помоленъ бидохъ да пия и азъ Когато поехъ първата глътка, рефлексивно махнахъ бардучето отъ устата си.

— Отъ гдѣ си наточилъ тая вода, байно? — запитахъ.

— Отъ чешмата въ село — отговори ми се.

— А защо си ѝ турналъ захаръ и оцетъ?

Селянинътъ се изсмѣ и гордо каза:

— Нищо не сме ѝ тургали, господине. Тя си е отъ Бога такава . . .

Сетнѣ пихъ. Но пихъ не вода, а чистъ гюсубleръ, много по-добъръ отъ тоя, който се продава на пазаря. Забѣлѣжително нѣщо. Всичката вода въ Екши-су (кисела вода) е подобна. Отъ тамъ и името на селото.

Къмъ 6 часа подирѣ пладнѣ минахме подъ красивитѣ леринскы планини, задъ които се възвишаваше омайния Перистеръ. Слънцето бѣше спаднало низко надъ планинитѣ, когато наближихме Битоля. Въ въздуха още жежеше. Надъ изсѫхналото и попукано поле лежеше една тежка омара Бавно и тържествено влѣзнахме въ битолската гара. Празднициятъ день бѣше изпълнилъ гарата съ народъ. Шумътъ и оживлението бѣха голѣми. Съ мѫка можахме да си пробиемъ пѫть прѣзъ навалицата и да дойдемъ до колитѣ. Тукъ съ насъ се случи нѣщо, което доволно ни разсмѣша. Съ Д. А. се бѣхме качили на единъ файтонъ и съ мѫка си пробивахме пѫть прѣзъ множеството, когато конетѣ отъ колата бидоха спрѣни отъ нѣколцина младежи.

— Кѫдѣ водишъ тия хора? — запита на македонски диалектъ единъ отъ младежитѣ слугата отъ хотела, който ни бѣше ангажиралъ.

— Кѫдѣ? Въ хот. „Константинополъ"! — рече тоя.

— Каакъ въ хот. „Константинополъ"? Та о́вия гърци ли сетъ мо́ре?

Слугата мълчеше.

— Я слизай отъ файтона! — му заповѣда другъ — за тѣхъ има български хотелъ.

Момчето безъ възражение се покори. Врѣмената бѣха такива. Тутакси мѣстото му биде заето отъ едного отъ младежитѣ и файтона наново потегли.

Тая нощь спахме въ българския хотелъ „Америка". Но да не даде Богъ да повторимъ това. Прѣзъ цѣлата нощь бѣхме въ сражение съ дървеницитѣ, които надминаваха броя на небеснитѣ свѣтила . . .

Пѫтешествието ми отъ Солунъ до Битоля за лишенъ пѫть ми доказа, че тоя край е силна българска крѣпость. Моитѣ чувства на българинъ бѣха удовлетворени. Освѣнъ бюфетчицитѣ изъ разнитѣ станции и нѣкои колари, които сѫ дошли тукъ отъ Янина, всички други говорѣха български. Тукъ и турцитѣ говорятъ отлично български. Имало е случаи, когато сѫдебнитѣ дѣла въ сѫдилищата сѫ се разглеждали на български.

Битоля ми направи много лошо впечатление.

Градътъ бѣше потъналъ въ мръсота. Имаше видъ на битъ отъ чума. Може би и късниятъ часъ на пристигането ми да е виновникъ на това ми впечатление. До прѣди единъ мѣсецъ теглото на българина тукъ е било ужасно. Гърци, сърби и турци сѫ го измѫчвали и убивали. И сега, слѣдъ получената свобода, гражданитѣ все още сѫ изплашени; смѣятъ се, но прѣзъ сълзи, ходятъ изъ улицитѣ, но като лунатици.

Въ Битоля стояхъ само една нощь. Една хубава нощь, въ която изпитахъ и страдания и радость . . .

Прилѣпъ, недѣля.

Въ тъмни зори два файтона, съ 6 чифта здрави коне, взеха ни отъ хотела и ни поведоха къмъ Прилѣпъ. Прилѣпъ! Колко много копнѣехъ да видя тоя дивенъ македонски градъ, пъленъ съ античности, богатъ съ легенди, възпѣванъ въ народнитѣ пѣсни като люлка на герои и великани, които сѫ гордость на нацията ни! Та тоя градъ и сега е съ голѣмо значение. Въ него, най-вече въ него, българщината е запазила, ми-

мо терора и ужаситѣ, вършени отъ сърби, гърци и турци, своя неопятненъ колоритъ!

Когато излѣзнахме изъ нечиститѣ улици на Битоля, слънцето още не бѣша огрѣло. Прѣдъ насъ и около насъ се простираше една недогледна равнина, посърнала малко отъ горещинитѣ, която се стѣгаше отъ всички страни съ високи планини. Отъ лѣво се възвишаваше въ облацитѣ легендарния *Перистеръ* съ своя тризжбенъ връхъ *Виселъ*, който право назърташе надъ града. Отъ дѣсно се нижеха *Мориховскитѣ* планини, съ своя върхъ *Плѣтваръ*, който въ тоя моментъ бѣше увитъ въ синева, бистра и прозрачна. А право прѣдъ насъ биеха очитѣ ни прилѣпскитѣ планини, съ веригата *Трѣскавецъ*, която се ясно очертаваше въ зората. Каква ненаписана картина виждахъ въ тоя моментъ! И когато я гледахъ, азъ не можехъ да не мисля за ония безстрашни бунтовници, които до скоро бродѣха тия величествени мѣста. Тукъ самото мѣсто прѣдразполага човѣка къмъ бунтъ, къмъ немирство и непокорство!.. И когато гледахъ на тия стръмни ребра, сблечени нѣгдѣ до поясъ съ букъ, обсипани съ удивление и възторгъ, пълни съ тайнственость и неволи, азъ си обяснявахъ подвизитѣ на Низи-ефенди и Хасанъ-бей, които прѣди мѣсецъ бѣха повели войницитѣ си като революционери по тѣхъ . . .

Това пѫтешествие съставляваше истинско развлечение за насъ. Нашитѣ колари, единия отъ които бѣше турчинъ, изглеждаше, че взимаха участие въ възхищенията ни. Тоя турчинъ покъсно, когато минахме ханищата „Петилѣпъ", ме силно озадачи. Знаехъ го, че е турчинъ, но той говорѣше българския езикъ на мѣстно нарѣчие по-хубаво отъ моя съпѫтникъ Д. Ячковъ, който се хвалѣше, че не го е забравилъ и слѣдъ 21 годишно отсѫтствие отъ родното си мѣсто. За да узная отъ гдѣ е научилъ тъй хубаво българския езикъ, азъ влѣзнахъ въ разговоръ съ него.

— Омеръ — запитахъ го — тукъ всички турци ли знаятъ български езикъ като тебе?

— Елбете, знаятъ; тукъ всички говорятъ български . . Така си е . . .

— А ти отъ гдѣ си родомъ?

Турчинътъ се усмихна и като сниши гласа си, усрамено додаде:

— Родомъ съмъ отъ Зелфидже.

Родомъ отъ Зелфидже!.. И като дошелъ въ Македония забравилъ матерния си езикъ и научилъ българския...

— Омеръ — рѣкохъ — защо не говоришъ турски. Не ли си турчинъ?

— Турски ли да говоря? — стрѣснато каза файтонджията — Море овде май турци нѣма! . . . Овде сетъ сички бугари. . .

И плѣсна съ камшика конетѣ, които полетѣха къмъ града на Крали-Марко.

Въ Прилѣпъ пристигнахме на пладнѣ. Бѣше дѣлниченъ день. Още съ самото влизане въ града намъ ни направи впечатление спрѣтнатостьта и чистотата му. Калдъръмътъ на улицитѣ бѣше пометенъ и полѣнъ съ вода. По него нѣмаше оня смѣть и нечистотии, каквито видѣхъ по битолскитѣ улици. Забѣлѣзваше се, че всички жилища се държатъ въ строга чистота. А когато надничахме прѣдъ кѫщнитѣ врати, отъ вѫтрѣшностьта привѣтливо ни мигаха пъстри домашни градинки, изъ които шътаха моми и булки съ кофи вода. Началото бѣше много симпатично. Разбрахъ, че влизахъ въ единъ чисто български градъ, който носи навицитѣ и чистотата на македонеца.

Файтонитѣ спрѣха прѣдъ вратата на една кѫща въ центра на града, кѫдѣто щѣхме да бѫдемъ гости. Характерното въ тоя македонски градъ е, че любопитството, па и клюкарството, тукъ сѫ развити до неимовѣрна степень. Когато нѣкой пѫтникъ напустне сутрина Битоля на пѫть за Прилѣпъ, прилѣпчани вече знаятъ за какво идва той въ града имъ, младъ ли е, богатъ ли е и жененъ ли е или не. А когато вечерь наближи града, въ Прилѣпъ се вече знае: името на жена му, колко дѣца има, имената на дѣцата му, жена му отъ сой ли е и даже колко пари носи въ себе си . . .

Чудно човѣшко свойство! . . . Още съ самото ни слизане тукъ, ние станахме прѣдметъ на всеобщо внимание. Забѣлѣзвахъ какъ натрупалата се прѣдъ кѫщната врата публика завистливо поглеждаше на хазяитѣ, на които щѣхме да гостуваме. Въ погледитѣ на тия хора се четѣше една безпрѣдѣлна доброта и гостолюбство.

Въ кѫщи не стояхме много; слѣдъ като похапнахме и се прѣоблекохме, излѣзнахме на улицата, а отъ тамъ и въ чаршията.

Ако искамъ да хваля Прилѣпъ, увѣрявамъ те, мѫчно мога да сторя това. За туй и думи не намирамъ. Толкова силно и красиво впечатление ми направи тоя градъ! И сега още надъ кѫщнитѣ врата и прозорци се развѣваха червенитѣ флагове, които прѣди три седмици бѣха окачени въ честь на свободата. И сега още висѣха неувѣхналитѣ гирлянди, изъ гѫстинитѣ на които надничаха пъстри цвѣтя: жълтъ шебой, кадънки, карамфилъ, блатнякъ, ружи и стотини други пъстрооки китки.

Прилѣпската чаршия е образцова по своя редъ и чистота. Тя е бѣдна, но е гиздава и спрѣтната. Всичко е въ хармония. всичко пази своя редъ. Когато навлѣзохме въ нея, почнахме

мѫчно да се движимъ. Отъ всѣкой дюкянъ, отъ всѣко кюше ни викаха да направимъ посѣщение. И на всѣкѫдѣ ни черпѣха: кѫдѣ съ кафе, кѫдѣ съ локумъ или шербетъ. Любезноститѣ на гражданитѣ нѣмаха край . . .

Слѣдъ като разгледахме чаршията, ние минахме въ махлитѣ. Тукъ интересътъ на гражданитѣ къмъ насъ бѣше много по-голѣмъ. Въ нашитѣ лица като че ли виждаха своитѣ близки, които и днесъ още търгуватъ изъ столицата. И бѣше цѣлъ подвигъ, ако минехме една улица, безъ да се не отбиемъ поне въ двѣ кѫщи. Благозвучното „поелайте" се чуваше отъ всѣкѫдѣ. Въ Прилѣпъ рѣдко намѣрихъ кѫща, която да нѣма градинка и надъ нея рошава лозница съ огромни сочни гроздове, отъ които ни поднасяха да ядемъ.

Отъ махалитѣ отидохме въ училището. Прилѣпъ има, може би, най-хубаво градско училище. То е III-то класно. Солунската и скопската гимназии сѫ плѣвници спрѣмо това училище. Когато въ Солунъ научнитѣ кабинети сѫ едни дрипави и прашни сбирки, въ прилѣпското училище химическия и физическия кабинети сѫ образцови. И когато ги разглеждахъ, струваше ми се, че се намирамъ въ пловдивската гимназия. Толкова силна бѣше аналогията. . .

Градската черква „Св. Благовѣщение" е тоже една масивна и антична сграда. Въ нея има единъ коностасъ, който е цѣлия издълбанъ отъ орѣхово дърво; той е много цѣненъ и рѣдъкъ. До църквата е нѣкогашното жилище на дѣдо *Методий Кусевъ*. Сега то е рухнало; красивата градина ококо него — унищожена. . .

Когато минахме изъ една улица, обърнаха ми вниманието на една сграда, която нарекоха сръбско училище. Влѣзнахъ въ двора ѝ. Тукъ една група жени и единъ попъ бесѣдваха. Приближихъ къмъ свещеника и го запитахъ.

— Отъ гдѣ сте, отче?

— Отъ Бѣлградъ.

— А вие, лельо?

— Ние сме отъ тука, отъ града — отговориха на мѣстното нарѣчие женитѣ.

— А какви сте по народность?

— Е, па... Казватъ ни да сме сърби.

— Сърби ли? А защо не говорите сръбкси?

— Море, дяволъ да вземе езика имъ! Па говори ли се той? Кой ще го учи — отвърна една възстара жена малко сконфузено.

Сетнѣ питахме свещеника:

— Колко ученици имате въ училището?

— *Деветь* — отговори ни и избѣга отъ насъ.

О, сърби, колко бѣхте злочести и тамъ, кждѣто напълно вѣрвахте, че ще успѣете!

Когато излизахме изъ двора на училището, на пѫтя срѣщнахме двама свещеника и нѣколцина селяни изъ околията, които носѣха въ ржцѣтѣ си написани заявления.

— Кждѣ така, отци? — запитахъ ги.

— При намѣстника — отговориха ми тържествено.

— Какво ви носи при него?

Тѣ ми посочиха заявленията и едногласно допълниха:

— Ще си минемъ на старото. Ние сме българи, а не сърби и гърци. По рано съ *кютекъ* ни накараха да станемъ гърци, а сега насилия нѣма.

Свещеницитѣ бѣха отъ с. Пянище: попъ *Пройчо Яневъ* и *попъ Стоянъ*.

Още сжщия день се срѣщнахме съ директора на училището, единъ мжжъ, който ми направи голѣмо впечатление съ своя просвѣтенъ умъ.

Той ни разправи любопитни работи изъ миналото и изъ революционната дѣйность на гражданитѣ.

За сега властьта въ Прилѣпъ, като и на всѣкждѣ изъ Македония, е централизирана въ ржцѣтѣ на мѣстния младотурски комитетъ и въ нашия революционенъ. Сношенията между единия и другия комитети сж официални. Често ставатъ взаимни съвѣщания. При мене дойдоха нѣколцина граждани и ми изразиха негодоването си отъ разюзданостьта на българитѣ:

— *Прѣдставете си — казаха ми — отъ какъ имаме конституция и до сега, нито единъ турчинъ не е направилъ каквото и да е прѣстжпление. А българитѣ . . . Оставете; тѣ се много разглѣзиха . . .*

Тази вечерь бѣхме на гости въ единъ виденъ прилѣпски гражданинъ. Каква сърдечность и гостоприемство ни се указаха тукъ! До късно прѣзъ нощьта ние не можахме да се отдѣлимъ отъ приятния разговоръ.

— Ахъ тия вѣстници! — много на често повтаряше симпатичния домовладика. — Та тѣ ни прѣчеха да се радваме на свободата! Пишатъ страшни работи: за прѣврати, за смущения, за кланета . . . И ни додѣватъ . . .

Тази нощь спахме, както се спи прѣзъ юни въ букова гора. Такова спокойствие намѣрихме всрѣдъ абсолютната чистота и подиръ неприятноститѣ изъ грубитѣ хотели. . . .

Поминъкътъ и търговията тукъ не сж завидни, но все пакъ сж достатъчни. Като най-важенъ артикулъ въ производството сж прочутитѣ прилѣпски тесли, които прѣзъ годината съ хиляди отъ тукъ се изнасятъ за странство.

Въ града върлуватъ много болести: скарлатина, дифтеритъ, а най-вече туберкулоза. Прѣдпазвания отъ болеститѣ не сѫществуватъ. Населението тъни въ невѣжество и прѣдрасждъци. Градски лѣкари тукъ нѣма. *Най главниятъ цѣлитель е Богъ* . . . Има единъ военененъ лѣкарь, който е много симпатиченъ на гражданитѣ. Отъ него всички се хвалятъ, а най-вече бѣдното население. Тоя човѣкъ билъ нѣщо като ангелъ-хранитель на града.

Прѣзъ срѣдата на Прилѣпъ минава едно сухорѣчие, което прави голѣми пакости, когато придойде. Вслѣдствие голотата на околнитѣ баири, послѣднитѣ се миятъ отъ водата и пѣсъкътъ се свлича въ коритото на рѣката. Сега то е равно съ улицитѣ. Тая рѣка е била причина на нѣколко пѫти да се измѣства града. Ако сега не се вематъ мѣрки, бѫдащето на Прилѣпъ е застрашено отъ нея.

Робството на българитѣ бѣше додѣяло. Тѣ всички се стремѣха да се отърватъ отъ него. И понеже край не се виждаше на теглото, хората измислюваха легенди и вѣрваха въ призраци. По тоя начинъ облекчаваха страданията си и си доставяха врѣменно удоволствие.

Тукъ научихъ слѣднята легенда, която още продължава да се носи отъ уста въ уста.

Въ центъра на града има единъ много високъ градски часовникъ. Граждани разправятъ, че въ деньтъ на обявяването конституцията, единъ старецъ билъ видѣлъ около корниза на часовника да се извива една огромна змия съ рогчета на главата. Въ мигъ необикновената новина се разнесла изъ цѣлия градъ. Вѫтрѣ въ половина часъ всички граждани се събрали подъ часовника и искали да видятъ чудото. Но змията била невидима. Гражданитѣ казватъ, че това било знакъ за падане на турското царство . . .

За да се види до колко сѫ патриоти прилѣпчани и до колко е популяренъ нашия царь тамъ, нека послужи за примѣръ слѣдното: на много мѣста въ града, изъ дюкянитѣ и кѫщитѣ, видѣхъ ликътъ на царя, изрѣзанъ отъ българскитѣ пощенски марки, да краси стѣнитѣ . . .

Тоя день направихъ официални визити на младотурския комитетъ и на каймакамина, които ми бидоха възвърнати въ кѫщи. Любезностьта на офицеритѣ бѣше неописуема. Въ канцеларията на каймакамина срѣщнахъ единъ знаменитъ турски офицеръ, който е билъ адютантъ на Алеко-паша въ Пловдивъ. Той съ наслада си спомняше миналото. Познава мнозина наши офицери, които сега сѫ генерали.

Ние направихме и единъ излетъ на мулета до мънастиря „Трѣскавецъ", който е старъ като вѣковетѣ. Тая разходка бѣ-

ше много интересна. Ще ти пиша, ще ти пиша за нея, Златане! Ти трѣбва да знаеше колко дивна и възхитителна е Македония! Колко много! . .

Още нѣщо: тукашнитѣ сърби възприеха тактиката на гърцитѣ. Щомъ като изгубиха почвата за една честна борба, почнаха да конспирират и подълствуватъ. Завчера единъ сръбски свещеникъ отишелъ при тукашния замѣстникъ на каймакамина и му съобщилъ,че българския архиерейски намѣстникъ вербувалъ чети, които изпращалъ изъ сръбскитѣ села да тероризиратъ населението. Разбира се, българитѣ съумѣха да отхвърлятъ тия гнусни обвинения.

Отивамъ на панихида, която ще се отслужи въ църквата за падналитѣ борци. Камбанитѣ биятъ . . . И макаръ за трауръ, въ тѣхниятъ звукъ кънти радостна нота . . .

Не мога да си спомня да ли бѣхъ изпитвалъ до тоя моментъ нѣкакви наслади при многочисленитѣ излети, на които горещъ любитель съмъ азъ. Но днешната разходка на мулета по македонскитѣ планини ми показа колко сухи и безинтересни сж били излетитѣ ми изъ инакъ красивитѣ кжтчета на свободното царство. Македония! Та тя е божествена страна! Въ нея фантазията хвърчи съ полета на орела. И робъ да се чувствувате, изъ нейнитѣ дивни планински върхове дишате свободно . . .

Това утро бѣше бистро и сияйно. И когато, възсѣднали на мулетата, напуснахме прилѣпскитѣ улици и почнахме да се катеримъ по остритѣ спили на „Трѣскавецъ", видѣхъ колко чиста е тукъ зората, колко златни, меки и топли сж сутреннитѣ слънчеви лжчи и колко много близко до насъ е творецътъ Богъ! . .

Прилѣпъ, 14 августъ

Когато възсѣднахме мулетата, Прилѣпъ още спѣше. Ние минахме турската махала, винаги тиха и тайнствена, обиколихме казармитѣ и настжпихме изъ стръмнинитѣ на „Марковитѣ кули." Прѣдъ насъ и около насъ съ възвишаваха недогледни стръмнини, надъ които се виеха въ доволство орли и соколи. На лѣво развалинитѣ на „Крали Марко" — останки на древно величие — червенѣеха прѣдъ слънцето. Отъ дѣсно се възвишаваше легендарния Плѣтваръ, съ своитѣ страшни голоти. а право прѣдъ насъ бѣше „Злато връхъ", една невъо-

бразима топка отъ колосални, неправилно наслагани единъ върху другъ блокове, която бѣше захвърлена тамъ съ поржка да бди надъ околностьта. Въ самитѣ гънки на тоя върхъ се бѣлѣеха стѣнитѣ на дрѣвния мънастиръ. Какъ далечни изглеждаха тѣ отъ тукъ! Какъ прѣмрѣжваха очитѣ! И ни се струваше, че сградитѣ сж притиснати отъ камънацитѣ, че сж удушени и изпускатъ прѣдсмъртенъ остъръ викъ . . .

Мулетата — тия кротки животни, които тукъ служатъ сжщо като камилитѣ въ пустинята — стжпяха бавно и прѣдпазливо. Какъвъ тактъ, какво благоразумие въ тия животни! Внимание! Защото единъ кривъ тѣхенъ мигъ, една погрѣшна стжпка и ние щѣхме да станемъ на кжсове изъ дълбокитѣ ровове. Прѣдъ кервана вървеха двамата мънастирски пандури, които бѣха нарамили мартинитѣ си. И двамата бѣха турци отъ околията, но и двамата говорѣха и разсжждаваха на български. По редъ слѣдъ тѣхъ вървехме ние: единъ управляющъ търговско агентство, г. Трайчевъ, учитель, Д. Ачковъ, който немирствуваше като дѣте, види се защото ездѣше на хатъ, и единъ мънастирски епитропъ.

Слѣдъ единъ часъ ходъ бѣхме при първото плато на „Трѣскавецъ." Отъ тукъ прѣдъ насъ се разкриваше една чудна панорама, която ясно говорѣше колко е силна и могжща ржката на Твореца! Далечъ-далечъ се ширѣше полето, прошарено правилно съ продълговати ивици зеленѣющъ се тютюнъ. А подъ насъ бѣха диплитѣ на планината, изъ които се гушеха гиздави селца. Каква шеметна дълбочина, какви бездънни пропасти, въ които ви е страхъ да гледате и надъ които пълзите! . .

Слѣдъ двучасовъ приятенъ пжть ние стигнахме до стѣнитѣ на мънастиря. Тукъ, до една чешма, която бълваше струи планинска вода и надъ която се възвишаваше единъ вѣковенъ джбъ, ни посрѣщна другъ мънастирски пандуръ. Пандурътъ бѣше застаналъ почтително до пжтя ни и се кланяше.

— Гости ни изпратъ, Мехмедъ! — каза му епитропа.

— Елбете, нека поелатъ . . . — отвърна той.

Подиръ нѣколко минути ние бѣхме въ мънастирската ограда. Тукъ ни посрѣщнаха слугитѣ и нѣколко кучета, които джавкаха около насъ.

За мънастиря „Трѣскавецъ" до тогава съвсѣмъ малко знаехъ. За него бѣхъ челъ, струва ми се, въ пжтнитѣ бѣлѣжки на Наумова и на единъ другъ етнографъ, който бѣше пропжтувалъ прѣди 60 години Македония. Но каква разлика отъ прочетеното до виденото! Когато гледахъ на тия древни кули, стѣни и кубета, облизани отъ врѣмето и грохнали подъ тежестьта на вѣковетѣ, струваше ми се, че чета историята на

миналото, че виждамъ мистични картини, изъ които се въртятъ царски сѣнки, богобоязливи и юначни . . . До обѣдъ разгледахме мънастиря. Неговиятъ влаженъ мракъ и древна красота ме хвърлиха въ забрава. Азъ пипахъ стѣнитѣ, градени прѣди 1,000 години и ми се струваше, че пипамъ вѣковетѣ, мистериозни и криящи въ себе си тайнитѣ на миналото.

Черквата е тъмна и тѣсна. Въ нея се влиза прѣзъ една низка врата, която е много антична; тя е отъ орѣхово дърво и е една тънка и деликатна рѣзбарска работа. Какви цѣнни и рѣдки орнаменти красятъ това дърво! Какво искуство е сложено по него! Вътрѣшностьта на църквата е изписана съ живописъ — фрески отъ старъ български и византийски стилъ. Отъ дѣсно и отъ лѣво личатъ ликоветѣ на български царе и воеводи, но тѣ сж изцапани и надписитѣ имъ замазани съ боя, върху която има нѣкакви гръцки слова. Изглеждаше, че пакостна и подла ржка е дѣйствувала нѣвга тукъ. Въ едно кюше на мънастиря намѣрихъ старъ надписъ, който съ мжка прочетохъ. Отъ него се вижда, че мънастиря „Св. Богородица" е съграденъ въ 939 година, м. октомврий 31 день: индикта 24.

Въ началото на XIV вѣкъ, слѣдъ битката при Кюстендилъ, сърбитѣ леко завладѣха Македония. Мънастиръть „Трѣскавецъ" е съграденъ прѣди сърбитѣ да завладѣятъ тѣзи земи. Прословутиятъ сръбски краль Стефанъ, който удуши баща си, за да му вземе прѣстола, поради което получи августейшата титла *Душанъ*, прѣзъ 1335 год. само потвърдилъ съ грамота владѣнията на трѣскавичкия мънастиръ. Краль Милутинъ, втория синъ на Уроша I, който имаше височайшата добродѣтель да живѣе се една отъ своитѣ родни сестри въ съпружески връзки и чието изсжхнало туловище се пазеше до скоро въ софийския катедраленъ храмъ, чувствувалъ се е много несигуренъ върху своя македонски тронъ. Много признаци показвали, че завладеното отъ него българско население нѣма да мирува. Това имено заставило Милутина да използува набожностьта на българското население. И около 1286 год. почналъ да прави подаръци на църквитѣ и мънастиритѣ въ Македония. Ето какво пишатъ сръбскитѣ историци за даденитѣ подаръци на трѣскавичкия мънастиръ:

„Домъ бо прѣсветыіе богородице въ мѣстѣ рекомемь Трескавьци и къ неисповѣдимыхъ приношении іего исплъни, іелико вьса потрѣбьна на службьбоу богоу . . . и тоу оукраси домь прѣсветіе многоразличьньіми приношении іелико иконы божьственыіе златомь окованы и бисеры оукрашены, кадильнице и свѣштьникы златы и иные вьсакыіе потрѣби црьковьныіе, ихь же не вьзможемь ськазати по имени; неисчьтно же

множьство злата своіего тоу приложи и стаадь овьча многіа и чрѣды вельбудь, лакимиіе же коньскыіе!“ . .

Въ мънастиря е имало много старини — цѣла архива, но вече разграбена отъ разни пѫтешественици руси. Запазена е една бронзова ризница, която повѣрието твърди, че е на Крали-Марка. Намѣрихъ въ архивата единъ старъ мраморенъ купелъ, около первазитѣ на който имаше нѣкакъвъ надписъ. Но той се мѫчно прочиташе; бѣше написанъ на кирилица, съ непонятни извивки и съкращения.

Тукъ ми казаха, че едно отъ мънастирскитѣ кубета е праздно, че въ него се криели старини и че входа му билъ прѣзъ една отъ вѫтрѣшнитѣ стѣни. Азъ се съблазнихъ.

— Ще влѣзна — рѣкохъ — тамъ, па каквото ще да е.

Поискахъ една стълба, която скоро биде донесена.

Нарушавахъ покоя на мраковетѣ. Вощеницата освѣтляваше пѫтя ми и азъ се влачехъ като змия между тѣснинитѣ, всрѣдъ прахъ, паяжини и лиляци. Подиръ 10 минути бѣхъ до кубето. Тукъ си отдъхнахъ. То бѣше широко и до нѣгдѣ свѣтло. Когато влѣзнахъ въ него, пламъкътъ на свѣщьта ми показа въ единия жгълъ нѣкакъвъ голѣмъ прѣдметъ. Вгледахъ се въ него и видѣхъ че е сандъкъ. Какво щастие. Минутно помислихъ, че прѣдъ мене лежатъ свѣтовнитѣ съкровища и тайнитѣ на вѣковетѣ . . . И се хвърлихъ надъ него. Въобрази си: той бѣше празенъ . . . Пѫтешественици отъ миналото много по-рано се приближили до него и го опразнили. Съ товари пергаменти — казаха ми — се занесли отъ тукъ въ Русия . . . И само срѣщу нѣколко турски лири, съ които подкупвали мънастирскитѣ калугери. И за това, види се, въ мънастиря сега не пускатъ калугери. Той се управлява отъ мирски лица. Но всичко вече е късно . . .

На сѣверната външна стѣна на мънастиря има отсѣтнѣ поставена мраморна плоча, на която се чете сръбски надписъ. Отъ него се вижда, че тя е турната въ честь на сръбския краль Урошъ, който нѣвга се вѣнчалъ въ мънастиря. Около църквата сградитѣ не прѣдставляватъ голѣмъ интересъ; тѣ сѫ сетнѣшна работа. Обърнаха ми вниманието на една кула — едно подземие — което служи за мънастирска лудница. Въ тоя моментъ тамъ лежеше окованъ въ вериги единъ четникъ, изплашенъ отъ сърбитѣ слѣдъ обявяването конституцията. Полудѣлъ клетника!

Съ една дума, тоя мънастиръ прѣдставлява голѣмъ интересъ за насъ българитѣ. Надѣвамъ се, че нашитѣ учени мѫже ще се възползуватъ отъ свободата и ще го посѣтятъ: все може да намѣрятъ нѣщо, което ще ги освѣтли.

Обѣдвахме апетитно. Мънастирскиятъ магеръ бѣше при-

готвилъ различни гоcби. Слѣдъ обѣда си почнахме, а подиръ това излѣзнахме да видимъ мънастирската околность.

Въ продължение на цѣли два часа ние се любувахме на крайно привлекателнитѣ гледки, които отъ тия височини се откриваха прѣдъ очитѣ ни. Прѣдъ насъ отъ всички страни като на тепсия бѣше изписано безкрайното поле, рамно като паркетъ, изъ което бѣха неправилно разхвърлени десятки селца. Това поле отъ всѣкждѣ граничеше съ високи планини, чийто върхове бѣха увѣнчани съ снѣгъ. Боже, да ли още веднажъ ще видя тая картина, която съмъ слабъ да опиша тукъ? . .

Отъ едни скали ние стрѣляхме съ мартини и револвери и на тѣхъ се фотографирахме.

Когато слънцето легна низко на западъ, разпростихме се съ управляющитѣ мънастиря, запалихме вощеници прѣдъ катафалката на четника, който прѣди два часа бѣше умрѣлъ, и се спуснахме надолу изъ другъ пѫть. Сега мулетата бѣха прѣдъ насъ. Невъзможно бѣше язденето имъ. И какъ се свличахме на долу, по тия хлъзгави и ронливи камъни!

Когато се стъмни, бѣхме въ старата прилѣпска махала „Варошъ", кждѣто стърчатъ стѣнитѣ на около 7о древни църкви. Тукъ посѣтихме друъ единъ мънастиръ — „Св. Арахангелъ", който тоже е древенъ и античенъ.

А въ 8 часа вечерьта крачехме съ пѣсни къмъ града, кждѣто щѣхме да вечераме и да си починемъ отъ дългата, но крайно приятна екскурзия . . .

* * *

Прѣкарахме наистина хубави моменти въ Прилѣпъ, обкржжени отъ патриотични и разбудени българи. Отъ друга страна и самитѣ турци не ни оставяха на покой. Тѣ ни дирѣха, придружаваха ни въ разходкитѣ и ни правѣха посѣщения. Но бѣхъ стоялъ въ Прилѣпъ по-вече, отъ колкото трѣбваше.

Най-сетнѣ, една сутрина, съ единъ нашъ търговски агентъ въ Македония. който сжщо гостуваше въ Прилѣпъ, наехме кола и рѣшихме тутакси да заминемъ въ Битоля. Нашето рѣшение, обаче, не се изпълни. Съобщиха ни, че тоя день ще пристигне въ града мѣстния войвода, за посрѣщането на който се правѣха трѣскави приготовления. Ние бѣхме принудени да останемъ въ града и да присжтствуваме на тържеството. За зла честь, войводата пристигна малко късно. Посрѣщна се както трѣбва: държаха се рѣчи, войници отдадоха честь, вика се „Яшасънъ миллетъ и мусаватъ" . . . И когато церемониитѣ при тържеството се привършиха, бѣше се почти смрачило.

— Е — е . . . запита ме агента — ние ще ходимъ ли на Битоля.

Можеше ли да се не съглася? Ами юначеството у мене, ами покровителството на „хуриета“ и „конституцията“!

Файтонътъ минутно биде впрѣгнатъ въ два чифта здрави коне и когато тъмния покровъ увиваше земята, ние съ агента, изпратени отъ приятелитѣ, напустнахме гостоприемния градъ.

Пжтя отъ Прилѣпъ до Битоля е не до тамъ лошъ, обаче, отъ построяването му и до сега не е поправянъ. На нѣкои мѣста бѣше постланъ само съ камъни и, за да не изчупатъ колитѣ си, файтонджиитѣ го обикаляха изъ далечъ. Пжтуването изъ него денемъ или при хубава лунна нощь може да е приятно. Но какво стана съ насъ тая нощь! Боже, страхъ ме е да си спомня!

Съ самото ни излизане изъ Прилѣпъ по небето почнаха да се трупатъ гжсти натежали облаци, които ставаха още по-страшни при настжпилата тъмнина. Едвамъ минахме 5 километра отъ града и плисна силенъ дъждъ, придруженъ отъ буря, трѣсъкъ и свѣткавици. Минутно шосето се покри съ вода. Конетѣ, спжвани отъ силния насрѣщенъ вѣтъръ, едвамъ търкаляха прогнилото ландо, което слабо ни прѣдпазваше отъ бурята. Колата бѣше наистина покрита, ала прѣзъ нейнитѣ пукнатини се струеха потоци вода, която ни мокрѣше до коститѣ. Прозорцитѣ на ландото бѣха отворени; тѣ нѣмаха стъкла и прѣзъ тѣхъ свободно влизаха струитѣ на дъжда, които мокрѣха колѣнѣтѣ ни. Отъ минута на минута бурята се усилваше. Прѣзъ отворенитѣ прозорци, когато свѣткавицитѣ мигновено освѣтляваха околностьта, ние виждахме да се влачатъ по шосето тайнствени личности, вжоржжени отъ глава до пети, които се взираха прѣдпазливо въ прозорцитѣ на файтона. А сегизътогизъ чувахме въ тъмнината по нѣкое тънко и продължително: „И хооо“.

— Кой вика?—питахме файтонджията.

— Нищо. Въоржжени хора: турци или аскеръ . . .

Между това у насъ бѣше настжпило разкаянието. Ние струва ми се, даже се упрѣквахме взаимно за рискътъ да пжтуваме по това врѣме изъ незнайни краища.

—Но страхъ ли те е?—запитваше ме спжтника ми.

— Не, а само тъй...—отговаряхъ.

Дъждътъ бѣше спрѣлъ и бурята бѣснѣеше и люшкаше файтона ни, когато скръцна нѣщо и се счу файтонджийското „Прррручъ..“ Ние се вслушахме. Файтонджията псуваше хамалски и говорѣше нѣкому.

— Какво има? — запитахме го.

Не виждате ли, че ще се издавимъ. Вѣтърътъ е невъзможенъ. Тъмно като въ рогъ. Пѫтя изгубихме. Слѣзте, моля!...

— Ами сега? — смънка другаря ми.

— Нищо, ще возимъ колата...

Когато се мѫчехме да оправимъ файтона, съ ужасъ забѣлѣзахме, че на него нѣмаше и финери.

— А гдѣ сѫ свѣщитѣ ти? — запитахме тихо.

— Свѣщи ли? Че кой е мислилъ до сега да пѫтува нощѣ?

— Та нима други пѫть не сте пѫтували тукъ нощѣ.

— Не, разбира се. И смѣехме ли?

— А сега какъ се рѣшихте?

— Какъ? Не ли е „хуриетъ".

Цѣли четири часа се блъскахме изъ тъмнината и калта, до като намѣрихме пѫтя и пристигнахме до първата станция— канчетата „Петилѣпъ". Тукъ още бѣха будни. Вънъ на трена, увити въ кебета, бѣха полулегнали върху нѣколко пълни човала двама добрѣ въоржжени турци. Това бѣха контрабандисти на едро. Около тѣхъ ханджията, единъ старъ човѣкъ, шъташе и говорѣше нѣщо. Ние се спрѣхме прѣдъ турцитѣ и поздравихме съ шапкитѣ си. Не малко тѣ се смутиха, когато ни видѣха въ тая доба при себе си.

— Отдѣ идвате, ефендилеръ? — запита ни единия отъ тѣхъ на мѣстно българско нарѣчие.

— Отъ Прилѣпъ.

— А отъ гдѣ сте?

— Отъ Скопие.

Контрабандиститѣ схванаха лъжата ни, спогледнаха се подъ очи и си продумаха:

— Бунларъ ичерденъ дъръ. (Тия отъ *вѫтрѣ* сѫ). Това „вѫтрѣ" значеше България.

Сетнѣ се почерпихме, купихме достатъчно свѣщи и кибритъ и се впуснахме наново въ пѫть. Когато се прощавахме съ контрабандиститѣ, послѣднитѣ цъкнаха съ езикъ и се зачудиха:

— Та въ това врѣме, а?

— Защо? — запитахме. — Страшно ли е?

— Не, джанъмъ! *Не ли сега е хуриетъ*! . . .

— Оставете ги — подканяше ни файтонджията. — Тия сѫ „коцкари". Ако бѣше друго врѣме, тѣ хубаво щѣха да ви свлечатъ кесиитѣ или кожата!...

Пѫтя отъ Петилѣпъ до Битоля бѣше малко по-хубавъ, обаче, ние ходѣхме пѣшкомъ, защото не бѣше възможно да се язди въ непроницаемия мракъ.

Пристигнахме въ Битоля едвамъ въ зори — когато градътъ се събуждаше.

Гевгели, 28 августъ 1908 год.

Драги Златане,

Лично прѣди една седмица ти разправихъ въ София какъ неочаквано напуснахъ Македония и се прибрахъ у дома. Има своеобразни моменти въ човѣшкия животъ, въ които ние. слѣдъ силна умора, диримъ тихъ кжтъ за отлека и разтуха. Шеметното шествие изъ тая изстрадала страна, което упражнихъ въ продължение на цѣль мѣсецъ, ме толкова много умори, че азъ почти избѣгахъ отъ тукъ. Но дългътъ ми не ме остави да почивамъ. И какъ можеше това, когато азъ не бѣхъ видѣлъ още Охридъ — тая гиздава стара наша столица, съ милото онова езеро, въ което императори отъ изтокъ въ древното минало нарочно сж идвали да се кжпятъ. . . . И съ увеселителния тренъ обратно полетѣхъ за Македония. Трѣбваше всичко да видя, всичко да чуя. Трѣбваше да се задоволи публичния интересъ!

Извинявай, че ти пиша късно. Отнимамъ врѣмето си за сънь и ти пиша.

И гдѣ мога да бжда въ състояние да опиша всичко, което прѣзъ тия два деня видѣхъ и почувствувахъ въ тая божествена страна, кждѣто се възвеличи България, кждѣто нацията ни се почете като никога! . . .

Тържествата на софийската гара при изпращането на трена ти видѣ какви бѣха.

Ние минахме Сърбия нощѣ. Никакви инциденти, освѣнъ любопитството на сърбитѣ, които се трупаха по гаритѣ да ни гледатъ и шовинизма, който проявиха въ Ристовецъ. Единъ сръбски стражарь, по заповѣдь на пристава, се втурна като бѣсенъ въ купетата на тренътъ и почна да събира отъ пжтницитѣ легитимационнитѣ карти, „безъ които не могло да се минатъ границитѣ на Сърбия". Ние се съпротивихме на тая мѣрка и тя своеврѣмено биде отмѣнена.

Тържествата почнаха отъ Куманово, тоя центъръ на българщината въ сѣверо-източна Македония. Макаръ и още тъмно, кумановската гара бѣше задръстена отъ посрѣщачи. Тукъ бѣше духовенството, учителитѣ и мѣстната интелигенция. Тренътъ се посрѣщна съ викове „ура", „да живѣе България"! и отъ звуцитѣ на една мѣстна музика. Слѣдъ взаимно запознаване между пжтници и гости, единъ младъ кумановски учитель се покачи на високо и държа блѣскава поздравителна рѣчь, която извика хилядитѣ благодарности на пжтницитѣ. Отъ името на кумановци учителя поднесе на екскурзиянтитѣ китки цвѣтя и ги покани на врѣщане да заповѣдатъ на гости на града, кждѣто ще намѣрятъ само топлота, нѣжность и внимание. Слѣдъ това тренътъ

отлете къмъ Скопие всрѣдъ възторженитѣ овации на публика и пѫтници.

Въ Скопие пристигнахме на 7 ч. сутриньта. На перона на гарата се мѣркаха само нѣколко души, между които пратеникътъ на младотурскиятъ комитетъ Фадилъ Байрактаровъ и драгоманина на скопското търговско агенство, Балъкчиевъ. Придружающиятъ ни отъ Зибевче военснъ лѣкарь. Д-ръ Февзи-бей, остана въ чудо. Не малко се очудвахме и ние. Скопие, тоя български центъръ, който толкова много се прослави въ освободителната борба, сега, когато му идваха гости отъ България, спѣше. Ала по-късно всичко узнахме: *телеграмитѣ, които подадохме отъ София за нашето тръгване, минали сръбската граница единъ часъ прѣди пристигането ни въ Скопие.* Така винаги ни правѣха въ Сърбия, това населено съ уоди и човѣкоубийци кралство, което служеше за прѣграда на културата и прогреса ни.

Понеже имахме двучасово прѣстояване тукъ, ние излѣзохме да се поразходимъ изъ града. По това врѣме вѣстьта за нашето пристигане се разнесе като свѣткавица на всѣкждѣ. Слѣдъ десеть минути една военна музика тичешкомъ пристигна на гарата и почна свирнитѣ си, подъ които се извиха народни хора. А слѣдъ половинъ часъ цѣлото пространство на гарата почернѣ съ народъ.

— Какъ може, какъ може това! — викаха съ скърбь скопяни — ние само сърбитѣ можемъ да афронтираме, а не и нашитѣ братя българи.

И се извиняваха тѣ, че не могли да ни устроятъ срѣща каквато подобавала. Сѫщото правеше и младотурския комитетъ, на чело съ Васифъ-бей, който бѣше пристигналъ на гарата.

Сетнѣ почнаха тържествата. И какви тържества! Пълни съ сърдечность и внимание, шумни, неописуеми. . . На перона на гарата и въ бюфета се държаха множество рѣчи. Говориха Васифъ-бей, кумановскиятъ архиерейски намѣстникъ, отецъ Б. Наковъ, г. Кѫршовски и др. Всички рѣчи бѣха сърдечни и прочувствени; особено тая на отецъ Наковъ. Тоя свещеникъ е единъ даровитъ мѫжъ и блѣскавъ ораторъ. Въ това се увѣрихъ по-късно — на велешката гара, кѫдѣто рѣчьта му, казана на турски, разплака едно 15 хилядно множество. . .

Тренътъ отъ Скопие потегли въ $8^1/_2$ ч. сутриньта. И когато потегли, не само гарата и площада прѣдъ нея. но и главната улица бѣха пълни съ ликующъ народъ. Прѣди да заминемъ младотурскиятъ комитетъ напълни купетата ни съ закуски, стъкла съ напивки, цигари и др., а когато потеглихме, прѣзъ прозорцитѣ на купетата се хвъргаха пълни кутии съ шоколадъ, бомбони и цигари. . .

На 10 ½ ч. бѣхме въ Велесъ. За да опиша срѣщата ни въ тоя градъ, трѣбва ми много врѣме. Пакъ и да разполагамъ съ него, едвамъ ли бихъ можалъ да сторя това. Велесъ ни устрои единъ неочакванъ сюрпризъ — нѣщо, което едвамъ ли е ставало до сега въ Македония. Моя поздравъ къмъ велешани, къмъ патриотитѣ и родолюбцитѣ, които възвеличиха името на България, които показаха, че българската нация е непобѣдима сила къмъ тоя край.

Още отъ Пашино-село множеството, съ шишета ракия въ ржцѣ ни посрѣщна. Тренътъ едвамъ се въвлече прѣзъ гжстата маса народъ, който се бѣше натрупалъ на гарата. Тукъ имаше по-вече отъ 25,000 души ликующи българи и турци. Всѣкой еснафъ бѣше излѣзналъ съ знамето си. А градътъ бѣше приготвилъ ново знаме въ честъ на гоститѣ, на което се четѣха мили поздравителни слова. Тренътъ спрѣ всрѣдъ гръмогласни, несмолкаеми „ура“ и възгласи „да живѣятъ братята българи“, „да живѣе свободата“! По едно честито съвпадение, въ Велесъ тия дни се намиралъ и Енверъ-бей. На чело на турската колония и той бѣше на гарата. Тукъ се държаха около 6 рѣчи. Говориха: Енверъ-бей, Джаферъ-бей — единъ крайно любезенъ офицеръ — отецъ Наковъ, който ни придружи до тукъ, Кжршовски и други. Слѣдъ рѣчитѣ почнаха поздравитѣ и почерпкитѣ. Всѣкой еснафъ бѣше поставилъ на гарата маси и на тѣхъ закуски и напитки. Но ние не можехме да почетемъ всички; това не ни бѣше възможно. Подиръ единъ часъ тренътъ запълзя надолу. Съ него наедно тръгнаха всички посрѣщачи. Каква чудна гледка прѣдставляваше той! Посрѣщачи и пжтници се измѣсаха. Купетата, стжпалата и покрива почернѣха отъ народъ. Сѣкашъ велешани не искаха да ни пуснатъ. И дѣйствително тѣ спжваха трена. Когато влѣзнахме въ града, на всѣка стжпка нови маси народъ ни аплодираха. Наедно съ насъ слѣдваха и старци, и дѣца и жени. Видѣхъ сакати хора, които се мжчеха да бждатъ по близо, видѣхъ мжже, които бѣха взели пеленачета въ ржцѣ и тичаха по трена. Цѣлиятъ градъ бѣше се струпалъ около релситѣ на пжтя. Отъ всѣкждѣ се махаха кърпи, отъ всѣкждѣ ни поздравляваха. И въ турската махала сърдечностьта не утихна. Тукъ видѣхъ една картина, която ме покърти. До портата на една турска кжща бѣше излѣзнало сѣмейството да ни изпрати. Между членоветѣ му имаше единъ старъ, побѣлѣлъ и парализиранъ турчинъ, който се придържаше отъ двама, за да стои на крака. И тоя турчинъ плачеше, когато тренътъ минаваше прѣдъ него. Той плачеше и ни поздравляваше. . .

Отъ велешката гара до мънастиря „Св. Димитъръ“ разстоянието е 2 км., но ние го взехме за единъ часъ. До мънастиря

стана послѣдното изпращане. Тукъ се раздѣлихме съ любезнитѣ велешани и се спуснахме въ новъ пжть.

Искахме да бързаме, за да пристигнемъ рано въ Солунъ. Но какъ можехме да направимъ това? Отъ Велесъ чакъ до Гевгели населението, научило отъ шефоветѣ на станциитѣ за нашето пжтуване, се трупаше по гаритѣ. На всѣкждѣ ни се устройваха братски срѣщи. Ние бѣхме принудени на всѣкждѣ да се черпимъ и да играемъ хоро на гайди. На много гари видѣхъ населението какъ се кръстеше и плачеше когато гледаше украсения съ зеленини и български трикольори тренъ.

Въ Гевгели стигнахме на $6^1/_2$ ч. подиръ пладнѣ. Срѣщата ни тукъ бѣше тоже неописуема. На гарата имаше едно множество отъ 5000 души. Тукъ бѣха прѣдставителитѣ на младотурския комитетъ, на българската община и войската. Имаше построени двѣ роти кавалерия и пѣхота. Държаха се нѣколко рѣчи на български и турски. И тукъ, както въ Скопие, въ каруцитѣ на трена се хвърляха пакети съ шоколадъ и цигари.

Въ Солунъ пристигнахме на $8^1/_2$ ч. вечерьта. Бѣхме капнали отъ умора.

Солунъ, 30 августъ.

Какъвъ триумфъ за България и нацията ни прѣдставлява прѣбиваването на софиянци въ Солунъ! Отъ два деня насамъ тукъ се чувствува и мисли на български. Солунчани, съ изключение на гърцитѣ, съ голѣмъ респектъ се отнасятъ спрямо гоститѣ. Послѣднитѣ сж прѣдметъ на невъобразимо внимание. На всѣка стжпка изъ улицитѣ имъ се устройватъ сюрпризи. Обкичени съ лентата на българския трикольоръ, гоститѣ триумфално се разхождатъ. Турци и българи на всѣкждѣ ги аплодиратъ. Въодушевлението у гражданитѣ е неописуемо. Въ честь на софиянци цѣлия градъ е обкиченъ съ знамена.

Вчера гоститѣ правихя посѣщение изъ града. Една комисия, опрѣдѣлена отъ екскурзиянитѣ, отъ името на послѣднитѣ направи визити на валията, на кмета, на коменданта на войскитѣ, въ канцеларията на младотурския комитетъ и на еврейския равинъ. Комисията навсѣкждѣ биде посрѣщната по вече отъ сърдечно. Тя поблагодари за любезния приемъ, указанъ отъ солунчани на българитѣ.

Коварната гръцка нация, която тукъ спечели прѣзрението на всички граждани, е въ отчаяние. Прѣди тренътъ да прис-

тигне въ Солунъ, гърцитѣ пускали прѣвратни слухове. Тѣ надумвали гражданитѣ да не излизатъ отъ кѫщитѣ си когато тренътъ ще дойде, защото щѣли да станатъ смущения и убийства. На пукъ на гърцитѣ, обаче, солунчанитѣ устроиха едно небивало посрѣщане на софиянци. Свѣтътъ тукъ завчера бѣше зритель на едни неописуеми, пълни съ чувства, искренность и братска любовь сцени. Гърцитѣ затвориха кафенетата и хотелитѣ, като мислѣха, че гоститѣ ще останатъ на улицата. Обаче, за гоститѣ се намѣри отличенъ подслонъ и обилна храна, благодарение любезностьта на кмета Адилъ-бей. Всичко това доведе до отчаяние гърцитѣ. Тѣ сега се каятъ за необмислената постѫпка, която толкова много злини имъ причини. За да загладятъ голото впечатление отъ глупавата стачка, снощи направиха една шумна приятелска манифестация, която се прѣдшествуваше отъ музика и гръцки знамена. Манифестантитѣ, на брой по-вече отъ 5000 души, ясно викаха „Зито и Булгария, зитосанъ и фили булгари"! (Да живѣе България, да живѣятъ приятелитѣ българи). Ала съ тия свои лицемѣрни дѣйствия тѣ още по-вече се унижиха. Гърцитѣ казвали, че стачката е обявена не за да попрѣчи на българитѣ, а отъ чисто икономически нужди. И за потвърждение на това, днесъ тя е прѣкратена, обаче, тѣхнитѣ кафенета, гостилници и хотели сѫ праздни: нито турци, нито евреи ги посѣщаватъ. Гърцитѣ снощи пожелаха да манифистиратъ „приятелскитѣ" си чувства и въ градината при „Беязъ-куле", кѫдѣто гоститѣ бѣха на банкетъ. Обаче, турскитѣ щикове възпрѣеха желанието имъ. За да се види дотдѣ отива гръцката злоба, не ще е излишно да упомена слѣдния фактъ. Нѣколко часа прѣди пристигането на увеселителния тренъ, съдържателя гръкъ на бюфета въ градината при „Бѣлата кула" открадналъ ключоветѣ отъ тржбитѣ на водата и въздушния газъ. Въ тоя бюфетъ вечерьта се даде банкета въ честь на гоститѣ. Турцитѣ се намѣрили въ чудо и едвамъ успѣли да доставятъ на врѣме нови ключове. Възмущението противъ тия гръцки дѣйствия е всеобщо. Слѣдъ седмица въ тукашното пристанище ще пристигне на гости гръцката флота. Но охотата за посрѣщанието ѝ изглежда да е изчезнала у гражданитѣ. Не намѣрихъ турчинъ, който да се не възмущава отъ поведението на гърцитѣ. Съ единъ тукашенъ турски журналистъ се разхождахме прѣди малко край морето. И, за да починемъ, поканихъ го да посѣднемъ въ едно кафене. Когато наближавахме входа на кафенето, приятеля се спрѣ и ме дръпна назадъ:

— Не тукъ, не тукъ, любезни — каза звучно той — това е гръцко кафене . . .

Сѣмействата на гоститѣ тукъ спятъ въ дѣвическата гимназия, а мѫжете — въ лицея.

Снощи, въ честь на гоститѣ, въ бюфета при „Бѣлата кула“ се даде втори банкатъ отъ страна на младотурцитѣ. На банкета присѫствуваха 520 души. Бѣха всички гости, кмета Адилъ-бей, всички членове на младотурския комитетъ, членоветѣ на българската солунска община, множество журналисти и видни евреи. Бѣше поканенъ и търговския ни агентъ, г. Шоповъ, обаче, той не дойде на банкета. Съ едно писмо се извини, *че билъ боленъ*. Банкетътъ се състоя при една широка интимность. Менюто бѣше отлично. По врѣме на вечерата свирѣше военна музика и се пускаха ракети и цвѣтни огнове. Рѣчитѣ и тостоветѣ почнаха при шампанско. Пръвъ взе думата Али-паша, единъ крайно интелигентенъ и благороденъ генералъ. Неговата рѣчь бѣше дитирамбъ на турско-българското сближение и помиряване. Рѣчьта на генерала биде шумно аплодирана. Слѣдъ него говори Риза Тефикъ-бей, тоже на турски. Подирѣ взе думата С. Радевъ. Той говори на французски. Изказа благодарноститѣ на българитѣ за сърдечнитѣ срѣщи, които имъ се устроиха отъ солунскитѣ турци и евреи. Публиката, която до това врѣме се трупаше прѣдъ прозорцитѣ на залата, насили вратитѣ и нахлу въ салона. Настѫпиха мили сцени на взаимно внимание и любезности.

Почнаха запознаванията, които не попрѣчиха на тържеството. На рѣчьта на Радева отговориха на французски: Нисимъ Русо, редакторъ на в. „Итаатъ ве Тереки“ и С. Леви, редакторъ на „Прогре де Салоникъ“. Ораторитѣ завършиха рѣчитѣ си съ виковетѣ: „Да живѣятъ братята българи“. На турски говориха: Панче Доревъ, солунски гражданинъ и Джемалъ-бей, офицеръ. Рѣчьта на Джемалъ-бей бѣше пламенна. Крайно развълнуванъ, ораторътъ посочи своя калъчъ и каза: „До сега отоманската империя почиваше на силата и респекта на тоя калъчъ; за напрѣдъ, обаче, тя ще почива на правдата и законностьта“. Кметътъ Адилъ-бей говори на турски. Банкетътъ, при най-весело настроение на духоветѣ, продължи до 1 ч. подиръ полунощь.

Необходимо е да направя нѣкои допълнения къмъ първото ми писмо, което писахъ вчера набързо.

При пристигането на увеселителния тренъ, на гарата свирѣше и еврейска музика.

На банкета, който се даде първата вечерь въ честь на гоститѣ отъ страна на кметството, свириха двѣ военни музики и непрѣстанно се пускаха ракети, феерверки и градината се освѣтляваше съ бенгалски огънь. При пристигането на гоститѣ по протяжението на улицитѣ отъ гарата до „Беязъ-куле“, едно пространство отъ 3 км., бѣха поставени въ шпалиръ стражари, общински служащи и др. хора, които пускаха ракети и освѣтляваха пѫтя съ пъстри огньове. Посрѣщането бѣше по вече отъ блѣскаво; то бѣше царско . . .

При мене идватъ българи-екскурзиянти и ми се оплакватъ, че изъ пжтя гърцитѣ ги подсвирквали и псували. Има опастность отъ нежелателни случки. Нашитѣ българи не могатъ да не реагиратъ на тия гръцки прѣдизвикателства. *Гърцитѣ псуватъ не само гоститѣ, но и България.*

Солунъ.

Златане,

Връщамъ се отъ улицата и ти пиша. Пиша ти при вълнение. Това, което прѣди малко видѣхъ и чухъ, е отъ естество да зарадва всѣкой българинъ и да възгордѣе всѣкиго, който що годѣ обича нацията и отечеството си. Менѣ се струваше, че Солунъ, слѣдъ като отживѣ бурни моменти на всеобщъ ентусиазмъ, ще е прѣстаналъ да се вълнува. Обаче, много съмъ се лъгалъ. Това, което днесъ подиръ пладнѣ се извърши на улицата, краснорѣчиво доказа, че солунчани сж народъ съ крайно горещъ темпераментъ, че тѣ умѣятъ да цѣнятъ искренностьта и народитѣ, които не идватъ при тѣхъ само да ги ласкаятъ и залъгватъ.

Гр. Василевъ държа на 3 ч. подиръ пладнѣ една рѣчь за новосъздаденото положение въ Турция. Рѣчьта му, крайно умна и умѣстна, се изслуша отъ 3000-то събрание съ дълбоко внимание. Слѣдъ него взе думата Д-ръ А. Медонса, бившъ княжески търговски агентъ въ Сѣресъ, който произнесе втора рѣчь на французки. Тя бѣше прочувствена и приятелска за България и държавнитѣ ѝ мжже; Тя разпали слушателитѣ и ги хвърли въ едно опиянение, което по-късно изблика въ бурни бушуващи душата талази. Събранието въ кафене „Спленditъ-Паласъ" едногласно рѣши да отиде дружно въ еврйския националенъ клубъ и да изкаже благодарноститѣ на софиянци за устроената имъ блѣскава срѣща отъ страна на солунскитѣ евреи. Това стана. Една 5000 маса народъ, на чело на софийскитѣ гости, се отправи къмъ клуба. Тамъ гоститѣ бидоха посрѣщнати отъ евреитѣ крайно любезно. Свирѣше частна музика. Прѣдъ една маса, на която бѣха сложени закуски и шампанско, се държаха привѣтствия и тостове. Отъ името на солунската еврейска колония говори Цемахъ. Отговори му Гр. Василевъ. Сетнѣ стана нѣщо, което е мжчно да се опише. Джемалъ-бей, тоя благороденъ офицеръ, каза нѣколко думи, които възпламениха публиката. Настжпи мигъ на забрава. А

слѣдъ туй почнаха носенията на ржцѣ, цѣлувкитѣ и прѣгръщанията . . . Какви мили сцени: душитѣ на турци, евреи и българи се слѣха въ едно и се понесоха надъ дребнавоститѣ, които до скоро разяждаха нациитѣ, населяющи Македония . . . Въ клуба гоститѣ стояха по-вече отъ 2 часа. Отъ тукъ съ еврейската музика начело въ стройни редове се отправиха къмъ младотурския клубъ. Това шествие изъ улицитѣ бѣше единъ триумфъ! Отъ всѣкждѣ ржкоплѣскания, отъ всѣкждѣ бурни викове: „Да живѣе България"! И всичко това въ Солунъ!

Когато шествието достигна до клуба, на единъ отъ прозорцитѣ му се появи Енверъ-бей. Това бѣше достатъчно околностьта да се оглуши отъ трѣскави ржкоплѣскания и викове „Ура". Държа благодарствена рѣчь на турски г. Добревъ. Отговори му на *чисто български езпкъ* Енверъ-бей. Когато именития революционеръ говорѣше, народа просто лудѣеше; тъй силни и наложителни бѣха чувствата му . . . Шествието отъ тукъ потегли наново изъ улицитѣ и се отправи обратно за локала „Спленидъ Паласъ" изъ пжтя гоститѣ бѣха прѣдметъ на небивали, на възторжени овации. Едно педесеть хилядно еврейско и турско множество бѣше обградило отъ двѣтѣ страни улицитѣ; то плѣскаше ржцѣ и викаше: „Да живѣятъ любезнитѣ гости"! „Да живѣе приятелска България"!

— Солунъ още не е виждалъ такива сцени, пълни съ непритворна искреность и сърдечность — казаха ми нѣколцина мѣстни журналисти.

Когато шествието изпълни локала, почнаха нови тържества. Гражданина Кондовъ отпусна множество бутилки съ бира, а ораторитѣ наново влѣзнаха въ ролитѣ си. И пакъ почнаха привѣтствията, и пакъ почнаха взаимнитѣ увѣрения въ искреность и сърдечность . . .

Сега е 11 ч. прѣди полунощь, но виковетѣ: „Да живѣятъ българитѣ" още продължаватъ на улицата. Не зная да ли не ще е много силно, ако кажа, че тоя день на гърцитѣ тукъ се нанесе смъртенъ ударъ.

Утрѣ, въ 6 ч. сутриньта, увеселителния тренъ ще отпжтува за Битоля, къмъ сърдцето на Македония, къмъ хубавата Пелагония, която ражда злато и герои! . . .

Битоля, 1 септември.

Събудихме се рано.

Солунъ спѣше въ морови зари, когато полубудни, полузаспали, стигнахме гарата.

Уморени отъ тържествата, силно поласкани отъ вниманието и любезностьта на солунчани, ние — екскурзиянтитѣ — изпълнихме украсенитѣ съ зеленина и флагове каруци на тренътъ и се впуснахме въ пѫть. Пѫтуването ни отъ Солунъ за Битоля бѣше новъ триумфъ за България и българщината въ Македония. На всѣка стѫпка срѣщахме сюрпризи, на всѣка стѫпка бивахме обливани съ топлота и сърдечность — изблици на обширна радость, постигнала едно измѫчено население.

За нашето пѫтуване знаеше населението отъ Пѫтеле до Битоля. Когато пристигнахме на воденската гара, видѣхме само нѣколцина младежи, които дошли да питатъ шефа на станцията за врѣмето, когато нашия тренъ ще пристигне. Тоя железничарь, единъ отвратителенъ гръкъ, умишлено криелъ телеграмитѣ, които солунчани изпратили въ Воденъ. Въ тоя китенъ македонски градъ се готвила блѣскава срѣща, която, впрочемъ, остана само въ проектъ.

До селото Пѫтеле, което виси надъ самото Островско езеро, нѣма станция. При все това селянитѣ, прѣмѣнени празднично, бѣха се наредили по продължението на желѣзния пѫть и ни посрѣщнаха съ викове „Ура"! и пушечни салюти. Имаше тукъ единъ войвода и нѣколцина четници, които гърмѣха съ револверитѣ си чакъ до като тренътъ се скри задъ хълмоветѣ.

Въ Суровичево срѣщата бѣше внушителна. Перонътъ на гарата бѣше изпълненъ съ многочисленъ народъ — турци и българи — който силно ни аплодира, когато пристигнахме на гарата. Тукъ имаше построена и една почетна рота, която отдаде съ пушкитѣ си „селямъ". Една петочленна депутация, изпратена отъ гражданитѣ на Битоля, ни посрѣщна. Тя ни пожела „добрѣ дошли" и изказа симпатиитѣ и чувствата на битолчани, съ които тъй радостно ни срѣщатъ. Депутацията се състоеше отъ двама българи — единъ учитель и единъ търговецъ — и трима турци: Кенанъ-бей, аза при вилаетския сѫдъ, Кямилъ-бей и Таяръ-бей, юзбашия — единъ крайно симпатиченъ, високоблагороденъ и просвѣтенъ офицеръ. Държаха се нѣколко рѣчи на български и турски, а слѣдъ това гоститѣ се поканиха вѫтрѣ въ гарата, кѫдѣто имъ се поднесе грозде и цигари. Когато тренътъ излизаше изъ Суровичево, една тайфа гръцки дѣца, подучени отъ бащитѣ си, дрънкаха тенекета . . . за разнообразие, види се.

Срѣщата въ Ёкшу-су бѣше небивала. Жителитѣ на цѣлата паланка и околия бѣха на гарата. Въодушевлението бѣше неописуемо. Видѣхъ баби, които плачеха, видѣхъ единъ свещеникъ, който цѣлуваше българския трикольоръ и се радваше като дѣте . . . Тукъ тоже ни почерпиха съ цигари, грозде и кисела вода, при която „гюсублера" е нищо.

Ето и Баница. Чудно юначно село ! Именито и легендарно е то ! И сега то ни показа героитѣ си, които сж негови синове и защитници. Прѣдъ перона на гарата бѣха построени около 50 души четници и мѣстна милиция, които държеха пушкитѣ си на почеть, а въ срѣдата на редицата тѣхния войвода *Зоре* бѣше издалъ гърди и съ шашка въ ржка се кланяше. Картината бѣше весела. Нашитѣ пжтници прѣдъ тая гледка онѣмѣха. И кой може да говори, когато сърдцето се вълнува ! . . . Урата и виковетѣ : „Да живѣе България", се подѣха отъ хилядното множество и спрѣха чакъ когато тренътъ потегли за Леринъ.

Въ Леринъ станаха нови тържества. На гарата бѣха официалнитѣ турски власти и едно недоглецно множество народъ, който ликуваше, който се вълнуваше, който плачеше . . . Тукъ на турски държа рѣчь секретаря на пловдивския мюфтилъкъ Г. Благоевъ, който пжтуваше като екскурзиантъ. На български говори Грашевъ. Между станциитѣ отъ Леринъ до Битоля населението ни изненадваше. То бѣше оставило полската си работа и се трупаше подъ знамена около гаритѣ.

Едвамъ въ 4 часа подиръ пладнѣ стигнахме въ Битоля.

Ако при срѣщата, устроена ни въ Солунъ, господствуваше повече блѣсъка, въ срѣщата на битолчани царуваше искреность и нѣжность. Това, което солунчани постигнаха и извършиха съ повече пари и трудъ, битолчани го извършиха само отъ любовь. Излишно е да казвамъ, че цѣлия градъ, съ изключение на гърцитѣ, бѣше на гарата и изъ улицитѣ. Когато тренътъ спрѣ прѣдъ гарата, едно оглушително „ура", мощно и съкрушително, подето отъ хиляди и хиляди гърла, се понесе наоколо, а слѣдъ него гръмъ отъ ржкоплѣскания и викове : „Да живѣятъ гоститѣ българи". Да живѣятъ нашитѣ братя" ! Всички еснафи и нации бѣха излѣзнали съ знамената си. Личеха двѣтѣ получерни знамена на еврейската община. На гарата свирѣха двѣ военни музики. Съ самото спиране на тренътъ единъ младъ евреинъ се покачи на едно стжпало на каруцитѣ и поднесе единъ миризливъ букетъ цвѣтя на гоститѣ. Това бѣше въплотената обичь къмъ българитѣ, тъй наложително изказана отъ мѣстнитѣ евреи. Едвамъ можахме да се довлечемъ прѣзъ навалицата до външния площадъ на гарата. Тукъ никой никого не слушаше ; никой не зачиташе разпоредбитѣ на полицията, която

струва ми се и не желаеше да пази редъ, защото и тя сама се вълнуваше отъ хубавитѣ чувства на народа.

На площада прѣдъ гарата се държаха нѣколко рѣчи, слѣдъ което шествието, прѣдвождано отъ нѣколко роти войска, отъ двѣ музики и нѣколко десятки знамена, които се развѣваха отъ вечерния зефиръ надъ главитѣ на това многохилядно множество, потегли първо за градската градина „Иrаатъ". Ние вървехме пѣшкомъ. Между насъ вървеха посрѣщачитѣ турци и българи. Тукъ бѣха търговския агентъ г. Недковъ, директора на гимназията, духовенството, Недимъ-бей, Ремзи-бей, Евкенаръ, Фари-бей, кмета Юсеинъ-бей, Зеки-ефенди, реизъ при гражд. сждъ, мюфтията, Ваидъ-бей, мудуюмуми, Теинъ-бей Завалянски, Беха-бей, Незиръ-ефенди и Мишелъ Папазовъ, единъ просвѣтенъ гръкъ. На всѣкждѣ изъ пжтя си гоститѣ биваха бурно акламирани отъ множеството. Въ градската градина имаше сложени напитки и закуски. Тукъ ми направи впечатление обстоятелството, че вмѣсто келнери, слугуваха млади турчета, синове на бегове и офицери. Запитахъ за това единъ познатъ турчинъ:

— Гърцитѣ и тукъ обявиха стачка — съ гнѣвъ и малко стѣснително ми заяви той.

Стачка. О, подлость и слѣпота! Гърцитѣ мислѣха, че само по тоя начинъ ще дадатъ да се почувствува тѣхната необходимость и мощь. Колко глупави и смѣшни сж тѣ!

Въ градската градина стояхме около половинъ часъ. Отъ тукъ при сжщия редъ множеството тръгна изъ битолскитѣ улици и се отправи за българската гимназия. Това пжтуване бѣше ново тържество. Турци и софиянци, хванати ржка за ржка и послѣдвани отъ едно недогледно пъстро множество, викаха „ура" и ржкоплѣскаха. Отъ прозорцитѣ и балконитѣ на кжщитѣ хубави момичета хвъргаха китки и шекери надъ екскурзиянтитѣ. Музикитѣ възторжено и непрѣкжснато свирѣха марсилезата и други арабски мотиви. Шествието изъ улицитѣ продължи цѣлъ часъ. Никой не чувствуваше умора, никой не се оплакваше. Освѣнъ гръцкитѣ кжщи и магазини, които *въ честь на гоститѣ* бѣха затворени, всичко друго въ града бѣше укичено съ знамена и зеленини.

Въ широкия салонъ на гимназията гоститѣ останаха и си починаха. Едни отъ тѣхъ се заведоха въ нарочно приготвенитѣ квартири изъ частнитѣ кжщи, а други, когато се стъмни, отидоха на банкета. Той се даде отъ младотурския комитетъ въ хотелъ „Роялъ" и се състоя при една голѣма интимность. Тукъ присжтствуваха само по виднитѣ гости; за останалитѣ бѣше сложена вечеря на друго мѣсто. Менюто бѣше разкошно. Турцитѣ никждѣ не жалѣха срѣдства, за да подчертаятъ своята щедрость и източенъ луксъ.

Слѣдъ вечерата излѣзнахме въ градината, кѫдѣто подъ звуковетѣ на музиката се бѣше извило кръшно хоро отъ турци и българи . . .

Едвамъ къмъ 2 ч. слѣдъ полунощь веселието прѣкѫсна. Ние бидохме изпратени до квартиритѣ си съ музика. Какъ хубаво звучеха трелитѣ на тая музика, разливани изъ тъмнината на битолскитѣ улици!

Когато ни разквартироваха по частнитѣ домове и слѣдъ небивалото въодушевление на банкета, при мене приближи единъ младъ битолчанинъ турчинъ и ми заговори:

— Ахъ, да знаете какво стана прѣди малко!

— Какво? — Запитахъ го.

И той ми разправи слѣдното:

— Бирата за черпене гоститѣ ни се привърши. Гръцкитѣ хотели и кафенета бѣха затворени, а знаехме, че има въ тѣхъ напитки. Поискахме веднажъ — два пѫти съ добро, отказаха да ни услужатъ.

— Тогава?

— Хѫмъ . . Тогава дадохме на нѣколцина български граждани една рота войници и си доставихме бира.

Тази сутрина научихъ какъ била доставена бирата. Момчетата и войницитѣ разбили вратитѣ на нѣколко гръцки хотели и гостилници, влѣзнали вѫтрѣ и поискали бира по добъръ начинъ. Била имъ отказана. А слѣдъ единъ хубавъ бой, нанесенъ на нѣколцина подлеци, трънливия въпросъ се рѣшилъ: и бира и други напитки били доставени въ обилие.

— Ахъ! Какъ ще се отплатимъ на тия гърци! — днесъ ми повториха нѣколцина интелигентни турци. — Веднажъ да си отидете отъ тукъ . . .

Снощи спахме на удобни легла. Бѣхъ на гости въ кѫщата на М. Попевъ. Днесъ една комисия отъ страна на екскурзиантитѣ направи визити на тукашния валия и на други видни лица. Комисията се прѣдвождаше отъ българскиятъ търговски агентъ, г. Недковъ.

Тази вечерь ще има другарска срѣща между екскурзианти и турци въ „Кавацитѣ".

И на другия день тържествата и банкетитѣ, давани на софиянци, продължиха съ сѫщата живость. Менѣ се струва, че тѣ сега почватъ. Тѣ се извършватъ при една небивала всегражданска френезия, при едно опиянение, което съ минути се усилва и обладава всички.

Тукашната еврейска колония вчера въ 5 часа подиръ пладнѣ бѣше устроила закуска и почерпка въ еврейското училище въ честь на гоститѣ. Още отъ 4 часътъ една еврейска музика почна свирнитѣ си въ училището. Както то, тъй и цѣ-

лия еврейски кварталъ около него бѣха украсени съ зеленини и български и турски знамена. Въ опрѣдѣлениятъ часъ всички гости, на отдѣлни групи, пристигнаха и се настаниха въ широкия салонъ на училището, кждѣто бѣше сложена трапезата. Тукъ присжтствуваше цвѣтътъ на еврейската колония, търговския ни агентъ г. Недковъ, множество турски офицери и други видни битолчани българи. Слѣдъ почерпката и закуската, които минаха при интимность и приятелство, почнаха рѣчитѣ. Неописуемо бѣ вниманието, съ което ни облѣха тукъ битолскитѣ израилтяни. Това бѣ внимание оказано на една силна и честна нация, която господствува на Балканитѣ.

Бѣше се стъмнило. По инициативата на гоститѣ и подъ ржководството на търговския агентъ г. Недковъ, който за честьта на България не бѣгаше отъ народа си, рѣши се да се направятъ приятелски и благодарствени манифестации прѣдъ домътъ на тукашния валия и прѣдъ клуба на младотурцитѣ.

На чело на една военна музика всички присжтствующи въ училището, придружени отъ друго едно двѣхилядно множество, което се присъедини къмъ манифестантитѣ на улицата потеглиха за конака на валията. Патриотическитѣ пѣсни и приятелството, което свърза турци, евреи и българи и вечерната обстановка, възбудиха още повече манифестантитѣ. Нескончаеми „ура“ се носѣха изъ главната битолска улица, по която до прѣди два мѣсеца българинъ не е смѣялъ да мине. Турци, евреи и българи се бѣха примѣсали и прѣгърнали. Тукъ найвече се отличаваха офицеритѣ. Тѣхната искреность и любезность край нѣмаха. Забѣлѣзахъ мнозина отъ тѣхъ да отиватъ между българитѣ, да имъ стискатъ ржцѣтѣ и почти просълзени да викатъ на чисто български езикъ:

—„Живѣйтѣ, живѣйтѣ, юнаци!“

Единъ младъ офицеръ, подпоручикъ, дойде изъ пжтя при мене, хвана ме подъ ржка и развълнувано ми каза:

— Кълна се въ живота и честьта си, че за напрѣдъ тоя калжчъ нѣма да вдигна противъ българинъ . . .

Шествието стигна и се спрѣ прѣдъ кжщата на валията. Гръмогласни „ура“ раздрусаха околностьта. Негово прѣвъзходителство излѣзна на пжтнитѣ врата и се поклони на множеството. Държа му блѣскава привѣтствена рѣчь на арабски езикъ Г. Благоевъ. Валията изслуша тая рѣчь съ дълбоко внимание, слѣдъ което звучно отговори:

„Братя, кажете въ България, че ние тукъ можемъ да живѣемъ братски съ българитѣ, че вече нѣма причини да се караме съ васъ“.

Шумни ржкоплѣскания завършиха тия думи на стареца, който пръвъ даде конституцията на Битоля. Отъ тукъ шест-

вието, пѣйки пѣсеньта „Живъ е той, живъ е“. . . отиде прѣдъ канцеларията на младотурския клубъ, кждѣто се повториха сжщитѣ мили сцени. Тукъ поблагодарихме на офицеритѣ за тѣхната любезность и гостоприемство, оказани на гоститѣ, и се разпростихме.

Музиката засвири пѣсеньта на Кемалъ-бей: „Отечество мое“ и шествието потегли къмъ офицерското кафене. Изъ пжтя си гоститѣ бѣха прѣдметъ на шумни овации. Отъ балконитѣ и прозорцитѣ се хвъргаха шекери и се славословеше името на България и Турция. Това шествие изъ битолскитѣ улици не може да се опише. Увѣрявамъ те, не може и да се разкаже. Участвующитѣ въ него живѣеха въ забрава. Взаимната любовь достигна своя връхъ. Афектацията бѣше чрѣзмѣрна. Ние изпълнихме едно турско кафене, кждѣто ни срѣщнаха нови любезности.

Бѣше станала една погрѣшка. Офицеритѣ мислили, че тази вечерь ще бждемъ гощавани отъ българската община. Общината мислила, че ще ни устроятъ банкетъ евреитѣ. При тая неразбория и при късната вечерь, ние рискувахме да легнемъ гладни. Но и тукъ усърднитѣ офицери не ни забравиха. Тутакси бидоха заклани нѣколко брави, опържиха по отдѣлно 300 яйца и ни нагостиха отлично. До като да се приготви вечерата, минахме въ интимни разговори и взаимни опознавания. Прѣзъ това врѣме на нѣколко пжти ни черпиха съ шербетъ.

На вечерата се казаха нѣколко рѣчи на турски и български. Ролята на келнери изпълняваха: *кмета на Битоля, Юсеинъ-бей, и всички офицери отъ подпоручика до генерала.*

* * *

Отъ днесъ колегията, която дойде тукъ съ увеселителния тренъ отъ София е разтурена. Всѣкой гостенинъ може да се върне назадъ или да отиде гдѣто иска. По-вечето отъ гоститѣ още вчера отпжтуваха за Охридъ, Прилѣпъ, Рѣсенъ и другадѣ. Не ще е безинтересно да вмъкна въ описанието си и нѣкои весели нотки, които почерпихъ непосрѣдствено отъ екскурзиянтитѣ.

За ржководители изъ пжтя екскурзиянтитѣ си бѣха назначили една комисия, въ която влизахъ и азъ. Но понеже тя не разполагаше съ никакви суми, допусна да се извършатъ нѣкои грѣшки. Естествено, по-вечето отъ екскурзиянтитѣ не бѣха доволни отъ нея. И за да намѣратъ мотивъ за грѣшкитѣ, тѣ на всѣкждѣ подчертаваха: „Оставете тая комисия . . . Тая комисия краде“. . .

Двама екскурзиянти, единия стамболовистъ, другия радославистъ, щѣха насмалко да се сбиятъ въ една солунска улица

при спора: да ли стамболовиститѣ или радославиститѣ ще направятъ Солунъ модеренъ градъ, ако той падне въ български ржцѣ.

По вечето отъ екскурзиянтитѣ страдаха отъ болестьта „доксомания" — тщеславие.

Особено двама се отличиха. Единиятъ отъ тѣхъ бѣше народнякъ, другия цанковистъ. И единия имаше черна чаталеста брада и другия. И единия носѣше бомбе и черни дрѣхи и другия. Тѣ навсѣкждѣ се тикаха напрѣдъ. Тѣ правѣха визититѣ, на тѣхъ се връщаха визититѣ. И двамата мислѣха, че всички почести се правятъ само тѣмъ. Даже единия отъ тѣхъ, въ захласа си, щѣше насмалко да застави битолския градски кметъ да му развали на дребни пари единъ наполеонъ. Тѣ оправдаха пословицата: „Между 100 души слѣпци, едноокия е водачъ".

На банкета въ Солунъ, даденъ отъ младотурцитѣ, опълченеца Кжршовски държа една дълга рѣчь, съ която исторически доказа, че турцитѣ произхождатъ отъ българска кръвь. „Ние, българитѣ, сме дали по-вече отъ 2 милиона жени на васъ, братя турци — завърши оратора — И сме ви дали културата си, знанията си, силата си" ... Адилъ бей, солунския кметъ, помоли С. Радева да му прѣведе на френски тая знаменита рѣчь.

* * *

Въ селото Глобища, битолско, завчера умрѣлъ единъ селянинъ. Между българския и гръцкия свещеникъ въ селото се породилъ споръ, кой има право да го опѣе, понеже и единия и другия претендирали мъртвеца да е отъ неговата народность.

Споръть достигналъ до бой. И двамата свещеници сега сж докарани отъ полицията въ Битоля, за да се разбератъ и помиратъ. Мъртвецътъ е погребанъ безъ да бжде опѣтъ.

Вчера въ Битоля стана официалното отваряне на албанския конституционенъ клубъ. Присжтствуваха много видни граждани и всички тукашни чуждестранни консули. Когато въ клуба пристигна търговския ни агентъ, г. Недковъ, направи му се шумна и приятелска овация.

Снощи щѣха да се извършатъ кръвопролития изъ битолскитѣ улици, ако благоразумието на бѣше взело връхъ. Писахъ ти, че гърцитѣ тукъ иматъ стачка — нѣкакъвъ негласенъ бойкотъ на турцитѣ и българитѣ. Въ тукашното голѣмо гръцко кафене „Шаркъ" прѣзъ цѣлия день вчера не пустнали нито единъ българинъ, а който успѣвалъ да влѣзне по работа, подлагали го на нечувани оскръбления. Снощи, когато гоститѣ българи се веселѣха въ еврейското училище, една група мѣстни българчета, на чело на даули и зурни, отиватъ прѣдъ кафенето

и насила влизатъ въ него. Г-нъ Добревъ, редакторъ на тукашния вѣстникъ „Напрѣдъ“, покачилъ се на една височина и почналъ да държи рѣчь. Между гърцитѣ изпърво настжпило смущение, а слѣдъ това почнали да ругаятъ България. Нашитѣ момчета измъкнали револверитѣ и се хвърлили върху безобразницитѣ. Но не станало нужда оржжието да се постави въ дѣйствие; „юнацитѣ“ и тукъ се отличили. Въ мигъ кой прѣзъ прозореца, кой прѣзъ вратитѣ, изпразднили кафенето.

Битоля.

Отбѣгнахъ щедроститѣ и вниманието на офицеритѣ отъ битолския гарнизонъ и се уединихъ да ти напиша нѣкои подробности за града, които много ще те интересуватъ.

Градъ Битоля не е вече такъвъ, какъвто го намѣрихъ прѣди единъ мѣсецъ, въ началнитѣ дни на свободата. Тогава улицитѣ му бѣха шумни, но изъ тѣхъ се разтакаха само турци и гърци. Българското население изглеждаше изплашено. То все още продължаваше да се крие изъ градскитѣ крайнини и да мисли, че дадената свобода е една гюлотина, която ще откжсне главата му. Първитѣ дни на конституцията бѣха шеметни. Българитѣ тукъ все още не можеха да се окопитатъ. Убивани, насилвани и измжчвани до прѣди една седмица, тѣ не можеха да почувствуватъ сияйния лжчь на свободата и продължаваха да мислятъ, че сж безправни роби, които всѣкой има право да погубва. Каква е, обаче, разликата отъ тогава до сега! Достатъчни бѣха петь седмици, за да се види българина въ стихията му, за да се разбере, че именно той е извиканъ да турне началото на културата и прогреса, които слѣдъ врѣме ще възвеличатъ Турция.

Наблюдавамъ българитѣ и се удивлявамъ! Тѣ сж вече господари на положението! Къмъ тѣхъ сж обърнати очитѣ на всички; защото всички вѣрватъ въ тѣхнитѣ способности, въ упоритостьта имъ и желанието да се развиватъ и живѣятъ мирно. Изтикани отъ гърци и сърби въ сѣвернитѣ прѣдградия, сега, слѣдъ като отдъхнаха свободно, се разпустнаха и се приближиха къмъ „Широкъ-сокакъ“. Тоя „Широкъ сокакъ“, всѣкой кзмъкъ на който е гробница на единъ българинъ, вече не плаши никого. Българитѣ почнаха да наематъ по него кжщи и дюкяни и слѣдъ нѣколко мѣсеца тукъ ще има модери гостилници, бръснарници и хотели, каквито само усилието и волята на българина може да създаде. Наедно съ това и външниятъ изгледъ

на града се прѣобразява. Прѣди единъ мѣсецъ Битоля имаше нечиста физиономия. Улицитѣ му бѣха мръсни и кални. Оставенъ на ржцѣтѣ на турци и гърци, той бѣше заприличалъ поскоро на затворъ, отколкото на единъ вилаетски центъръ. Тръгнете сега изъ която щѣте битолска улица и ще ви е драго да се разхождате. На всѣкждѣ веселие, на всѣкждѣ смѣхъ и доволства. Днешна Битоля почти нѣма забѣлѣжителности. Отъ сградитѣ, които я красятъ, може да се посочи на българската митрополия, съградена отъ покойния митрополитъ Григорий. Тя е едно колосално триетажно здание, построено въ българската махала, на което не липсуватъ модернитѣ приспособления. Митрополията е построена прѣзъ 1906 година. Митрополитъ Григорий е живѣлъ въ нея само единъ мѣсецъ.

Населението на Битоля е пъстро. Болшинството отъ населението е труско. Сетнѣ идятъ българитѣ, подирѣ гърцитѣ. власитѣ и циганитѣ. Имало нѣколко сѣмейства, които минавали за сърби, понеже отъ Бѣлградъ ежемѣсечно имъ изпращали по 10 наполеона заплата.

Въ Битоля турцитѣ иматъ: идаадие (пълна мжжка гимназия), въ което слѣдватъ наукитѣ си около 80 българчета, едно харбие (военно училище), едно медресе (духовно училище) за софти и при всѣка джамия има и основно училище.

Българитѣ иматъ двѣ църкви, отъ които едната е монументална, една пълна мжжка гимназия, VI то класна дѣвическа гимназия и двѣ основни училища. Прѣзъ миналата учебна година въ всички тия училища е имало около 2000 ученици. Гърцитѣ въ Битоля иматъ шестокласно мжжко училище, III-то кл. дѣвическа прогимназия и 8 основни училища. Власитѣ иматъ пълна мжжка гимназия, V-то класно дѣвическо училище и основни училища. А сърбитѣ — четирикласно мжжко училище, съ ученици, доведени отъ Бѣлградъ, III-то кл. женско и едно основно училище.

Освѣнъ това, българитѣ тукъ подържатъ и едно сиротопиталище, въ което намиратъ подслонъ и храна множество нещастници.

Материалното състояние на гражданитѣ е незавидно. Поминъкътъ е тежъкъ. До сега турцитѣ тукъ сж само властвували и съблъчали населението. Гърцитѣ и сърбитѣ сж се занимавали съ шпионства, а българитѣ, нападнати отъ всѣкждѣ, юнашки сж гладували. Простото население се занимава и съ землѣделие. Търговията до сега е била никаква. Обаче, има изгледи на поправление.

Слѣдъ получената свобода, гърцигѣ и сърбитѣ, които до скоро сжществуваха само при подкупи и тъмнина, както на всѣкждѣ изъ Македония, тъй и тукъ сж отчаяни. Тѣ съскатъ

на лѣво и дѣсно, мѣтатъ се като риби на сухо, но виждатъ колко сѫ слаби безъ помощьта на официалната власть. Изетъ-паша, Хасанъ-паша, Мелхаметата и другитѣ крѣпители на деспотизма, които до скоро се подкупваха отъ гърцитѣ съ злато и съ щеркитѣ на Елада, сега ги нѣма . . . Тукъ се надѣватъ, че въ скоро врѣме както сърбитѣ, така и гърцитѣ окончателно ще изчезнатъ; защото тѣхното създаване бѣше искусно и живота имъ пороченъ.

По настоящемъ въ Битоля върлуватъ множество инфекциозни болести. Градътъ е пламналъ отъ скарлатина и тифъ. Туберкулозата се шири. Лѣкаритѣ, освѣнъ военнитѣ, сѫ малочислени и първобитни. И тукъ, както и въ Прилѣпъ, най-добрия лѣкарь е Богъ.

Не зная какви ще бѫдатъ за напрѣдъ, но по настоящемъ на всѣкѫдѣ изъ Македония държавнитѣ пощи се намиратъ въ плачевно състояние. За пощенско помѣщение въ Битоля служи едно полусрутено здание, което винаги е праздно. Тамъ се навъртатъ нѣколцина чиновници, които цѣлъ день се излежаватъ. Малцина сѫ ония, които прѣкрачватъ прага на това здание по работа. Това е пощата въ Битоля, въ единъ вилаетски градъ...

Цѣлъ подвигъ е да се намѣрятъ тукъ марки и отворени писма. Да кореспондирашъ въ Турция — значи съзнателно да си налагашъ тежки наказания . . .

Отъ единъ мѣсецъ насамъ Ниязи ефенди, героя на турската революция, напусна Солунъ и се установи въ Битоля, кѫдѣто съ цѣлата си душа се отдаде на нова народополезна работа. Още когато тръгнахъ отъ Солунъ съ увеселителния тренъ, азъ знаехъ, че народния герой е въ Битоля и очаквахъ да го видя на гарата между посрѣщачитѣ. Но както на гарата, така сѫщо и на банкета, който се даде въ честь на гоститѣ, той не присѫтствуваше. Тоя фактъ ми донесе едно лошо шествие отъ мисли, които ме трѣвожеха по-вече като знаехъ, че Ниязи е въ Битоля. За да разбера причинитѣ за сърднята на младия офицеръ, рѣшихъ да се срѣщна съ него, което и сторихъ тази сутрина.

Намѣрихъ Ниязи-ефенди въ една скромна стая въ срѣдата на града, обиколенъ отъ нѣколцина младежи, които усилено работѣха по негова диктовка. Сега народния герой е обръсналъ облата си черна брада. По лидето му, украсено съ желтеникави рошави мустаци, имаше бѣлѣзи на умора. И тукъ, както и въ Солунъ, той ежеминутно биваше обезпокояванъ отъ десятки просители, които го молѣха за това — онова. Ниязи ги приемаше и за всички намираше по нѣкоя дума.

— Вие сте ни сърдитъ, Ниязи-ефенди! Гости отъ София дойдохѫ, а вие не пожелахте да се видите съ тѣхъ — рекохъ му, слѣдъ като сѣднахъ на едно кресло близо до него.

Безъ всѣкакво участие Ниязи отвърна:

— Защо мислите тъй! На софиянци мога ли да се сърдя! Та не ли за братство и съгласие ратуваме? Не бѣхъ въ града; иначе нѣмаше да ви оставя на вниманието само на моитѣ колеги.

— Ниязи ефенди скѫпи дѣйствителностьта — почнахъ азъ. — Отъ горещъ приятель на българитѣ прѣди единъ мѣсѣцъ, вие не искате да се явите сега прѣдъ тѣхъ за да ви видятъ. Надѣвамъ се, че имамъ довѣрието ви и ще узная причинитѣ на всичко това.

Ниязи ефенди благоволи да ми разправи слѣдното:

—Ще ви кажа всичко, защото се досѣщате. Отъ единъ мѣсецъ насамъ разочарование вълнува душата ми. Спечелената свобода, която до скоро ми доставяше неизмѣрими сладости, сега ми донася безсънни нощи, страхъ за бѫдащето и отчаяние. Българитѣ тукъ ме много трѣвожатъ. Войводитѣ отъ окрѫга почватъ стария занаятъ и самооболщенията си. *Войводата Иванчо отъ Охридъ ходилъ между населението и проповѣдвалъ прѣвратни идеи: незачитане турската власть, непокорства и неплащане данъци.* Отъ Рѣсенъ снощи ми пристигна лоша вѣсть. Въ благопожеланията си тамошнитѣ турци свикали българитѣ и сърбитѣ на общо засѣдание, за да създадатъ дружество за колективна народополезна дѣйность. Обаче, Коста Стрѣзовъ станалъ въ събранието и заявилъ, че въ Рѣсенъ нѣма никакви сърби и че, ако турцитѣ продължаватъ да ги покровителствуватъ, той и комититѣ ще нарамятъ пушкитѣ и ще отидатъ обратно въ балкана. Можехъ ли да очаквамъ това отъ Стрѣзова, отъ тоя интелигентенъ човѣкъ, който е много училъ, който е и Европа видѣлъ? Подобни работи ние очаквахме отъ софтитѣ и простацитѣ . . . А то! . .

Ниязи-ефенди поклати глава и като пое поднесеното кафе, малко възбудено продължи:

— Само отъ софтитѣ, да! Че по тия мѣста населението е изключително българско и гѫскитѣ знаятъ. Но Стрѣзовъ трѣбваше ли това да прави? Не бива ли да остави всичко на врѣмето, което е най-добрия цѣлитель? На Стрѣзова въ миналото самичъкъ азъ съмъ поставялъ три пусии, за да го утрѣпамъ; изпращалъ съмъ тукъ подкупени отъ мене хора да го убиятъ. Но вѣрвайте ме, искрено ви заявявамъ, че сега го обичамъ по вече, отколкото трѣбва. Но ако така той продължава да прави! . . Тия и тѣмъ подобни факти ме измѫчватъ. Сега съмъ като боленъ. Нощесъ не съмъ никакъ мигналъ въ сънь.

Вѣрвайте ме, нѣмалъ съмъ и нѣмамъ никакви задни мисли и цѣли. И желая траенъ миръ и братско съгласие.

Сетнѣ Ниязи-ефенди продължи:

— Оскърбенъ съмъ и отъ вжтрѣшния редъ на страната. Ние, революционеритѣ, не се борихме само противъ дворцовата камарила, а и противъ всичката оная бюрокрация, която и сега продължава да живѣе съ нравитѣ на миналото. Не само Цариградъ бѣше виновенъ. Виновно е и цѣлото чиновничество за доскорошнитѣ зулуми въ тая страна. Но то вече успѣ да се прѣвие; то стана по-свободолюбиво и хуманно отъ мене; то се боядиса и благодарение на тия си качества запази мѣстото си. И пакъ я кара по старому. Та това ще ли ни доведе къмъ добъръ край?.. Моето желание бѣше поне два мѣсеца да имахме въ ржцѣтѣ си управлението на тая страна, за да оправимъ всичко...

— Удобрявате ли дѣйствията на тукашнитѣ и солунскитѣ гърци съ тѣхнитѣ враждебни демонстрации срѣщу българскитѣ гости?

— Не се трѣвожете отъ дѣйствията на тия вагабонти — нервно отвърна Ниязи ефенди. — Тия хора се изгубватъ въ глупоститѣ си. Всичко това на насъ и на себе си правятъ; защото и цигани да бѣха, пакъ нѣмаше да обидятъ любимитѣ наши гости. Тия гърци много лекомислено гледатъ на въпроситѣ и неразумѣватъ какво правятъ.

Ниязи-ефенди по настоящемъ усилено работи надъ историята на послѣднята турска революция. Книгата ще бжде на обемъ 300 — 350 стр., ще съдържа около 50 илюстрации и ще излѣзе отъ печатъ слѣдъ 2 мѣсеца.

Поблагодарихъ на героя за любезността му да ми каже всичко това и напуснахъ работния му кабинетъ.

Рѣсенъ, 4 септември 1908 г.

И за да провѣря тоя разговоръ и да мога да си съставя ясно понятие върху случката въ Рѣсенъ, тази сутрина заминахъ за тоя градъ. Ниязи-ефенди ми каза, че виновника за създадената неприятность между сърби, турци и българи въ Рѣсенъ билъ *Коста Стрѣзовъ*.

Въ Рѣсенъ пристигнахъ на пладнѣ. Още съ слизането ми отъ файтона, бидохъ обиколенъ отъ всички по-първи рѣсенчани, турци и българи. Тукъ бѣше и самия Стрѣзовъ. Той изглежда

да е много енергиченъ човѣкъ, на младини побѣлѣлъ и е безстрашенъ, упоритъ и високопросвѣтенъ. Тия негови качества сж плашили по-рано турцитѣ и за да се освободятъ отъ него, Ниязи-ефенди. както самъ призна това, на нѣколко пѫти му е поставялъ засади.

Когато разправихъ Стрѣзову думитѣ и съмнѣнията на Ниязи-ефенди, рѣсенския патриотъ се силно възбуди и съвсѣмъ нервирано ми разправи слѣдното :

— Ниязи-ефенди, моя добъръ приятелъ, безобразно сж лъгали. Моитѣ думи, казани завчера на общото събрание, съвсѣмъ криво сж му прѣдадени. Не съмъ азъ човѣка, който ще заплашва турската власть съ нашитѣ комити и оржжие. Турцитѣ знаятъ силата и волята ни и нѣма нужда да ги плашимъ съ тѣхъ. Тукашнитѣ платени сърби които сж всичко на всичко четворима, сж гонили съвсѣмъ друга цѣль, като сж подвеждали тъй Ниязи-ефенди. Ето въ какво се състои работата : По покана на тукашния кметъ, *Джемалъ ефенди*, всички рѣсенски граждани : турци, българи, сърби, цигани, арнаути и прочее се събрахме на общо засѣдание, за да образуваме мѣстенъ граждански клубъ за разглеждане на общи въпроси. Въ врѣме на засѣданието забѣлѣзахъ, че турцитѣ явно се силѣха да вкаратъ въ настоятелството на клуба и единъ сърбинъ, безъ да има за това законни права. Азъ станахъ и казахъ на събрáвшитѣ се, че мѣстнитѣ българи могатъ да вематъ участие въ всегражданския клубъ, но да поставимъ въ настоятелството сърбоманинъ — никога нѣма да се съгласимъ на това. Толкозъ по-вече като знаехъ, че и самата мѣстна власть винаги е отбѣгвала да признава тукашнитѣ продажници сърби като отдѣлна нация.

Слѣдъ разговора, който се водѣше въ канцеларията при училището, ние обиколихме и разгледахме града. Гр. Рѣсенъ, родното мѣсто на Ниязи-ефенди, е единъ гиздавъ градецъ. Прѣлеститѣ му сж неизмѣрими. И за да ги опиша, трѣбва ми дълго врѣме, а не минутитѣ, съ които разполага единъ пѫтникъ. Рѣсенъ има всичко на всичко 1200 кжщи. Отъ тѣхъ 370 сж български, 500 турски, 170 гъркомански и останалитѣ влашки и цигански. Има второкласно смѣсено училище съ 7 учители и хубава черква. Търговия никаква. Населението се прѣпитава съ земледѣлие.

Четници, които прѣди два мѣсеца слѣзнаха отъ балкана, тукъ сж се хванали на частна работа. Кой хванальъ старата си професия, кой пази бостанитѣ — все мирни занятия. Файтонджията съ нетърпѣние ме подканя да заема мѣстото си въ колата. На пѫть съмъ за Охридъ — тоя чуденъ български градъ, за който тъй много съмъ копнѣялъ да го видя..

Охридъ, 6 септември 1908 год.

Прѣбродилъ съмъ всички хубави кѫтчета на България. Рила, съ своята чаровность и чистота, ме е плѣнявала. Родопитѣ, съ китното чепинско корито, сѫ ми доставяли безчислени сладости и сѫ укрѣпвали у мене духътъ за нова работа и нови житейски борби. Казанлъшката розова долина прѣзъ май е поробвала душата ми. А черноморския брѣгъ и тунджанската котловина сѫ разкривали прѣдъ взора ми необятни пространства отъ красота и сияние, при които съмъ се чувствувалъ като полубогъ ... И мислѣхъ, че великата рѫка на Твореца е била щедра само за България, че само тамъ Богъ е излѣлъ чашата на сладоститѣ и се е прѣобразилъ въ тѣхъ. Трѣбваше да обиколя цѣла Македония, да се полюбувамъ на нейнитѣ оснѣжени планини и миризливи долини, за да видя колко много сѫ прѣлеститѣ тукъ, колко чаровна, безцѣнна и великолѣпна е тая страна, която, за срамъ на човѣчеството, до скоро тънѣше въ робство, въ страдания и невѣжество. Отъ дѣвствения Шаръ до Солунъ, отъ Малешъ и до Елбасанъ окото се спира на нови и нови чудеса, които ви плѣняватъ, които ви хвъргатъ въ шеметъ и забрава. Македонскитѣ поля сѫ обилна житница, рѣкитѣ ѝ — златенъ поясъ, а езерата — едно безцѣнно съкровище, прѣзъ което умуванията на изобрѣтателитѣ и златото на Европа не струватъ нищо! Трѣбва да минете отъ Кюстендилъ до Солунъ и отъ тамъ до Охрида и Прилѣпъ, за да видитѣ колко съмъ слабъ въ описанието на тая света страна.

За да се запозная съ западна Македония, а главно съ историческия гр.Охридъ,гробница на св.Климентъ и крѣпость на царя Самуила, на 4 того азъ и още трима другари, потеглихме съ файтони отъ Битоля за Охридъ. Разстоянието между тия два града е голѣмо и не точно опрѣдѣлено. Пѫтя отъ Битоля до Рѣсенъ е крайно лошъ, но пѫтуването особено приятно; защото вие газите една безкрайна цвѣтиста градина, която щедро лѣе мириса си. Минавате чудни планини и клисури. Обикаляте пространни поля, отрупани съ плодовити дървета: нарове, кестени, смокини, орѣхи и пр. Пѫтуването отъ Битоля за Охридъ продължава цѣль день, но да трае и седмица, никому нѣма да се додѣе.

Напуснахме Битоля въ тъмно. Градътъ още спѣше, когато минахме улицитѣ му и излѣзнахме на открито поле. Извивахме подъ политѣ на Перистеръ. Арнаутитѣ трѣбва да сѫ поетиченъ народъ. Тукъ сѫ кръстили много мѣста и планини. И сѫ имъ дали имена кое отъ кое по-хубави и по-правдиви. Перистеръ — „Орлово-гнѣздо“—може ли по-хубаво име отъ това!

Та тукъ, на тая колосална македонска планина, която обгръща съ погледа си половината Македония и която прѣзъ всѣко ясно утро праща поздравъ на Бѣло-море, възпѣта отъ населението, вѣчно скривалище на хѫшове и хайдути, не царуватъ ли орлитѣ и вѣтроветѣ! Сега върховетѣ ѝ бѣха огрѣяни отъ първитѣ лѫчи на слънцето. Крайнинитѣ ѝ все още бѣха морови и надъ тѣхъ се виеха като точици десетина орли.

На два часа разтояние отъ Битоля посрѣщна ни една група офицери-конници. Указа се, че тѣ нарочно излѣзнали прѣди насъ, за да ни изпратятъ до тукъ. Любезноститѣ на тия хора нѣмаха край. Тѣ бѣха всички млади и интелигентни. Ездѣха на пъргавитѣ арабски кончета твърдѣ ловко. Отъ тукъ чакъ до първото на пѫтя ни село тѣ тичаха ту прѣдъ насъ, ту задъ насъ: Разговоритѣ ни бѣха сърдечни, а отношенията имъ — нѣжни, интимни и пропити съ оная източна грация, която тукъ чудеса прави. Тия офицери не искаха да се раздѣлятъ съ насъ. Така добрѣ се бѣхме сприятелили. Отъ конетѣ ни подаваха цигари, грозде и други закуски.

— Харесвате ни, много ни харесвате — викаха тѣ.—Вие сте чистосърдечни и правдиви . . . Вие, българитѣ, сте чудо!..

Офицеритѣ-изпращачи се върнаха въ Битоля отъ 15-я километъръ на пѫтя. Когато се изпращахме, сѣкашъ свещенодѣйствахме. И сетнѣ, до като се закриемъ за погледитѣ: развѣване на кърпи, махане съ шапки, громки „ура“ и ржкоплѣскания . . .

Отъ тукъ файтона ни почна да се валя по билото на една залесена планина. Обаче, пѫтя бѣше много лошъ и ние папрѣдвахме бавно. Слѣдъ двучасовъ усиленъ ходъ излѣзнахме на върхътъ на възвишението, отъ кѫдѣто лъсна прѣдъ насъ дивна картина. На дѣсно, увитъ въ зеленини, отрупанъ отъ упорити живи савани отъ бръшлянъ, хмелъ, есенчета и джунжуле, лежеше Рѣсенъ. Около него бѣха наслагани въ порядъкъ множество гиздави села. На лѣво отъ насъ,въ дъното на котловината, блѣщѣха като сребро водитѣ на Прѣспанското езеро, което се губѣше задъ модритѣ планински вериги.

— Прѣспа прѣспа! . , — викнаха едногласно другаритѣ ми. — Ето хубавата Прѣспа!

Право прѣдъ насъ наистина лъщѣха, назъртащи изъ между зеленинитѣ, покривитѣ на Прѣспа, на славната, историческата Прѣспа. Цѣлата тая котловина, която приличаше на рай, се обграждаше съ високи, натрупани една надъ друга планини, чийто върхове се губѣха въ облацитѣ . . .

Дълго гледахме тая жива панорама . . .

Бѣше топълъ септемврийски день. Пѫтешествието ни до Рѣсенъ — единствената станция на пѫтя Охридъ — Битоля — бѣше по-вече отъ приятно. Въ продължение на 5 часа ние пѫтувахме всрѣдъ прѣлѣститѣ на природата, която прѣзъ тоя късенъ лѣтенъ день бѣше разтворила обятията си и съ всички сили изпускаше ухание и сласть. Тъкмо на пладнѣ файтона ни спрѣ прѣдъ вратитѣ на единъ ханъ, кѫдѣто трѣбваше да си похапнемъ и отпочинемъ. Ханджията, единъ дебелъ човѣкъ, щомъ като ни съзрѣ, усмихна се сладко и се разшъта да ни готви обѣдъ. Появилата се на лицето му усмивка издаваше колко той е доволенъ, за гдѣто ни вижда въ хана си. И имаше защо. Когато по-рано бѣхъ идвалъ тукъ веднажъ съ нѣколцина другари, тоя сѫщия ханджия ни взе за двѣ опечени агнешки глави, за 10 или 12 опържени яйца, за едно кило хлѣбъ и за литра вино — *само 32 гроша златни* . . .

Тоя день бѣше праздникъ. Когато влѣзнахме въ Рѣсенъ, гражданитѣ бѣха наизлѣзли на улицата и се кипрѣха въ своитѣ чисти македонски костюми. Нѣкои отъ тѣхъ, съ които се бѣхъ запозналъ по-рано, дойдоха при мене и почнаха да ме разпитватъ за впечатленията ми отъ Македония.

Слѣдъ като обѣдвахъ, излѣзнахъ изъ хана и се опѫтихъ, наедно съ група граждани, за градското кафене на почивка. При насъ тукъ дойдоха и нѣколцина рѣсенски турци, съ които тоже се бѣхъ запозналъ по-рано. Ала любезниятъ рѣсенски беледие реизи (градски кметъ), който първиятъ пѫть, когато посѣтихъ градеца, тъй хубаво ме посрѣщна, сега не виждахъ. Запитахъ рѣсенскиятъ първенецъ, Стрѣзовъ, кѫдѣ е кмета, та го не виждамъ въ групата? — Отговори ми, че е на работа въ беледието.

— А може ли да стидемъ при него?

— Елбете — отвърна единъ градски агентъ. — И ще му бѫде крайно приятно, ако ви види като неговъ гостенинъ.

— А дѣ е беледието?

— Надъ главитѣ ни — допълни единъ гражданинъ.

Безъ по-вече двоумѣние, азъ излѣзнахъ изъ кафенето и придруженъ отъ нѣколцина граждани, се опѫтихъ за беледието. Трѣбваше да се извървятъ само нѣколко крачки, за да се влѣзе въ входната врата на това турско обществено заведение. Може да се рече, че когато сме сѣдѣли въ кафенето, ние сме били и въ самото кметство: долниятъ етажъ на зданието — тъмно и упушено хафене, а горния, състоящъ се отъ една огромна стая и тѣсенъ коридоръ— беледие.

Чу се голѣмъ шумъ отъ размѣстване на столове и маси, когато влѣзнахме въ вратата на учреждението и се заизкач-

вахме по сухитѣ стълби, които скърцаха подъ краката ни. Въ коридора на беледието ни посрѣщнаха съ свойствената турска любезность единственіятъ писарь при кметството и разсилния. Тѣ бѣха застанали отъ двѣтѣ страни на вратата и правѣха широки „темани", на които почтително отговаряхме. Изглеждаше, че нашето посѣщение бѣше изненадало кмета. Гжстиятъ прахъ, който се бѣше повдигналъ отъ една метла, която чистеше кметскиятъ кабинетъ, ни засръкваше. Прѣзъ тоя прахъ едвамъ можахме да видимъ младия кметъ, полицейския приставъ и още двама други чиновници, които стоешкомъ ни посрѣщаха. Слѣдъ минутка азъ сѣдѣхъ отъ дѣсно на кмета, на единъ прашенъ и окжсанъ миндеръ. Погледа ми се метна изъ вжтрѣшностьта и видѣхъ слѣдното — една обстановка, която нивга не ще се заличи отъ ума ми, защото не посѣщавахъ колибата на нѣкоя сиротица или катуната на циганина, а едно общинско управление. Една широка стая, съ голи, упушени и попукани стѣни, изъ които мухитѣ и дървеницитѣ бѣха оставили печални слѣди. Подътъ бѣше покритъ съ рогозки, по които зѣеха широки дупки. По рогозата се търкаляха огнища отъ орѣхови люспи, които, ако се събереха, можеха да напълнятъ цѣль кошъ. Въ двата жгла на стаята, туку подъ самитѣ прозорци, на които липсваха завѣси, имаше по единъ високъ миндеръ, по който се търкаляха необѣлени орѣхи. На едната страна на стаята стоеше газево сѣндъче, а върху него табла за игра. Пуловетѣ на нея бѣха въ порядъкъ. Изглеждаше, че прѣди да посѣтимъ кметството, чиновницитѣ сж играли. На срѣдата на стаята бѣше поставена една маса, до която седѣше кмета. Това бѣше кметското бюро. Нищо друго, освѣнъ една дебела книга и кутия съ цигари, не забѣлѣзахъ върху тая маса. Даже мастилница и писалка нѣмаше. А всичко въ стаята бѣше покрито съ прахъ — дебелъ слой прахъ, колкото единъ пръстъ.

Когато размишлявахъ върху виденото, кмета взе отъ кутията цигара и ме покани съ нея. А слѣдъ туй се наведе подъ масата, хвана една връвъ и я дръпна шесть пжти.

— Алтж тане-е-е! . . . чухъ дѣтски гласъ, който викаше долу въ кафенето.

Тая връвъ, съ която кмета даде така искусно числото на поржчанитѣ кафета, служеше и за телефонъ въ Рѣсенъ.

Много не стояхме въ рѣсенското беледие. Файтонджията бѣше впрѣгналъ конетѣ въ колата и ни подканяше на пжть.

Тукъ имахъ случая да подиря и се запозная съ роднинитѣ на много наши видни хора. И като ходѣхъ изъ улицитѣ на Рѣсенъ, като дъхахъ топлотата на въздуха, примѣсенъ съ ароматитѣ на цвѣтята и трѣвитѣ, като гледахъ дѣвствената околность,

лесно си обяснихъ какъ е придобито гиздавото и даже дързостно вдъхновение на бѣлѣжити наши хора, родомъ отъ Рѣсенъ . . .

Въ Рѣсенъ узнахъ, че отношенията между турци и българи въ тоя градъ не сж до тамъ розови. Появили сж се съмнѣния и взаимна недовѣрчивость. Сърбитѣ и гърцитѣ съ конспирациитѣ, доноситѣ и подлоститѣ си могли наново да влѣзатъ подъ кожата на турцитѣ. Слѣдъ като разгледахме напълно града, впуснахме се наново въ пжть.

Отъ тукъ до Охридъ околностьта бѣше по-очарователна. Ние ту се качвахме, ту слизахме изъ тѣснинитѣ на клисуритѣ, изъ които пжтя извиваше на зигъ-заги. Чудни мѣста, наистина! Изъ тия залесени планини човѣшки кракъ като че ли още не е стжпвалъ! Вѣковнитѣ имъ дървета, наслагани надъ канаритѣ, сж мрачни и диви. А долу, въ бездната, се извива като копринена лента бистра рѣка.

Пжтя минава прѣзъ много села. Тѣ сж чисто български. Физиономията имъ е привѣтлива. Тукъ селскитѣ кжщи не сж плѣвници, като ония изъ софийско; тѣ сж почти всички двуетажни, покрити съ керамиди и хигиенични. Населението е крайно живо, умно и пъргаво. То бѣше на работа по полето. Посрѣщаше ни любезно, изпращаше ни съ умиление и ни се чудеше. Край едно отъ тия планински села приближи до насъ единъ пригърбенъ старецъ и съ очудване ни запита:

— Какъ вие смѣете да ходите съ шапки?...

— Че не ли е конституция, не ли е свобода, дѣдо!

— Свобода ли? А гдѣ е тя! Та насъ пакъ турцитѣ ни управляватъ . . .

По нататъкъ, близо до с. Косеръ, съ едного отъ насъ се случи една пакость. Файтонджията ни бѣше казалъ, че близо до с. Косеръ имало вулканъ, който изпускалъ миризливи газове. Съобщи ни още, че и сами щѣли сме да улучимъ мѣстото на вулкана, защото околностьта му силно мирисала на сѣра. Съ насъ пжтуваше и Паскалъ Т. Прѣзъ цѣлия пжть той ни веселѣше. Прѣди още да наближимъ селото Косеръ, бай Паскалъ почна да вика:

— Ето наближаваме вулкана. Менѣ ми мирише на сѣра.

— Никакъвъ вулканъ — отвърна файтонджията. — Ние сме още далечъ отъ него.

— Не джанъмъ! — противѣше се бай Паскалъ. Ето: силно мирише на сѣра . . .

Ние пръхнахме въ смѣхъ. Пардесюто на бай Паскала, запалено на двѣ мѣста отъ цигарата му, бързо горѣше . . .

Слѣдъ единъ часъ видѣхме и вулкана. Тая земна ноздра е дѣйствително интересна. Тукъ трѣбва да дойдатъ геолози и да я разучатъ. Тъй наречения „вулканъ“ се намира до самото

село Косеръ, което е близо до Охридъ Цѣлата мѣстность около вонещото земно отверстие е влажна и безъ разтителнось. Въздухътъ е отровенъ отъ сѣрни пари. Цвѣтътъ на земята е жълто-червенъ. На мѣста има цѣли канари отъ кюкюртъ. Самиятъ вулканъ е една тѣсна дупка, която силно пищи и изхвърга сѣрни газове. Хвърли ли се въ отверстието пръсть или камъни, послѣднитѣ сѣ повдигатъ високо на горѣ. Около дупката е немислимо да се стои много. Газоветѣ отравятъ. Близо до „вулкана" имало и топли извори.

Слѣдъ като разгледахме „вулкана", завърнахме се при файтона и потеглихме напрѣдъ. Тукъ се бѣха събрали всички селяни. Тѣ се ржкуваха съ насъ и ни разпитваха нѣкои работи. Една баба се кръстѣше, цѣлуваше ни и плачеше. . . .

Отъ тукъ до Охридъ пжтя бѣше кратъкъ. Слънцето бѣше паднало задъ планинитѣ. Ние пжтувахме по едно хубаво шосе, което имаше за граница два безкрайни живи плѣта отъ цвѣтя, храсте, кжпини, лепешъ и хмѣлъ. Изъ шосето се движеха множество жени, които се връщаха въ Охридъ отъ полската работа. Тѣ звучно пѣеха. Когато слънцето се скри и тъмнината почна да лега надъ околностьта, ние видѣхме крѣпостьта на Охридъ и часть отъ червенитѣ му покриви.

Лихнисъ, Лихнисъ! . . .

И влѣзнахме въ старата българска столица. Шумътъ на файтонитѣ ни привличаше гражданитѣ, които се трупаха около насъ и усмихнато ни поздравляваха. Една сюрия дѣца ни слѣдваще и крѣсливо викаше: „Яшасънъ миллетъ", яшасънъ ватанъ"! Слѣзнахме на хотель „Охридско езеро" и спахме много спокойно. Шумътъ на езернитѣ вълни, които се плискаха о стѣната подъ прозорцитѣ, ни приспиваха.

Основателтъ на стария Лихнисъ, сега гр. Охридъ, трѣбва да е ималъ крайно поетическа душа. Иначе не мога да си обясня вкусътъ му да се засели надъ едни невъзможни и недостжпни канари, обградени отъ тритѣ страни съ пространна сълзиста вода и отъ едната — съ безбрѣжни цвѣтни поля и залесени планини. Нѣкога Охридъ ще да е билъ много хубавъ градъ. Това показватъ неговитѣ каменни, полусрутени крѣпости, старинитѣ му, безподобното по своята хубость езеро, което е неизмѣнно въ прѣлѣститѣ си. Ала Охридъ днесъ е за съжеление. Неговитѣ кжщи сж жалки, дрипави, полусрутени колиби, съ зѣющи черни дупки, вмѣсто прозорци. Населението му е крайно бѣдно, отчаяно, убито, но твърдо. Когато гледахъ Охридъ отъ езерото, не можехъ да не мисля, че съмъ въ Търново. Само недогледната вода, която се ширѣше прѣдъ очитѣ ми и надъ която се люлѣехъ, ме отвличаше отъ тая идея. Въ Охридъ сжществува страшна, нечута мизерия. Робството и тиранията сж

удушили тоя старъ български градъ, който служи за прѣдѣлъ на Македония и Албания. Богатото му съ риба езеро е мъртво. По нѣкога се мѣркатъ само нѣколко жалки чунове, съ които, за да идете до Струга, ви трѣбватъ 3 часа, до Поградецъ 10 или 12, а до мънастиря „Св. Наумъ" — 8 часа. И това езеро, най-хубавото въ Европа, е заложено отъ държавата на чуждитѣ банки . . .

— Защо не направятъ параходчета, та да има съобщения между тия хубави градчета, които пъстрятъ брѣговетѣ на езерото? — запитахъ нѣкои азъ.

— Защо ли? Искаха нѣкои, но правителството не имъ позволи. *Щѣли да се плашатъ рибитѣ, ако параходи почнатъ да цѣпятъ водитѣ на езерото . . .*

Търговия въ Охридъ почти нѣма. Гражданитѣ му се разтакатъ изъ улицитѣ посърнали, бѣдни, съ безнадѣждни погледи. За да се донесе въ Охридъ една каса захарь или газь, стоката трѣбва да пѫтува на конь цѣли два деня . . . Слѣдъ дадената, обаче, свобода има признаци, че населението се съживява. То свободно диша и свободно мисли. И се надѣвамъ да намисли нѣщо, или поне да застави управницитѣ да помислятъ за бѫдащето на тоя градъ, който е рѣдъкъ по хубоститѣ си въ Балканския полуостровъ.

Старият градъ Лихнисъ е билъ обграденъ съ крѣпость, руинитѣ на която ясно личатъ. На най-високиятъ хълмъ се възвишаватъ огромни кули и стѣни. Това сѫ били нѣкогашнитѣ палати на царетѣ. Тукъ сѫ били и сараитѣ на охридския властелинъ *Джелалединъ-бей*, една тъмна и легендарна по своята жестокость личность. Отъ тия сараи нѣма нито поменъ. На мѣстото имъ личатъ основитѣ на други древни сгради, върху които Джелалединъ е построявалъ сараитѣ си. На тая мѣстность никога не сѫ правени разкопки.

На другия день отъ пристигането ми въ Охридъ обиколихъ цѣлия градъ. Първо се видѣхъ съ охридския митрополитъ г. Методий. Той е младъ, енергиченъ, твърдѣ прозорливъ и твърдѣ обичанъ отъ паството си митрополитъ.

Посѣтихъ мѣстното училище и старата до него църква „Св. Климентъ". Тая църква е една реликвия. Тукъ се е подвизавалъ Св. Климентъ, ученика на българскитѣ равноапостоли. Църквата е ниска, вехта, древна. Въ нея сѫ запазени малко старини: единъ патриаршески прѣстолъ, една патерица, златна корона, нѣколко пергамента и една плащаница, подарена отъ императора *Андроникъ Палеологъ*. Църквата казватъ да е построена прѣди 815 година. Живописьта ѝ е много антична. Първоначално тя се е казвала „Св. Богородица", но когато старата църква „Св. Климентъ", на която основитѣ още личатъ

подъ калето, е била прѣвърната въ джамия, съсждитѣ ѝ сж били прѣнесени въ „Св. Богородица“ и църквата е приела името „Св. Климентъ“. Близо до езерото има друга една стара църква, „Св. София“, сега джамия. Тя е колосална сграда и нѣкога е служила за катедрална църква.

Държавнитѣ учреждения въ Охридъ не се забѣлѣзватъ. Ние посѣтихме пощата. Тя е едно ниско, подпрѣно съ диреци здание. Вжтрѣ учреждението е нечисто. Когато поискахме да купимъ пощенски марки, указа се, че нѣмало такива . . . Тукъ пощата отива и се получава два пжти въ седмицата.

Отъ околноститѣ на Охридъ по-забѣлѣжителни сж: тъй нарѣчената мѣстность „Студенчица“, единъ великолѣпенъ кжтъ отъ зеленини, бистра планинска вода и цвѣтя. Мънастиря „Св. Наумъ“, който се намира на отсрѣщния брѣгъ на езерото, кждѣто нѣвга се е крилъ Св. Климентъ. Той сега е въ гръцки ржцѣ. Прѣди една седмица отишли да го разгледатъ нѣколцина българи отъ София, между които билъ и Сл. Бабаджановъ, ала гърцитѣ, щомъ като ги подушили какви сж, не ги пуснали въ мънастиря. Забѣлѣжителенъ е и градеца Струга, родното мѣсто на братя Миладинови. Той отстои на 18 км. отъ Охридъ.

Населението на Охридъ е извънредно любезно. Гоститѣ отъ България, щомъ като се узнаятъ, взиматъ се по кжщитѣ. Турцитѣ тукъ сж по-сурови и груби. Понеже Охридъ е пъленъ съ гости отъ България, турското население съ неприязънь гледа на тѣхъ.

Още ли нѣма да си ходятъ тия капели? — казвали нѣкои отъ тѣхъ — гоствуване бива день-два, та седмица.

Въ Охридъ живѣе *Атъфъ-ефенди*, убиеца на реакционера Шемзи-паша. Атъфъ-ефенди е офицеръ и твърдѣ юначенъ и свободолюбивъ човѣкъ. Ако той не бѣше убилъ Шемзи-паша, Битоля щѣше да потъне въ кръвь . . . Тукъ е и *Еюбъ-ефенди*, който въ врѣме на революцията замина отъ тукъ за Битоля съ 1200 войника и накара Османъ-паша да се подчини.

Искамъ да се повърна още малко къмъ миналото на Охридъ, за да се види каква пакость сж ни направили гърцитѣ въ желанието да ни отнематъ писменостьта. Старци ми разправиха, между които и г. Диамандиевъ, който сега е тукъ, че кубето на църквата „Св. Климентъ“ е било пълно съ старини. Обаче, гръцкитѣ владици още отъ вѣмето на Калиникъ, Иосифъ, Дионисий и Милети, сж раздавали тия пергаменти на бакалитѣ, за да увиватъ въ тѣхъ сирене. Г. Диамандиевъ помни, че той, като ученикъ, е подвързвалъ учебницитѣ си съ пергаменти, понеже били като кожа... И въ Охридъ върлуватъ множество болести. Лѣкари и тукъ нѣма. Има само единъ градски и единъ военененъ. По войницитѣ върлуватъ страшни болести. Запитахъ военния лѣ-

карь отъ какво се появяватъ тѣ, на което получихъ отговоръ:

— Ядатъ тайно узрѣли краставици . . . Защото само съ тѣхъ могатъ да напълнатъ празднитѣ си стомаси . . .

Охридскитъ войвода П. Чаулевъ миналата седмица е билъ тукъ. Двама турци, които имали нѣкакъвъ споръ помежду си, дошли при войводата да се съдятъ.

— Но азъ не съмъ съдия — отговорилъ Чаулевъ.

— Какъ не! — отвърнали съ очудване турцитѣ — Ние само въ тебе имаме вѣра и ти ще разгледашъ давията ни.

Чаулевъ билъ принуденъ да издаде присѫда, която задоволила странитѣ.

Днесъ бѣхъ на кафе въ единъ магазинъ въ чаршията. Тукъ се събраха мнозина граждани и учители. Азъ се възхищавахъ отъ хубоститѣ на града и щедро го хвалѣхъ на събесѣдницитѣ. Единъ отъ тѣхъ, за да усили види се думитѣ ми, отвори уста и рече:

— О-о! . . нашия градъ е много хубавъ ... *въздухообразенъ е* . . .

Учителитѣ пръхнаха да се смѣятъ. Момъкътъ се смути и за да се оправи, смънка:

— Т. е. *въздушенъ е* . . .

Бѣдниятъ Охридъ! . .

Солунъ, 10 септември 1908 год.

Мой Златане,

Трѣбваше да се прибера въ Солунъ, тоя веселъ нервъ на възродена Македония. Защо — това скоро ще разберешъ. И се случи изъ пѫтя ми единъ поучителенъ епизодъ, който послужи за добъръ урокъ на побѣснелитѣ онія сръбски ескурзиянти, за които вече ти си извѣстенъ.

Стигнали бѣхме на станцията Капсухора, по линията Солунъ-Битоля. Въ тренътъ имаше около 30 души сърби-екскурзиянти, между които бѣше извѣстниятъ сръбски публицистъ *Бр. Нушичъ*. Понеже бѣше праздникъ, станцията Капсухора бѣше прѣпълнена съ народъ, прѣимуществено селяни. Когато тренътъ спрѣ, една група сърби, учители, професори, попове и самъ Нушичъ, слѣзнаха отъ тренътъ и отидоха при селянитѣ. Отидохъ при групата и азъ. Между сърби и селяни се заведе слѣдниятъ разговоръ:

— Вие какви сте? — запита на сръбски единъ отъ учителитѣ.

Селянитѣ мълчеха.

— А тука българи има ли? — почна Нушичъ, малко неловко.

Селянитѣ, неразбиращи какво ги питатъ, продължаваха да зяпатъ запитвачитѣ.

Сега започна другъ?

Па защо мълчите: питаме ви какво сте: сърби, турци или гърци?

Тогава се намѣсихъ азъ:

— Чувайте бе хора — рекохъ имъ на чистъ български езикъ. — Тѣзи, които ви питатъ, сѫ дошли на гости отъ Русия. Искатъ да знаятъ какви сте вие: сърби ли, турци ли или гърци?

Селянитѣ ме погледнаха усмихнато и еднодушно отвърнаха:

— Море какви сърби и турци сме ние... Па не знаете ли: *ние сме си българи* . . .

— Е защо не отговаряхте, когато ви запитваха?

— А какъ ще отговоримъ. Та ние не разбираме езика имъ. Не знаехме какво ни питаха . . .

Единъ сръбски свещеникъ излѣзна напрѣдъ и съ очудване ме запита:

— Нима тия сѫ българи?

— Не виждате ли, отецъ? Тия хора сѫ клани, бити, оби рани, насилвани отъ вашитѣ плащани чети, отъ турци и сърби да не се казватъ българи, но тѣ не измѣниха на своята народность . . . Ехъ, какъвъ е да знаете македонеца! . .

Сърбитѣ се омърлушиха и неохотно заеха мѣстата си въ тренътъ. А когато послѣдня се понесе къмъ Солунъ, селянитѣ сърдечно ни изпращаха и викаха:

— Молимъ ви се, елате ни нѣкой пѫть на гости. Ей . . . тукъ сѫ близо нашитѣ села . . . Колко ще ни бѫде мило, ако поелате да ни дойдете на гости. Българи сме, братя, българи сме всички. Само едно отъ нашитѣ села се бѣше погърчило, но сега, слѣдъ като заживѣ свободно, и то си мина на старото . . .

По-нататъкъ изъ пѫтя единъ отъ екскурзиянтитѣ си подаде главата прѣзъ прозореца на трена и плачевно ми заяви:

— Садъ нито бугара, нито сърба овде има; садъ е конституция . . .

— О, юначе! — отвърнахъ му — нѣма ли? Българи ли нѣма? Я опитай се, я опитай се! . .

Солунъ.

Солунъ е все тъй оживенъ. Тукъ сѫ членоветѣ на народния театъръ, които сѫ окупирали хот. „Коломбо“ и съ своята живость вливатъ весела нотка въ живота. Тукъ сѫ си дали срѣща и почти всички македонски войводи, слѣзли вече отъ планинитѣ. Горди, смѣли, съ малко дивъ и страненъ погледъ, вслѣдствие дългия горски животъ. Тукъ е легендарния Апостолъ-войвода, тукъ е и античния дѣдо Дончо, а и най-младия борецъ за македонската свобода — войводата Георги Занковъ, бръзъ като сърна, блѣстящъ и впечатлителенъ, сѫщински Лоенгринъ! . . .

По-вечето отъ делегатитѣ на конгреса на конституционнитѣ клубове сѫ бивши заточеници, емигранти и политически затворници. А всички въ душитѣ си носятъ бѣлѣзитѣ на недавното тежко робство, на мѫченията, на които бѣха изложени, като първенци, отъ турската тираническа власть. Между тѣхъ има и хора неграмотни, обаче, хора, на които житейския имъ опитъ вдъхва достатъченъ респектъ.

Днесъ съ изненада Солунъ научи новината, че българското правителство е заело източната ж.-пѫтна линия въ България и е назначило по нея свой персоналъ. Тая новина, при кошмара, въ който живѣемъ тукъ подъ турско-българския дипломатически конфликтъ, се посрѣщна отъ всички съ смущение.

Настава видимъ обратъ. Почва да става хладно, даже студено,Златане!И за да се осигуря за всѣкой случай,ще се прибера скоро въ Скопие, та да съмъ по-близо до България. . .

Скопие, 16 септември 1908 г.

Извѣстно ти е съ каква студенина бидоха посрѣщнати сръбскитѣ екскурзиянти на всѣкѫдѣ изъ Македония. Щедъръ въ всичко, любвеобиленъ и гостолюбивъ, македонеца скѫта добродѣтелитѣ си и спрѣмо сърбитѣ, спрѣмо тия чудовищни хора, които напослѣдъкъ съ подлоститѣ си надминаха и гърци и турци, се показа крайно жестокъ — една умѣстна и справедлива жестокость, която наруши сръбскитѣ претенции за господство въ Македония, която заличи врѣменно блѣноветѣ и упованията на сърбитѣ и накара послѣднитѣ да избѣгатъ изъ Македония. . .

Въ Скопие сръбския увеселителенъ влакъ биде посрѣщнатъ отъ младотурския комитетъ — това го изискваше учтивостьта — и отъ двайсетина души учители, хотелджии, бръснари и келнерици, всички дошли тукъ отъ Бѣлградъ. Въ Битоля, при посрѣщането и изпращането на екскурзиянтитѣ, на гарата се развѣваше само единъ огроменъ червенъ флагъ съ надписъ: „Живела слобода, живели срби", който се държеше отъ гавазина на битолското сръбско консулство. Изключение направи Солунъ. Но когато тренътъ пристигна въ тоя градъ на бъркотията, солунчани не знаеха какво правятъ. Бѣше сѫбота, 60 хилядното еврейско множество, опиянено отъ свободата и отъ перспективата на една доходна търговия, далечъ отъ шовинизма и патриотизма, бѣше задръстило гарата и улицитѣ. И като ржкоплѣскаше, викаше: „Ошъ-гелдинисъ булгарларъ", „яшасънъ булгарларъ"!.. Обаче, българитѣ бѣха побъркали солунскитѣ евреи. Тѣ бѣха втълпили въ мозъцитѣ имъ българското злато и въ тоя моментъ, струваше ми се, даже и китайци да бѣха дошли, щѣха да се вематъ отъ евреитѣ за българи..! Съ една дума, сърбитѣ бѣха афронтирани навсѣкждѣ и отъ всички. И тѣ напуснаха границитѣ на Македония омърлушени, съсипани и болни.

Снощи въ Солунъ научихъ, че сръбскитѣ гости на другия день ще отпжтуватъ за Бѣлградъ. И за да се полюбувамъ още малко на унижението имъ, тази сутринь поехъ трена и наедно съ тѣхъ потеглихъ за Скопие. Всички каруци на трена бѣха прѣпълнени съ народъ — народъ, който се радваше, който гълчеше и немирствуваше. Това бѣха търговци отъ околностьта, на които свободата даваше широкъ просторъ за търговията имъ; това бѣха граждани отъ провинцията, които бѣха посѣтили Солунъ и бѣха изживѣли хубави моменти на радость и възхищение; това бѣха турски офицери, които носѣха съ себе си инструкциитѣ на солунския младотурски комитетъ и повишенията си. Само въ двѣ отъ каруцитѣ на тренътъ царуваше мълчанието. И макаръ тѣ да бѣха прѣпълнени съ хора, чувствуваше се, че въ тѣхъ има мъртвецъ. Разбрахъ, че тамъ сж екскурзиянтитѣ. И, за да бжда по-близо до тѣхъ, взехъ багажа си и се настанихъ въ едно първокласно купе. Помислихъ, че тъй ще бжда въ контактъ съ сърбитѣ и ще мога да разговарямъ съ тѣхъ изъ пжтя.

Това утро бѣше чудно хубаво. Проливниятъ дъждъ, който бѣше падналъ въ Солунъ прѣди два деня, бѣ прогонилъ нетърпимитѣ горещини. Слънцето, излѣзнало високо на небето, грѣеше въ пурпуръ и разливаше лжчитѣ си по посърналото поле и надъ синьото безбрѣжно море. Духаше прохладенъ вѣтъръ. Тренътъ потегли всрѣдъ шумътъ на публиката, която

отъ деня на обявяването конституцията не остава праздна гарата. Въ купето бѣхме двама. Съпѫтникътъ ми, единъ високъ, прѣдставителенъ сърбинъ, съ черна чаталеста брада, съ сини очила, изъ подъ които блѣскаха двѣ чисти кестеневи очи, бѣше сѣдналъ въ единъ жгълъ и дрѣмеше. Имаше нѣщо енигматично въ неговото положение. На лицето му се четѣше уплахъ и разочорование. По всичко се виждаше, че той се чувствуваше чуждъ въ тая страна. Тренътъ летѣше изъ вардарското поле. Ние съ сърбина мълчехме и отъ врѣме на врѣме се поглеждахме съ подозрение. Бѣхъ прочелъ вече нѣколкото български вѣстници, които си купихъ въ Солунъ и понеже ме обхвана скука, почнахъ разговоръ съ съпѫтника си. Първоначално той отговаряше на въпроситѣ ми сухо и кѫсо, но когато прочете визитната ми картичка и видѣ, че му говори единъ български вѣстникарь, до нѣгдѣ се успокои. Сѫщеврѣмено ми подаде картичката си, на която прочетохъ името му: *Миланъ Ивановичъ*, прѣдставитель на сръбското агрикултурно дружество.

— Особено ми е приятно — почнахъ азъ — че ще имамъ единъ добъръ другарь въ пѫтя си. Мѫчно се пѫтува, когато човѣкъ е самъ.

— Дѣйствително тъй е, особено въ тая страна, *кѫдѣто никой никого не разбира*...

Господинъ Ивановичъ съ това „никой никого не разбира" пусна първия слѣпъ фишекъ. Това бѣха думи, изказани съ дълбока тѫга, думи на отчаяникъ, който е посѣтилъ кѫща, кѫдѣто сѫ му отказали гостоприемство.

— Много скоро се завръщате въ Сърбия, г-нъ Ивановичъ. Не ви ли се харесва тука, или що?

— О, напротивъ — отвърна ми, като ме изгледа изъ подъ очилата — Македония е красива страна, но ако постоимъ още въ нея, валидностьта на билетитѣ ни ще изтече...

— А съ какви впечатления си отивате, ако мога да зная?

— Впечатленията? Та тѣ сѫ много.

И като протегна ржка прѣзъ прозореца, допълни:

— Нà, погледнете: нигдѣ никаква шума (лѣсъ, гора), горещини ужасни, посърнало поле, липса на плодородие, неразбории. Турцитѣ до сега тукъ сѫ управлявали по единъ възмутителенъ начинъ. Изглежда, че горитѣ сѫ ги унищожавали нарочно, за да се не криятъ изъ тѣхъ лоши хора. И ми е чудно какъ сѫ дѣйствували тука нашитѣ и вашитѣ комити...

— Какви сѫ вашитѣ лични впечатления отъ македонското население, г-нъ Ивановичъ?

— Това население изглѣжда да е *сбирщина* отъ разни раси и нации. Тукъ се говори на единъ непонятенъ е икъ, който не прилича нито на сръбски, нито на български. Менѣ се

струва — допълни плахо съпѫтникътъ ми — *че нашитѣ и вашитѣ правителства напусто сѫ харчили суми за безмислени пропаганди.*

Имате една малка грѣшка, господине! Пропаганди въ Македония наистина има, но тѣ бѣха създадени отъ ония държави, *които претендираха само за Македония.* До колкото зная, България никой пѫть не е мислила да създава пропаганда тукъ, защото тая страна, както и сами сте се увѣрили въ това, е българска. Вие въ Босна и Херцеговина имате ли пропаганда?

Сърбинътъ слѣдъ тия ми думи почна да се афектира и, пламналъ въ червенина, гнѣвно отвърна:

— Въ Македония българи има; това никой не бива да отрича, но тукъ има много, много сърби...

— Кѫдѣ ги намѣрихте тѣхъ? — запитахъ.

— Какъ кѫдѣ? — Въ Скопие, въ Солунъ, въ Битоля...

— И тукъ грѣшите, г-не! Вамъ се струва, че онова малцинство, което ви ржкоплѣщеше изъ гаритѣ и което прѣгракнало викаше „Да живѣе Сърбадия, да живѣе краль Петаръ"! е мѣстно население? Не, уважаеми: тамъ бѣха всички ония учители, на които Сърбия плаща скѫпо и прѣскѫпо да стоятъ въ Македония, между тѣхъ е билъ, може би, вашия бѣлградски бръснарь, който на държавни разноски е отворилъ бръснарница въ Скопие или Битоля; билъ е и хотелиера ви, който нощесъ не ви е взелъ пари за спането, защото днесъ консулътъ ще му ги заплати. Тия хора нищо общо нематъ съ мѣстното население, което е чуждо за тѣхъ.

При тия мои думи Ивановичъ съвсѣмъ кипна. Очитѣ изъ подъ очилата му заблѣщукаха като разпалени вѫглени.

— Изглежда, че вие сте шовинистъ и говорите пристрастно. Ние отъ Бѣлградъ знаемъ, че Македония е сръбска страна и ако тука сърби сега нѣма, то е благодарение на заплашванията, които българитѣ почнаха напослѣдъкъ.

— Искате ли да се увѣрите, че въ Македония сърби нѣма, а слѣдъ туй да изобличите въ Бѣлградъ тия, които сѫ ви лъгали? Вие сте интелигентенъ човѣкъ и нѣма да откажете единъ опитъ.

Бѣхме спрѣли на станцията Демиръ-Капия. На перона бѣха застанали една група селяни, които наблюдаваха пѫтницитѣ.

Тукъ се повториха сѫщитѣ сцени, които завчера станаха на гара Капсухора.

Г-нъ Ивановичъ питаше на сръбски, а селянитѣ мълчеха. Когато азъ ги запитахъ, какви сѫ по народность, тѣ едногласно ми отговориха, че сѫ българи.

— Така сѫ научени да казватъ тия хора — велеумно за-

ключи сърбинътъ, когато бѣхме далечъ отъ Демиръ-Капия.

Азъ само се изсмѣхъ; тия думи бѣха по-вече отъ смѣшни..

Слѣдъ това, съ Ивановича почнахме чисто политически разговоръ.

Когато приближавахме Скопие, запитахъ Ивановича:

— Вашиятъ писатель, Нушичъ, изглежда да е справедливъ човѣкъ. Единственъ по-рано той призна, че въ Македония нѣма сърби и че ако има, тѣ сж създадени съ пари.

— Нушичъ! Ахъ, вие не знаете какъвъ е Нушичъ... Той е единъ цинцаринъ. Слѣдъ като писа тия глупости, завърна се въ Бѣлградъ, но тукъ златото го побѣди. Сега Нушичъ е при насъ, тукъ е въ трена, но вече не мисли тъй. Отъ цинцаринъ какво друго може да се очаква?...

Въ 2 часа подиръ пладнѣ бѣхме въ Скопие. Понеже тренътъ пристигна съ закъснение, гарата бѣше почти празна. Тукъ азъ трѣбваше да слѣзна. Когато се прощавахъ съ Ивановича, послѣдния съ очудване ме запита:

— Нима ще останете тукъ?

— О, да!

— Азъ мислѣхъ, че ще пжтуваме наедно до Нишъ.

— Това ще сторя, но по-късно.

— Като е тъй, нека да ви кажа още нѣщо.

Той ме взе подъ мишница, поведе ме на страни и съвсѣмъ тихо ми каза слѣдното:

—*Въ Бѣлградъ има множество магарета, които сж най-отявлени врагове на Сърбия. Азъ се убѣдихъ, че паритѣ, които тия чудовища сж пръскали въ Македония, сж отивали по вѣтъра.* Отъ тамъ ни казаха, че като дойдемъ тукъ, ще срѣщнемъ само сърби, само сърдечность и топлота. А какво намѣрихме тукъ? Учители отъ Бѣлградъ, консули и келнерици... Ние сме потънали въ срамъ. Разбрахме, че македонеца е много твърдъ и неотстжпчивъ човѣкъ. А право да ви кажа, по-вечето отъ насъ даже не знаятъ нищо за онова, което става въ Македония. Нишитѣ вѣстници пишатъ, че Македония е сръбска страна и никой не иска да мисли, че това сж думи на шовинисти и вагабонти . . .

За минутка помислихъ,че човѣкътъ, който ми говорѣше това, е лудъ. Но въ неговиятъ гласъ и въ жестоветѣ му видѣхъ изблици на разочорование. Той говорѣше сериозно. Той — единъ сърбинъ говорѣше тъй. . .

Слѣдъ четвъртъ часъ тренътъ понесе къмъ Куманово гститѣ сърби. Послѣднитѣ нито подаваха главитѣ си изъ прозорцитѣ на купетата, за да видятъ за послѣденъ пжть „славната столица на Душана“. . .

17 септември.

Легендитѣ, които се разправяха въ Солунъ и другадѣ за младотуркинитѣ, бѣха отъ естество да заинтересоватъ всѣкиго. Хубавитѣ разкази увиваха живота на тия жени въ една чаровность, която се още по-вече усилваше при свободнитѣ отношения и при послѣдно-моднитѣ дамски костюми, които разкриваха на улицата прѣлеститѣ на туркинята и всичката грация на източното небе. Въ Солунъ много на често ми се удаваше случай да виждамъ моднитѣ турски жени, които бѣха прѣзрели неумолимитѣ закони. Но при всичкото ми желание да срѣщна една младотуркиня и да поговоря съ нея за всички ония въпроси, които се отнасяха само до ханжмата, въ Солунъ не ми се удаде. Едвамъ вчера случаятъ удовлетвори каприза ми. На солунската гара, наедно съ мене се покачи въ тренътъ и се настани въ едно съсѣдно купе г-ца Атидже, една твърдѣ популярна царигражданка, за която бѣхъ чувалъ невѣроятни истории за научно-просвѣтителната ѝ дѣйность всрѣдъ турскитѣ жени. Когато тренътъ потегли, азъ констатирахъ съ печаль, че една група млади офицери изпълниха апартамента ѝ и нито за мигъ не се отдѣляха отъ госпожицата. Възпитанъ въ страхъ и почитание къмъ харема, азъ все още се не рѣшавахъ да се прѣдставя на госпожицата, до като къмъ Криволакъ професията ме одързости. Подадохъ картичката си и тутакси получихъ разрѣшение да влѣзна въ купето.

— Крайно ми е приятно да виждамъ прѣдъ себе си единъ български журналистъ и особено се радвамъ, за гдѣто въ страната ни иматъ вече достжпъ изразителитѣ на общественото мнѣние — отвърна на хубавъ турски езикъ Атидже-ханжмъ, когато я поздравихъ и сѣднахъ vis à — vis на нея.

— Извинете ме, госпожице, въ моята смѣлость да ви безпокоя. Нашето общество се силно интересува отъ положението, което заема въ нова Турция интелигентната жена. У насъ циркулиратъ приятни слухове за дѣйностьта на младотуркинитѣ, за тѣхното себеотрицание и за почетното мѣсто, което тѣ взеха въ борбата за извоюване свободата на Турция.

Атидже-ханжмъ освободи коситѣ си отъ послѣдно-модната шапка, разтресе грациозно главата си и ми даде възможность по-хубаво да видя красотата ѝ. Тя бѣше на около 22 години.

Когато изказахъ удивлението си отъ смѣлостьта на госпожицата да пжтува и въ тренътъ съ обичаитѣ на новото врѣме, тя се изсмѣ елегантно и почна:

— Съвсѣмъ лошо суевѣрие е легнало въ душитѣ на чужденцитѣ за качествата на нашия народъ. Смѣя да ви увѣря, че турчинътъ не е толкова лошъ и страшенъ, както си го въоб-

ражаватъ нѣкои. На нашия народъ прѣчи простотата и липсата на култура, а прѣчи му и друго нѣщо, което е страшно да се каже — това е неговата религия; една религия крайно хуманна, но безгранично жестока. Тя го оковава съ вериги отъ закони. И подъ тия драконовски постановления турчина се изгубва като човѣкъ, душата му се обезличава и той се прѣвръща на осакатено животно, безъ смѣлость, безъ инициатива. Веднъжъ освободенъ турчина отъ тия прѣдрасждъци, той може да очуди свѣта съ културата и възприемчивостьта си. Очудвате се на моята дързость да ходя съ шапка и открито, когато още фанатизма е въ силата си! Това е една малка грѣшка, може би. Но трѣбва да знаете едно нѣщо. Нашата интелигенция, която ме познава, ме почита, а простолюдието се страхува отъ мене. И въ единия и въ другия случай съмъ въ безопасность. Фанатизирано простолюдие има на всѣкждѣ. Него намѣрихъ въ Франция, намѣрихъ го въ Германия, а видѣла съмъ го и въ Англия.

— Моля госпожицата, ако обича да ми каже нѣщо изъ близкото минало на туркинята, нейната борба и участие въ извоюването свободата въ тая страна и . . .

И нѣщо отъ настоящето, което, увѣрена съмъ, много по-вече ви интересува — ме прѣкжсна съ благость госпожицата.

— Ако обичате — допълнихъ азъ.

— Съ удоволствие даже. Ще можемъ да говоримъ повече, защото пжтя ни е дълъгъ.

Атидже почна съ звънливия си гласъ.

— Ежду чужденцитѣ, това го зная, се носятъ хубави легенди за живота на туркинята изъ харемитѣ. Когато вие си помислите за единъ харемъ, не можете да не изпъстрите въображението си съ всички ония красоти, които ражда гиздавото вдъхновение на истокъ: мраморни фонтани, които пилѣятъ мириземитѣ на майското утро и по които се носятъ лебеди, широки черни очи, безкрайна страсть и божествена хубость — всичко онова, което съставлява материала на „Хиляда и една нощь". Обаче, длъжни сме тия хрбави легенди да прѣнесемъ въ активъ на тъмното минало. Настоящето съвсѣмъ друго ни показва. Отъ когато туркинята *почувствува* силнитѣ окови на робството, тя, безъ да изгуби своята женственость и красота, заживѣ въ единъ съвсѣмъ новъ цикълъ отъ усѣщания, които напослѣдъкъ ú донесоха сладоститѣ на побѣдата.

— Ваша милость е живъ примѣръ за това — рѣкохъ ú.

— Не само азъ, не само азъ, господине! Трѣбва да дойдете въ Цариградъ, за да разберете всичко. Тамъ вече не е така, както бѣше до скоро.

— А какъ можахте, госпожице, да надвиете прѣдразсѫдкитѣ и да направите отъ турската жена една борческа натура, смѣла и неуязвима ?

— Много просто. За да бѫда по силна въ израза, нека да ви кажа, *че началото на младотурското движение излѣзна изъ харема.* Първото условие, което трѣбваше да се прѣодолѣе, бѣше борбата съ простотата. *Ние, дъщеритѣ на пашитѣ и беговетѣ, които, слѣдъ като израстнахме, не можехме да познаемъ своитѣ родители,* трѣбваше да се пръснемъ изъ цѣла Европа и да донесемъ отъ тамъ културата на Германия, свободата на Белгия, идеитѣ на Жоржъ Зандъ, поезията на Ада Негри, романитѣ на Неера и Мария Коррели. И съ една чудна ловкость вкарахме всичко това въ покоитѣ на харема . . . Сетнѣ се разбъркаха умоветѣ. И самитѣ ние — робинитѣ на харема — не можахме да се познаемъ. Ние почувствувахме всичкия ужасъ на нашия животъ и позора на рода ни. И се погнусихме. . .

Тренътъ летѣше къмъ Велесъ надъ десния брѣгъ на Вардара. Изъ отворения прозорецъ на купето нахлуваше прохлада, която вѣеше вуала на Атидже и галѣше вълмата на коситѣ ѝ, сега безсилно изпопадали надъ рамѣнѣтѣ. Тя продължи:

— А слѣдъ като се погнусихме, ние се организирахме въ крѣпки дружества, които станаха гнѣзда на бунта и революцията. Нашитѣ гърди таеха широкъ патриотизмъ. Наедно съ разкѫсването оковитѣ, които натискаха чувствата ни, ние помислихме за освобождението и на отечеството ни отъ тиранията, подъ която пъшкаха милиони хора *и за свободата на която симпатичнитѣ българи се вече борѣха неравно на балкана.*

Съ всѣкой новъ день ние печелехме наши привърженици отъ мѫжетѣ. Нашитѣ офицери ни дадоха най-вече подкрѣпата си. Цариградскитѣ хареми станаха страшилища за полицията. *За мѫжетѣ, които влизаха и излизаха изъ тѣхъ, облечени въ ханѫмски дрѣхи,* вратитѣ имъ широко бѣха отворени. Полицията знаеше всичко това, но не бѣше въ състояние да прѣстѫпи заповѣдитѣ на традицията, да наруши светостьта на харема — нѣща, отъ които най-вече се възползувахме. Отъ нашитѣ хареми се пръснаха по всички страни идеитѣ за свободата. По едно врѣме ние бѣхме забравили за своя нещасенъ животъ. Патриотизмътъ бѣше много силенъ у насъ. Ние си поставихме за крайна цѣль освобождението отъ гнѣта отечеството, което вѣрвахме ще донесе и нашето освобождение. И ето — сполучихме. . .

Подадохъ на госпожицата моя цигара, слѣдъ което размѣнихме мисли отъ друго естество:

„Треновете въ Турция били невъзможни. Тя просто се пръскала отъ мѫка, когато пѫтувала съ тѣхъ. А въ Европа какъ е! И вагони за почивка, и ресторанти, и комфортъ. . . . Македония била чудна страна, а българитѣ въ нея крайно работно и възприемчиво племе, съ много голѣмо бѫдаще. Но тая страна била гола, незалесена и благодарение на това, сушата царувала".

Слѣдъ тия мисли запитахъ съпѫтницата си:

— Можете ли ми каза нѣщо за умствената сила на по-широката часть отъ вашитѣ жени?

— Болшинството отъ нашитѣ жени носи фанатизма на майкитѣ си. Благодарение на невѣжеството и ниската умствена култура, тия жени още не могатъ да прогледнатъ въ сияйния ликъ на свободата и да съзнаятъ низостьта на положението си. Но за напрѣдъ ние много ще увеличимъ редоветѣ си. Ще искаме отъ правителството не само свобода, но и женски училища, въ които ще намѣрятъ широко образование нашитѣ дѣвици. Сетнѣ сами ще създадемъ женски самообразователни дружества. Ще работимъ. . . . Много ще работимъ, господине. И, увѣрявамъ ви, ще постигнемъ едно крайно съвършенство на нашата жена.

Вѣрнитѣ и логични мисли, ясностьта на слога и вѣрата въ бѫдащето на тая ханѫма ме поразиха.

Ние наближавахме Скопие. Прѣзъ гѫсталацитѣ край пѫтя се виждаха голитѣ възвишения надъ Велесъ и синитѣ очъртания на Шаръ.

— Още нѣщо госпожице — казахъ азъ. — Вѣрвате ли въ бѫдащето, въ честитото бѫдаще на Турция?

Атидже-ханѫмъ ме изгледа съ дълбокитѣ си очи, сключи вѣждитѣ си, което дѣйствие направи нѣколко красиви брѣзди на високото ѝ чело и отвърна.

— Въ бѫдащето на Турция! Не само азъ, но и цѣлия свѣтъ вѣрва. Акта на 11 юли и спокойнитѣ дни слѣдъ него ни показаха, че тука има единъ достатъчно интелигентенъ народъ, свободолюбивъ, честенъ. Слѣдъ нѣколко години народитѣ, които населяватъ Турция, съ своята дружна културна работа ще създадатъ съвършенството на отечеството ни. . .

Съ това нашия разговоръ бѣше привършенъ. Ние се извлѣкохме изъ Зелениково, послѣднята станция на пѫтя ни, и летѣхме къмъ Скопие.

Скопие, 28 септември.

Скопие не е вече оня градъ, който го оставихъ по-рано. Опиянението на турци и българи отъ конституцията вече се е изпарило. Анексията на Босна и обявената независимость на България много злѣ се отразиха тукъ. Възцари се старото плѣменно недовѣрие. На улицата почнахме да се гледаме враждебно.

Почна да се сгжстява тукъ, Златане!

И слухове все по-тревожни достигатъ до ушитѣ ми . . .

А снощи, по мръкнало, неочаквано се пръсна слухъ, че Василъ-войвода, наедно съ придружаю щитѣ го другари, е убитъ отъ засада. Василъ, родомъ отъ скопското село Аджарларъ, е много популяренъ по тия тукъ мѣста. Вчера потеглилъ съ файтонъ за родното си мѣсто и сега го убили! Тоя слухъ излѣзе изъ младотурскитѣ кржгове, разпространи се като свѣткавица изъ града и причини ония тревоги, които докараха една бурна и пълна съ неизвѣстность нощь.

Градината и салона на хотелъ „Балканъ" бѣха пълни съ народъ, когато вѣстьта за убийството се донесе. При настроението, въ което живѣемъ тия дни, тая страшна вѣсть дойде като гръмъ отъ ведро небе. Въ мигъ печалната вѣсть се разнесе отъ маса на маса и слѣдъ минута градината и салона на хотела се опразднихa отъ народа. Подиръ половина часъ Скопие се омълча, а сетнѣ кипна въ силитѣ си. Улицитѣ, до скоро шумни и оживени, въ мигъ се освободиха отъ народа. По тѣхъ почнаха да се разтакатъ само многочислени групи турци и арнаути, които усилваха съмнѣнията. Българитѣ се затвориха изъ кжщитѣ си, а не слѣдъ много наизкачаха на улицата и се отправиха къмъ българския конституционенъ клубъ.

Тукъ, обрѣменени отъ лошата вѣсть, бѣха дошли членоветѣ на клуба и мълчешкомъ се гледаха. Никой не знаеше какво трѣбва да се прави, никой не мислѣше за сетнинитѣ. Войводата Василъ е скжпъ за скопяни и ако той е наистина убитъ, това би значило повръщане на стария тиранически режимъ. Въ 10 часа прѣди полунощь коридоритѣ на клуба и улицата прѣдъ него бѣха пълни съ народъ, прѣдимно младежи, които скжпо искаха да заплатятъ за убийството на любимия войвода. Народътъ се бунтуваше. Нѣкои успокояваха тълпата да се не тревожи, понеже нищо вѣрно нѣма въ пуснатия слухъ, ала младежьта буйствуваше и искаше да се биятъ църковнитѣ камбани за митингъ, за тревога, за бунтъ. . .

Прѣживѣвахме страшни минути. Своеврѣмено клубътъ изпрати огледници да провѣрятъ слухътъ. Отъ друга страна, кой отъ гдѣто идваше, потвърждаваше новината.

— Василъ е убитъ отъ българи — викаха турцитѣ.

— Не... убиха го арнаути, подкупени хора — крѣщеха нѣкои.

Когато масата народъ се вълнуваше, нѣкой донесе вѣстьта, че на главната улица е убитъ еднъ български четникъ. Тая новина бѣше достатъчна да влѣе още по-голѣмо смущение. Часть отъ тълпата се пръсна изъ църквитѣ, за да даде тревога. Обаче. благоразумието наддѣля и, по нѣкакво чудо, спокойствието се запази.

Куриеритѣ се върнаха и извѣстиха, че Василъ и другаритѣ му сж живи.

Нѣкои казватъ, че слухътъ за убийството е пуснатъ нарочно. Пуснатъ билъ отъ младотурцитѣ, за да изпитатъ силата на скопяни.

Тази сутринь Василъ се завърна въ Скопие. Разправятъ ми, че тревогата въ околията била по-изразителна.

Слухътъ като мълния се разнесълъ изъ околнитѣ села и заставилъ селянитѣ прѣзъ цѣлата нощь да сж на кракъ.

Скопие прѣживѣ тревожна нощь. Дано подобни изпитания не се повтарятъ други пжть.

Снощи наистина стана убийство, обаче, въ шантана. Избили се нѣкои по между си.

Очаквахъ вчерашния день да ни донесе голѣми безпокойства, тревоги и даже катастрофи. Мълчанието на турцитѣ, което отиваше до онѣмяване, подстрѣкателствата на сърбитѣ и пусканитѣ около митинга тревожни слухове - ни бѣха съвсѣмъ изплашили. За честьта, обаче, на младотурцитѣ, нищо не се случи; даже и най малкото улично произшествие, което щѣше да прѣдизвика смущения. Вчера се състоя единъ протестационенъ митингъ. И стана при участието на всички граждани и при единъ образцовъ редъ, който много говори за авторитета на комитета „Обединение и Напрѣдъкъ". Присжтствувалъ съмъ на много митинги въ България. Свидѣтель съмъ билъ на срамни сцени : чупене на глави и ребра, сатанински бѣгъ прѣзъ глава, стрѣляне на месо — все одборъ дѣйствия на човѣшка жестокость и резултатъ на едно увлечение, което у насъ, българитѣ, нѣма граница. Недавна присжтствувахъ и на единъ митингъ, свиканъ отъ българитѣ въ Велесъ. Вроденитѣ наши качества се проявиха и на него.

Скопскиятъ митингъ бѣше свиканъ отъ турцитѣ *и като отомани*, наша длъжность бѣше да идемъ на него. За митинга бѣха издадени нѣколко възвания. Онова на сръбската колония бѣше най-значуще. Неговата форма приличаше на прозорецъ. И бѣше пъленъ съ глупости и нерви — плодъ на отчаянието и безнадѣжностьта. Афишътъ на българския кон-

ституционенъ клубъ бѣше кратъкъ, безпретенциозенъ. Прѣдвиждайки смущенията, младотурския комитетъ бѣше взелъ всички прѣдварителни мѣрки. Още отъ сутриньта изъ улицитѣ на града обикаляха усилени военни патраули. Положението въ града бѣше военно. Това обстоятелство и увѣренията на комитета, че нищо лошо нѣма да се случи на българитѣ, успокоиха духоветѣ и на 3 часа подиръ пладнѣ, опрѣдѣленото врѣме за митинга, всички се отправиха за площада „Хуриетъ" прѣдъ хюкюмата. Цѣлото плато на площада бѣше хубаво полѣно съ вода — нѣщо, което не се прави у насъ при подобни случаи. Когато пристигнахъ до хюкюмата, прѣдъ мене се разкри крайна интересна картина. Въ срѣдата на площада бѣше поставена една импровизирана барака, на която бѣха заели мѣста членоветѣ на комитета и ораторитѣ. Около бараката мълчаливо и нервозно се трупаше народа, прѣдимно християнитѣ и по-интелигентнитѣ турци, а около площада бѣха наклѣкали на десятки редове стари турци и арнаути, които очакваха да видятъ небивалото зрѣлище. Съ тия редове площада изглеждше на циркъ. Подобни картини бѣхъ гледалъ въ дѣтинството си, когато въ родния ми градъ идваше нѣкой акробатъ и обтѣгаше въжетата на нѣкой мегданъ.

При пълно спокойствие и тишина прѣдседателя на митинга, *Сали-бей*, бившъ скопски кметъ, единъ много уменъ турчинъ, откри митинга. Той каза, че гражданитѣ на Скопие сж повикани да чуятъ рѣчитѣ на ораторитѣ и да приематъ резолюцията, съ която ще се протестира противъ съединението на Босна и Херцеговина и за незаконното присвояване отъ българското правителство на Източна Румелия и обявяването му въ независимо царство. Резолюцията ще се изпрати на цариградското правителство и на великитѣ сили, подписавши берлинския трактатъ, съ изключение на Австрия. Слѣдъ тия думи Сали-бей подкани турския ораторъ — единъ младъ ходжа, да произнесе рѣчьта на турски. Рѣчьта бѣше написана, кратка, крайно въздържана и безъ силни изрази къмъ двѣтѣ държави. Чуваха се думитѣ, „Австро-Унгария присъединява часть отъ нашитѣ земи. България прави сжщото и се обявява отъ васално княжество въ независимо. Ние ще приемемъ ли това?

— Хай, хай! — викаше народа. Нѣма да се съгласимъ...

— Нали ще протестираме?

— Елбете... Ще протестираме!..

Ала виковетѣ бѣха тихи, отсѣчени. Никаква афектация не се допущаше. Ако гласоветѣ се повишаваха, Сали-бей вдигаше ржка и народа млъкваше. Такава дисциплина!..

Слѣдъ него взе думата българския ораторъ Кандиларовъ. Той прочете на български сжщата рѣчь, която бѣше прѣве-

дена и на останалитѣ говорими въ града езици. Подирѣ прочетоха рѣчьта подъ редъ : единъ прѣдставитель на сърбитѣ, единъ на арнаутски, на влашки, на гръцки и на еврейски. На сръбски чете рѣчьта единъ отъ драгоманитѣ при тукашното сръбско консулство, нѣкой си Шантичъ. Тоя момъкъ бѣше до тамъ нервиранъ, че когато дойде до пасажа, „България е отнела и източнитѣ желѣзници въ територията на Румелия", отъ себе си допълни : „България *разбойнически* е отнела източнитѣ желѣзници" . . . Нѣколцина отъ стоящитѣ задъ него офицери го смушкаха и той бѣше принуденъ, за голѣмо нѣгово нещастие, да спрѣ по-нататъшнитѣ обиди спрѣмо България.

Слѣдъ като прочетоха ораторитѣ речьта, първия ходжа взе отъ Сали-бей резолюцията и я прочете на турски. Въ нея имаше три точки:

1) Протестира се противъ Австро-Унгария за присъединението на Босна и Херцеговина;

2) Протестира се противъ България за присвояване Изт. Румелия и обявяването ѝ независима, и

3) Резолюцията да се изпрати на правителството и на великитѣ сили, подписавши берлинския договоръ, освѣнъ на Австрия.

Съ това работата на митинга се привърши. Народътъ биде поканенъ да си разотиде мирно и тихо по домоветѣ си, което и стана. Мълчаливи маси се разлѣха по улицитѣ и въ мигъ се изгубиха отъ площада. На митинга присѫтствуваха почти всички чуждестранни консули, валията, Хамди-паша и пр.

Сега сме спокойни. Духоветѣ сѫ уталожени. Снощи за пръвъ пѫть отъ една седмица насамъ свири военна музика въ офицерския клубъ.

Вчера пристигна тукъ, идящъ отъ Гостиваръ, тамкашния архиерейски намѣстникъ, отецъ Тр. Калайджиевъ. Срѣщнахъ се съ него и чухъ лоши работи за зулумитѣ на арнаутитѣ по тоя край. О. Калайджиевъ бѣга отъ Гостиваръ. Арнаутскитѣ чети на ново излѣзнали и почнали да тиранизиратъ християнското население.

— Конституцията на Гостиваръ е наново погребана — каза ми се.

Скопие, 5 септември.

Ако е вѣрно, че отъ отношенията на хората може да се съди за степеньта на взаимната тѣхна любовь или умраза, прѣдъ турско-българскитѣ любезности трѣбва вече да се турне кръстъ. Къмъ това нерадостно заключение ме доведе факта, че народния ни театръ, който до прѣди два деня навсѣкждѣ изъ Македония бѣше прѣдметъ на живи любовни чувства и всенародно внимание, вчера биде посрѣщнатъ въ Скопие мъртво и безинтересно. На гарата, разкрасявана до скоро отъ червенитѣ ширити и еполети на офицеритѣ и съ мждроститѣ на младотурцитѣ, сега пакъ имаше публика, но тя съставляваше само цѣлостьта на гражданството: персонала на търговското агентство, бюрото на конституционния клубъ, учителското тѣло, частъ отъ духовенството и безчислено множество граждани. Тренътъ, носящъ театралната трупа, спрѣ на гарата както винаги до 11 юли: всрѣдъ мълчание, скука и безнадѣжность. Тукъ вече нѣмаше ония топли възторжени рѣчи, които разкриваха прѣдъ погледитѣ на двата народа едно свѣтло бждаще и поставяха фондамента, на който щѣха да се закрѣпятъ взаимнитѣ турско-български любезности и упования за бждни добрини. Тукъ не чухъ мждроститѣ на Хамди-паша, който много начесто въ рѣчитѣ си произнасяше името на България. Не чухъ и Васифъ-бея — тоя неуморимъ даровитъ ораторъ, пъленъ съ сили и воля, който при други подобни случаи подлудяваше тълпата и обираше палмитѣ ма първенството. Азъ не чухъ и ония наши доморасли оратори, които шеметнитѣ дни на свободата ги бѣше направила енциклопедисти. Духъ на унииние, на страхъ и неизвѣстность витаеше надъ стихналата гара... Само вечерьта, когато артисти и народъ се събраха въ градината на хотелъ „Балканъ“ и когато музиката почна съ националния химнъ и свърши съ хубавитѣ народни пѣсни, въобразихме си, че конституцията още сѫществува. . .

Артиститѣ ми разправиха, че вѣстьта за обявяването независимостьта на България ги намѣрила въ Велесъ. И отъ тоя часъ турскитѣ офицери, които до тогава били винаги при тѣхъ, спрѣли да ги обикалятъ.

Мѣстниятъ конституционенъ клубъ и търговското агентство направиха всичко зависяще отъ тѣхъ за по-блѣскавото посрѣщане на трупата. Артиститѣ и музикантитѣ сѫ настанени изъ хотелитѣ. Ще видимъ довечера и утрѣ . . . До тоя часъ трупата не е направила никакво официално посѣщение и се съмнявамъ да ли ще направи. Довечера искатъ да играятъ „Мадамъ Санъ-Женъ“.

Но никакво прѣдставление не стана. Младотурскиятъ комитетъ категорично заяви, че български драми на скопския театръ не могатъ да се даватъ и П. Славейковъ биде заставенъ на другия день да бѣга съ трупата си задъ границата.

А какво чакамъ и азъ още тукъ?

Вече благополучно минахъ двѣ засади, поставени ми отъ сърбитѣ, съ цѣль да ме убиятъ. А турцитѣ, съ които до скоро дружехъ, сега се криятъ отъ мене.

Обезпокояванъ отъ лоши мисли, тая есенна вечерь, съ наргеле и турско кафе до мене, бѣхъ сѣдналъ между ружитѣ и слънчогледа на едно турско кафене край Вардаръ. Обстановката бѣше очарователна.

Прѣдъ мене единъ импровизиранъ шадраванъ, разкрасенъ съ находкитѣ на източната фантазия, възвишаваше струитѣ си на горѣ, които падаха неправилно наоколо и миеха чашкитѣ на хилядитѣ пъстри и миризливи цвѣтя. Около мене и на всѣкждѣ въ градината бѣха насѣдали офицери, чиновници и граждани, които се радваха на прохладната вечерь, играеха на табла и карти или пъкъ, сжщо като мене, поимаха кълбата димъ отъ пъстрия маркучъ на наргелето. Подъ мене въ прѣсжхналия Вардаръ палави дѣца се кжпѣха. Тѣ се гмуркаха подъ водата, мѣтаха се въ нея отъ височини и се провикваха радостно и продължително. Близо до кафенето е историческия каменъ мостъ. Ежеминутно по него се търкаляха красиви фиякри и файтони, които занасяха къмъ градината на Исляхането охолнитѣ скопяни: групи дами-чужденки, офицери и др. А надъ моста се синѣеха върховетѣ на далечния Шаръ, голи като старческа глава и модри като морето . . .

Хубоститѣ и обстановката ме бѣха хвърлили въ забрава. Азъ гледехъ на всичко съ интересъ и наблюдавахъ обкржжилитѣ ме турци, които прѣзъ послѣдния мѣсецъ тъй високо се повдигнаха въ очитѣ на чуждия свѣтъ, които само въ нѣколко деня спечелиха симпатиитѣ на всички и ненадѣйно издадоха своята висока интелигентностъ и горещъ патриотизмъ . . .

Бѣхъ си поржчалъ ново кафе и се канѣхъ да си взема нѣкои бѣлѣжки, когато прѣдъ мсата ми се изпрѣчи *Исмаилъ Хакж*, единъ високъ чиновникъ при канцеларията на валията, съ когото се бѣхъ запозналъ дрѣди една седмица, но вечеотношенията ни бѣха станали интимни.

— Вие имате видъ на царигражданинъ — съ една безкрайна любезность ми каза той, слѣдъ като сѣдна vis-à-vis до масата. — Видѣхъ ви отъ моста и дойдохъ при васъ. Изглежда, че вие сте любитель на източния вкусъ. И още какъвъ! . .

Своеврѣмено биде донесено още едно наргеле и чифтъ кафета.

— За хармония, допълни любезния чиновникъ и почна да смучи силната тумбекия.

Тоя случай бѣше желанъ отъ мене. Напослѣдъкъ въ Скопие бѣха почнали да се носятъ тревожни слухове, които най-вече плашеха българитѣ. Аслъ желаехъ да срѣщна всякия чиновникъ, който много нѣща знаеше, за да провѣря нѣкои отъ съмненията си.

Безъ да губя врѣме азъ почнахъ:

— Може би да знаете, че тукъ наново циркулиратъ тревожни слухове: ходжитѣ и арнаутитѣ се вълнуватъ; тѣ крои подземни планове и атентати противъ конституцията. Има ли нѣщо вѣрно въ това?

Чиновникътъ се изсмѣ високо и съ единъ хубавъ гласъ ми отвърна:

— Слушайте, яху! Вие обиколихте почти цѣла Македония. Ходихте даже и изъ селата. Тукъ живѣете отъ една седмица насамъ. Обикаляте улицитѣ и нощѣ, както се научихъ, и до сега единъ поне неприятенъ случай оказа ли се? Нѣкой прость турчинъ или арнаутинъ обиди ли ви, нѣкой погледна ли ви на криво?

— За Бога, не! Азъ бѣхъ добрѣ дошелъ за всички.

— Това е тъй. Разберете, че пръсканитѣ слухове сѫ злонамѣрени. И ние знаемъ източницитѣ имъ!

Тукъ господинътъ понижи гласа си, смръкна кафе и обидено каза:

— Тѣзи подлеци сърби! . . Тѣ вече изгубватъ терена на борбата и въ отчаянието си пръскатъ подобни невѣроятности. Немислимъ е, обаче, никакъвъ прѣвратъ. Ние градимъ къмъ по-хубавото, а не къмъ по-лошото. И понеже вие се интересувате да знете всичко, ще ви кажа по-вече нѣщо. *И насъ, младотурцитѣ, ни е страхъ отъ бъркотиитѣ, които е възможно да настѫпятъ.* Прѣдставете се единъ простакъ ходжа (джахилъ биръ ходжа), който ходи изъ джамиитѣ и проповѣдва на простолюдието прѣвратни идеи. Елбете, на елението ще го повѣрва и ще пожелае да направи бъркотии. Но да не мислите, че ние спимъ? О, не! Нашата дѣйность сега е по-трѣскава отъ по рано. Ние нощитѣ прѣкарваме будни! Не вѣрвайте, не вѣрвайте въ тия слухове . . .

— Научихъ се, че тукашнитѣ желѣзничари намѣрили широка подръжка въ стачката си отъ нѣкои младотурски крѫгове. Мога ли да вѣрвамъ въ това?

— Наедно съ свободата — почна чиновника — вървятъ и пороцитѣ. Кой се надѣваше, че нѣвга въ Скопие ще има шантани! Чисть и непороченъ прѣди три години, сега нашия градъ се краси съ 18 шантана. Така е то! А сѫщото е и

съ безотечественицитѣ и капъсѫзитѣ. Социализмътъ почна да намира привърженици и между турската младежь. Възможно е нѣкои да сѫ насърдчили стачницитѣ. Но тѣ сѫ свободни да правятъ това. Солунъ сега не е ли пъленъ съ социалисти и безбожници. Тѣ сѫ, може би, хора безъ значение, но сѫ пакостници. Тѣ не прѣдизвикаха ли стачката на работницитѣ отъ биренатa фабрика „Олимбосъ", пакъ тѣ не проповѣдватъ ли най-прѣвратни и пагубни идеи между населението?

— Като е въпроса за социалиститѣ, кажете ми, ще ли се вематъ нѣкои мѣрки спрѣмо тѣхъ?

— Мѣрки? — Чиновникътъ остави маркуча отъ наргелето на масата и тягостно додаде: — *Още не, но ако сами ги прѣдизвикатъ, никой не имъ е кривъ.* Истина е, да! Арнаутитѣ не тъй разбиратъ свободата. Тѣ сѫ високонравствени хора. Не могатъ да гледатъ съ очитѣ си унижението на жената. Освѣнъ това, въ тия шантани скубали хората като гѫски. И това вълнува. Но ние сме взели мѣрки да прѣдотвратимъ възможнитѣ насилия.

— Въпросътъ, ефендимъ, за общата военна служба интересува всинца ни. Кажете ми, моля, нѣщо по него.

— Чудни хора сте, наистина. Вие искате всички добрини въ шесть мѣсеца да се дадатъ. Хиляди години сѫ търпѣли българитѣ тукъ, та не могатъ ли да потърпятъ още една! Сега има много . . . много по важни въпроси за рѣшаване. Всичко не може изведнъжъ. До колкото, обаче, зная, това желание на християнитѣ ще се удовлетвори.

— А въпростъ за училищата споредъ новата ваша програма? Вие чувствувате вълнението и негодованието на българитѣ. Изявленията на комитета по тоя въпросъ направиха много лошо впечатление.

— Това е дѣйствително така. Но и тукъ българитѣ много бързатъ. Ние вече ратуваме за една силна отоманска империя, която ще бѫде отечество на всички нации, които я населяватъ. Училищата сѫ, които ще създадатъ величието на империя. И вънъ отъ това трѣбва да има господство и срѣденъ пѫть. Прѣдлаганиятъ отъ насъ начинъ за възпитание и образование на поколѣнието е най-ефикасенъ: въ основнитѣ училища ще се прѣподава на матерния езикъ, а въ срѣднитѣ и висши — на турски. Ако, обаче, недоволството се усили (тукъ говорящиятъ ме погледна съ участие) не остава нищо друго, освѣнъ да се дири другъ срѣденъ пѫть. . . .

· · · И не остава нищо друго — завърши чиновникътъ — освѣнъ македонскитѣ българи да постѫпятъ въ училищата, да изучатъ турския езикъ и да заематъ подходящи служби. Македонцитѣ сѫ много способни. Съ тѣхнитѣ дарби, юначество

и искренность слѣдъ врѣме отечеството ни ще се гордѣе. *А особено когато ще постжпятъ и въ армията, кждѣто е запазено за тѣхъ прилично мѣсто . . .*

Наргилетата ни изгаснаха. Нощьта, първоначало блѣда и прашна, бѣше настжпила. Ние се покачихме на единъ файтонъ и отлетѣхме къмъ градината на Исляхането, отъ кждѣто долитаха до ушитѣ ни трелитѣ на арабската музика.

Тъзи бѣше послѣднята ми срѣща съ турчинъ. На другия день получихъ лоши новини, приятели ме посъвѣтваха да се пазя и азъ, съ обръснати мустаци, прѣоблеченъ неузнаваемо, поехъ тренътъ за Сърбия отъ една близка до Скопие станция и при тревоги и вълнения, едвамъ слѣдъ два деня можахъ да стигна въ София.

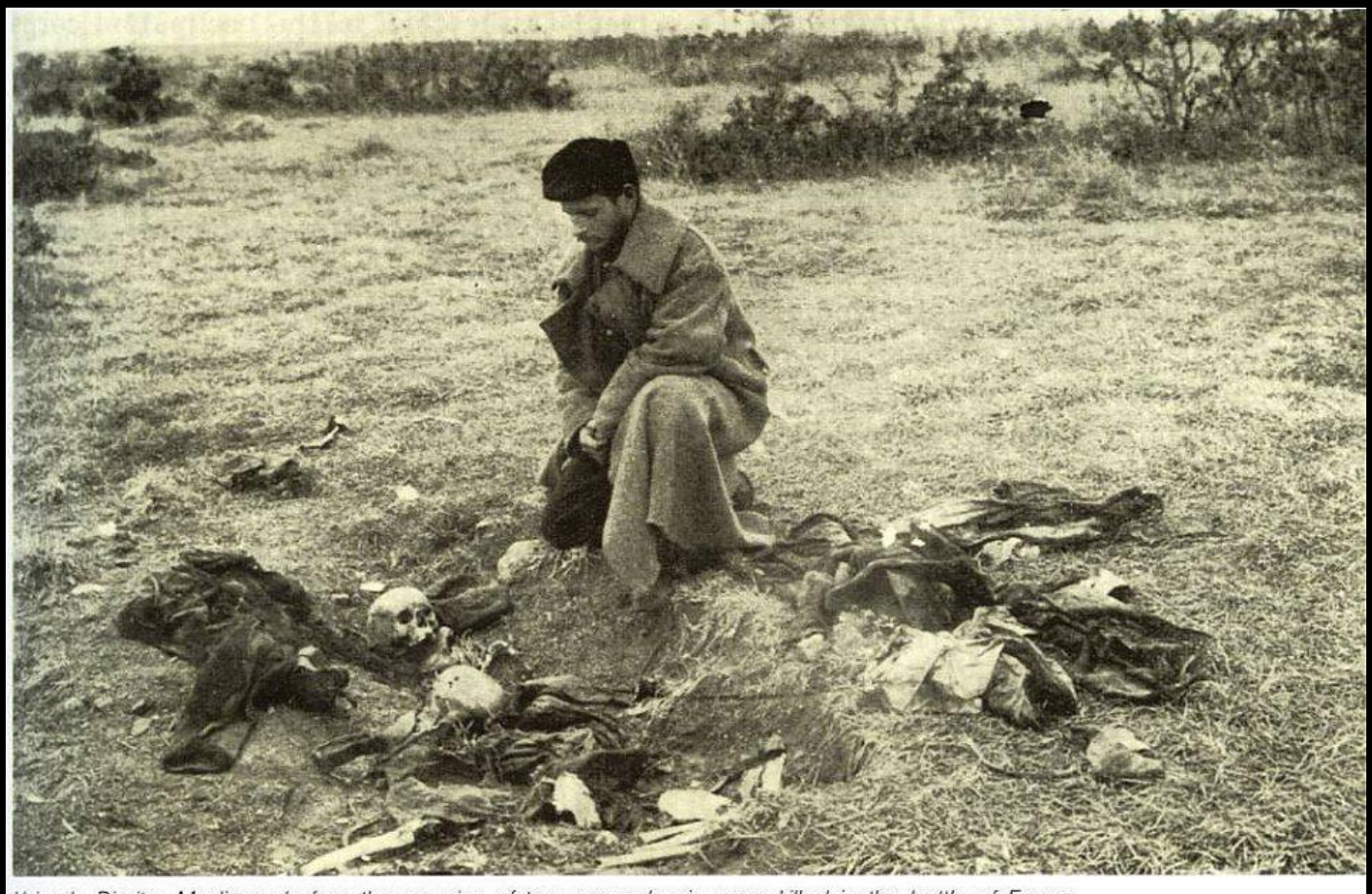
А Витоша вече до поясъ бѣше покрита съ снѣгъ. И мъгла, бѣла и лепкава, увиваше столицата на България.

Скенирано за:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres